

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Кыргыз Республикасынын УИАсынын корреспондент-мүчөсү,
профессор Т.К.Ахматов атындагы Кыргыз тили кафедрасы

Ш. ЖАПАРОВ, Т. СЫДЫКОВА

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ

Окуу китеби
(экинчи толукталып, такталып басылышы)

БИШКЕК – 2013

ББК 81 2Ки
Ж-75

Бул окуу куралы И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун Кыргыз Республикасынын УИАсынын корреспондент-мүчөсү, профессор Т.К.Ахматов атындагы Кыргыз тили кафедрасында (.....2013), институттун окумуштуулар Кеңешинде (.....2013), ушул институттун методикалык комиссиясында (....2013) жана Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинде (.....2013) каралып, талкууланып, басууга сунуш кылынган.

Рецензенттер (ишке илимий пикир айткандар):

Жумалиев Ж. – филол. илим. кандидаты, доцент.

Ибрагимов С. - филол. илим. доктору, профессор.

Садыков Т. - филол. илим. доктору, профессор.

Бул басылма авторлордун каражатынын
эсебинен жарык көрдү

Жапаров Ш., Сыдыкова Т.

Ж – 33 Кыргыз тилинин диалектологиясы – Б.: (окуу китеби), 2013.- .....
бет.

ISBN9967-20-519-9

Эмгек Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорунун филология, педагогика жана тарых факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби. Мында илимий интерпретациялар берилип, эл тарыхы менен тил тарыхындагы байланыштар, алардагы синхрондуу жана диахрондуу көрүнүштөр чечмеленет. Ошондой эле бул сабактын максаты менен милдетин коштоп турган көнүгүүлөр жана текшерүү, курстук, дипломдук иштердин болжолдуу темалары, аларды жазууга усулдук багыттар, илимий адабияттар берилет.

Ж 462000000-01
2Ки
ISBN9967-20-519-9
2012

ББК 81

© Ш. Жапаров, Т.Сыдыкова

© ... басмасы, 2013

СӨЗ БАШЫ

Кыргыз эли – Борбордук жана Орто Азиядагы, ошондой эле азыркы түрк элдеринин ичиндеги эң эле эзелки элдерден. Анын тарыхы атам замандан башталып, байыртадан бери карай жашап келе жаткан бардык түрк элдерине, урууларына таандык болгон маданий, тарыхый жана рухий жалпы байлыктарга салымдаш, ортоктош. Ошону менен бирге кыргыз эли өзүнө таандык болгон адабий, маданий, тилдик жана башка мурастары менен жашап келе жаткан, татаал жолду басып өткөн байыркы элдерден.

Лингвисттердин маалыматына караганда, дүйнөдө 2500-3000 тил бар деп болжолдонсо, алардын ичинен 250-300гө жакынынын гана адабий тили бар. Дүйнөдөгү мына ушунча элдин ичинде биздин да улуттук адабий тилибиздин болушу, азыр ал калыптануу, гүлдөө процессти башынан өткөрүп жатышы – бизди чексиз сыймыкка бөлөйт жана аны мындан ары да терең урматтоого чакырат.

Кыргыз тилинин диалектилерине, говорлорго ажырашы территориялык-географиялык принципке жана тарыхый-этнографиялык¹ бөлүнүшкө да негизделген.

“Кыргыз тилинин диалектологиясын” окуп-үйрөнүүдө жана тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн белгилөөдө диалект, говор деген терминдер кеңири колдонулат.

Диалект – бир тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө, говор (айтым) ошол диалектинин андан ары дагы майда топко бөлүгүшүнө, бөтөнчөлүгүнө карата айтылат.

Диалект - улуттук тилдин өзөгү жана башаты, өз кезегинде ал улуттук аң-сезим менен байланышкан, ал эми улуттук аң-сезим коомдук организмдин эң ыйык жана таалуу жери. Мына ошондуктан ал өзгөчө мамилени талап кылат. Бир элдин тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн (диалектилерин, говорлорун) үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы - диалектология.

Адабий тил² бир тилдин диалектилеринин жалпылыгынын негизинде, системасында улуттук алдыңкы интеллигенция кадрлары тарабынан иштелип чыккан, акырындык менен нормага салынган же салынып бара жаткан, жалпы элге түшүнүктүү болгон жана улам өркүндөлүп турган, мамлекеттик мааниси бар келечектүү тил.

Кыргыз тилинин өсүш-өнүгүш тарыхына, бөлүнүш этаптарына күбө боло турган жазма эстеликтер аз, кээ бир этаптары, доорлору боюнча жок. Мына ошондуктан диалектилик ар бир факты (маалымат) диалектологиянын спецификасына, өзгөчөлүгүнө жараша (мейли мазмуну жагынан болсун, мейли ал формасы жагынан болсун) өтө баалуу болуп саналат жана аларды

¹ “Кыргыз диалектологиясы” сабагында, ошондой эле ушул окуу китебинде кыргыз уруулары жана алардын бөлүнүшүнө карата айтылган ойлор – тарыхый көз караш менен тилдин, элдин тарыхына байланыштуу берилет.

² Бул окуу китеби (анын алган багытына жараша) бардык эле диалектологияга тиешеси бар терминдерге түшүнүк берүү максаты коюлбайт. Ошондуктан түшүнүксүз лингвистикалык терминдердин мааниси Б.Ө. Орузбаеванын “Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” (1972) деген китебинен караңыздар.

кылдаттык, билгичтик менен жыйноо маселеси коюлат. Бул диалектология курсунун илимий-усулдук жагынан орчундуу жана жооптуу жактарынын бири.

Азыркы кыргыз адабий тили узун жана татаал жолду басып өттү. Ал ошол өзүнүн узак тарыхында, бир жагынан түрк тилдеринен бир аз айырмаланып, андан ары эволюциялык өсүштүн, ички динамиканын негизинде өзү ичи ара анчалык кескин айырмаланбаган диалектилерге, өз кезегинде диалектилери говорлорго ажырымдалат. Натыйжада кыргыз тилинин бир аз өзүнчөлүгү жана өзгөчөлүгү пайда болду. Бирок кыргыз тили канчылык узак жолду, нечен доорлорду басып өтпөсүн, канча диалект менен говорго бөлүнбөсүн, баары бир өзүнүн ички системасы-структурасы, тилдик ажырагыс биримдиги, уюшкандыгы сакталды. Эмне үчүн тилдин системасы, биримдиги сакталды? Биринчиден, тилдин ички маани берүүчү семиасиологиялык системасы, түзүлүш касиети, пикир алмашууга ийкемдүү келген табигый өзөгү өзгөргөн жок; экинчиден, ар дайым (ар кандай) коомдук-экономикалык формацияларда кыргыз тилинин диалектилери жалпы элдик тилге баш кошуп, диалектологиялык айырмачылыктарга караганда алардын ортосунда жалпылык, ортолук белгилер (уюткусу) басымдуулук кылган жана анын диалектилеринин биримдиги-системасы мына бул белгилерден көрүнөт:

- а) үндүү жана үнсүз тыбыштардын системасынын бирдейлиги;
- б) үндөшүү закондорунун туруктуулугу жана күчтүүлүгү;
- в) мофологиялык категориялардын туруктуулугу жана алардын аткарган кызматынын бирдейлиги;
- г) сөздүк кордун (сөздүн туруктуу катмарынын) сөздүк фондуга караганда жалпылыгы ж.б.

Диалектологиянын биримдик-системасы - анын курсун окуп-үйрөнүүдөгү негизги олуттуу маселелеринен болуп саналат же болбосо сабактын өзөгүн түзөт, ошондуктан диалектологиянын алган багыты, башкы максаты, предмети да ушул маселенин айланасында түшүндүрүлөт.

“Кыргыз тилинин диалектологиясы” Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин, Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетинин (ошондой эле республикабыздын дагы башка ЖОЖдорунун) филологиялык, педагогикалык факультеттеринде) окуу планына ылайык өзүнчө окудук (дарс) болуп саналат³.

“Кыргыз тилинин диалектологиясы” өзүнчө сабак (предмет) болуп 1952-1953-окуу жылында Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин филология факультетинин окуу планына профессор Б.М. Юнусалиев тарабынан киргизилген жана программага ылайык сабак жүргүзүлгөн. Буга

³ Мисалы, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунда – күндүзгү, кечки бөлүгүндө жана дистанттык окутууда же сырттан окуу бөлүмүндө лекция окулуп, семинардык, лабораториялык иштер аткарылып, курстук, дипломдук иштер жүргүзүлөт. Ал эми сырттан окуу бөлүмүндө (дистанттык окутууда) жогорудагыдай аракеттер менен кошо текшерүү (жазуу) иши да аткарылат. (Жазуу иштери, алардын тематикасы, коюлуучу талаптар тууралуу иштин аягында токтолобуз).

чейин аны профессор К.К. Юдахин окутуп келген. Ошентип, “Кыргыз тилинин диалектологиясы” Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде, ошондой эле И.Арабаева атындагы КМУда алтымыш жылдан ашык убакыттан бери окутулуп келе жатат. Бул сабакты өзүнчө предмет кылып түзүүдө, окуу программасына киргизүү академиктер Константин Кузьмич Юдахин (1890-1975), Игорь Алексеевич Батманов (1906-1969), Болот Мураталиевич Юнусалиев (1913-1970), Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаевалардын (1924) эмгеги, ролу зор.

Азыркы убакта кыргыз диалектологиясын окутууга белгилүү даражада көңүл бурулуп, студенттерден талап кылынып, окуу процессинде туруктуу көрүнүшкө айланган.

Үстүбүздөгү жылдарда кыргыз тилинин диалектисин, говорлорун изилдөө иштери 50-80-жылдарга караганда бир аз солгундай түшкөн. Ошондой болсо да кыргыз диалектологиясын ЖОЖдордо окутууда, изилдөөдө (жогоруда аттары аталган академиктерибиз менен кошо) Ж. Мукамбаев (1929-1989), Г. Бакинова (1917-2002), Т.К. Ахматов (1929-2009), К. Бекназаров, (1933-1994), Ж. Жумалиев (1944), Ш. Жапаров (1936), Т. Назаралиев (1940-1973), И. Алдеев, С. Үсөналиев (1933), Ж. Мамытов (1935-2010), Ж. Сыдыков (1945-2009) сыяктуу окумуштуулар өз салымдарын кошушкан, айрымдары бул багытта азыр да аракеттенүүдө.

Кыргыз тилинин диалектологиясын Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында изилдене башташы 1947-жылга туура келет, анткени ошол жылы Гүлчө, Алай, Өзгөн райондорунда жашаган кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү менен элдик оозеки чыгармаларын жыйноо, изилдөө үчүн экспедиция уюштурулат. (1950-жылдан тартып, 1987-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (УИАнын) Тил жана адабият институтунун “Кыргыз тилинин диалектологиясы жана тарыхы” секторунун кызматкерлери диалектологиялык экспедицияларды өткөрүп турушкан. Экспедициянын материалдары Кыргыз Республикасынын УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда сакталып турат.

“Кыргыз тилинин диалектологиясы” академик Б.М. Юнусалиевдин түзгөн программасы⁴ боюнча окутулат. Анда кыргыз тилинин говорлору менен диалектилеринин ички байланышы, өзгөчөлүгү, тарыхы, территориялык жактан алган орду жана фонетикалык, грамматикалык, лексикалык айырмачылыктарын, жалпылыктарын окутуу маселелери камтылган. Ошондой эле сабактын теориялык жана практикалык багыттары, тектеш түрк тилдери менен катышы каралган. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча төмөндөгүдөй негизги окуу-усулдук, илимий багыттагы эмгектер жарык көргөн:

Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. - Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас, 1959.-240 б.

⁴ Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа. - Фрунзе: КМУ, 1966.- 4-басылышы. - 14 бет.

- Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз говорлору. – Фрунзе: Илим, 1966.- 128 б.
- Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы.- Фрунзе: Мектеп, 1982.- 64 б.
- Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы.-Бишкек: 2001.-148 б.
- Орузбаева Б.Ө. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө.- Фрунзе: Илим, 1968.
- Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология.- Фрунзе: 1959.- 248 б.
- Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы.- Фрунзе: Мектеп, 1971.- 212 б.
- Юнусалаев Б.М. Тандалган эмгектер.- Фрунзе: Илим, 1985.
- Юнусалаев Б.М. Тандалган эмгектери 2-том.- 2005.

ӨЗ АЛДЫНЧА ОКУУГА СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАРДЫН АННОТАЦИЯСЫ:

1. Э. Абдулдаев менен Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде” кыргыз тилинин говорлору менен диалектилери боюнча жазылган изилдөөлөргө обзор жүргүзүлгөн да, алардын бөлүнүшүнө, тилдик белгилерине токтолгон жана жергиликтүү өкүлдөрдөн жазылып алынган, транскрипцияланган тексттер берилген. Кыргыз диалектологиясы боюнча окуу куралы. Азыр да бул окуу куралы катары пайдаланылат.

2. Э. Абдулдаевдин “Кыргыз говорлорунда” кыргыз тилинин диалектилери менен говорлоруна, бөлүнүшүнө, территориялык аймагына, этникалык катыштарга, говордук жана диалектилик тилдик, айрым этнографиялык белгилерге токтолот. Диалектилик тексттер тиркелет. Монографиялык мүнөздө жазылган.

3. Ш. Жапаровдун “Кыргыз диалектологиясы” деген усулдук окуу куралы тилдик, тарыхый, этнографиялык, ошондой эле ономастикалык (айрыкча топонимдик жана антропонимдик) материалдардын негизинде ыраттуу жазылган, практикалык сунуштар берилген.

4. Б.Ө. Орузбаеванын “Кыргыз тилинин жалпы элдик негизи жөнүндөгү” монографиясында адабий тилдин жалпы элдик негизи, белгилери, анын лексикасынын өсүү жолдору каралат, айрым теориялык ойлор айтылган, түрк тилдерине байланыштуу пикирлер камтылган.

5. Профессор Б.М. Юнусалиевдин “Киргизская лексикологиясында” кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөр жана алардын өзгөчөлүгү жөнүндө изилдөө жүргүзүлгөн. Кыргыз тилинин лексикасынын тарыхы менен элдин тарыхында байланыш, динамикалык катыш тууралуу ойлор айтылат.

6. Академик Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында” диалектология курсуна байланыштуу программага ылайык маалыматтар кеңири, толугураак берилген, башкача айтканда, тил илиминин өнүгүшү; диалектилердин пайда болушу; тектеш тилдердин системасында кыргыз

тилинин алган орду жана анын диалектилери менен говорлорунун өзгөчүлүгү, тарыхы; диалектилерди изилдөөнүн методдору тууралуу айтылат, кыргыз адабий тили жөнүндө ойлор ортого салынган.

7. Б.М. Юнусалиевдин “Тандалган чыгармаларында” кыргыз диалектологиясы менен байланыштуу ар кандай учурда жазылган эмгектери, “Кыргыз диалектологиясы” деген окуу китеби да берилген. Бул тандалмалар жыйнагында кыргыз тилине байланыштуу кыскача жазылган чыгармалары кирген, бөтөнчө тил тарыхы менен эл тарыхына бөтөнчө көңүл бурулган.

Кыргыз тилинин диалектилеринин өз ара жана тектеш тилдер менен мамилеси. Кыргыз калкы өзүнүн жашоо тарыхында башка калктар менен карым-катнашта жашаган, негизинен, мал чарбачылыгы боюнча кесип кылып, илгери көчмөн болгон. Мунун баары тилге изин калтырган көчмөн маданияты. Демек, кыргыз говорлору менен диалектилерин өз ара, ошондой эле тектеш тилдер менен мамилесин, алардын системасынан, ичинен алган ордун билүүнүн мааниси айрыкча зор. Бул маселелерге ылайык жазылган бөлүмдөр Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясынын” 32-61-беттеринде, ушул эле автордун “Заметки по истории киргизского языка”, “Кыргыз тилинин грамматикасы жана лексикасынын очерктери”, Ф., “Илим”, 1965, 5-21-беттер) жана да Н.А. Баскаковдун “Введение в изучении тюркских языков” (М., 1965) деген эмгегинде бар. Мына ошондуктан бул теманы студенттерге ушул эмгектерден өз алдынча окууга сунуш кылабыз, ой жүгүртүүнү өздөрүнө калтырабыз.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН, ОКУТУУНУН МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТИ

Азыркы кездеги диалектологиянын (ошондой эле кыргыз диалектологиясынын) окуп-үйрөнүүгө байланышкан, башкача айтканда, диалектологиянын негизги милдеттеринин бири бул – тилдин ушул кездеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрү, алардын өнүгүшүнүн тарыхын көрсөтүү. Ал эми кыргыз тилинин диалектология курсунун предмети – азыркы кездеги Кыргыз Республикасынын чегинде, жанаша жашаган республикаларда, чет мамлекеттерде жашаган кыргыздардын тилин да үйрөнүү, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын байланыштыруу ушул сабактын милдетине кирип, анын өзөгүн (предметин) түзөт же тилдин тарыхы – элдин тарыхы, элдин тарыхы – тилдин тарыхы болуп саналат.

Кыргыз диалектилери менен говорлорун окуп-үйрөнүүдө негизги булактардын, даректердин бири жана өтө керектүүсү – бул же тигил аймакта жашаган жергиликтүү элден транскрипцияланып жазылып алынган текст. Ал тексттерди өз ара (диалектилер менен диалектилер же говорлор менен говорлор боюнча) жана кыргыз адабий тилине (ошондой эле тектеш тилдерге) салыштыруу.

Кыргыз тилинин диалектологиясын окуунун максаты тилдин тарыхын жана тарыхый өнүгүп-өсүшүн билүү. Анткени кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунда азыркы кыргыз тилинин тарыхын күбөлөндүргөн өтө баалуу тилдик фактылар, лингвистикалык калдыктар (реликт) кереметтүү даректер сакталып калган. Ошондуктан диалектилик ар бир факты – тилдин тарыхы үчүн табылгыс кабар, тилдин тигил же бул доордогу, этаптагы кездеги өсүшүнөн баян берип турган жаңылык, эстелик. Кыргыз тилинин диалектологиясын үйрөнүү аркылуу кыргыздын улуттук жазма адабий тилинин базасын, калыптанышын жана тилдин тарыхын билүү менен элдин тарыхын билүүгө жетишебиз.

Дагы жогорудагы оюбузду толуктоо, улантуу үчүн таанымал диалектолог Жээмбай Мукамбаевдин “Кеп издеп, сөз издеп” (“Мугалимдер газетасы”, 21.XII. 1984. 3-б.) деген эмгегине эки үзүндү-далил келтиребиз:

“Албетте, элдик ырлар жана элдик тил кечээ күнү гана жарала калган кубулуш эмес. Аларды илим үчүн, кийинки муундун өкүлдөрү үчүн өз жүзү менен сактап, каттап коюбуз абзел. Анткени, ал көрүнүштөр, алардын фактылары “алтын запас” катары элдин өмүрү менен, элдин тарыхы менен тамырлаш, өзөктөш. Аларга орду жок кол салып, унутуп койгонубуз болбойт. Так, кесе айтканда, алар – жандуу тилдин жандуу кубулушу...”.

“Элдин оозеки тилдин, диалектилердин жана говорлордун үлгүлөрүн жазып алуунун филологиялык жана лингвистикалык жагдайы абдан олуттуу. Муну биз орус тилиндеги, алалы: Рязань, Тамбов, Курский, Архангельский, Вологодский, Кострома ж.б. областтардан, аймактардан чогулган материалдардын жазылып алынышынан, жарыяланышынан, фонетикалардын түзүлүшүнөн, диалектологиялык атластардын жарык көрүшүнөн улам

баамдайбыз. Буларда көзгө сүртө турган сонун нерселер бар. Ылаажы келсе башты төмөн салбай, алардан көп нерселерин үйрөнүшүбүз керек.

Эмне үчүн элдик оозеки тилдин, речтин үлгүлөрүн илик кылышыбыз керек? Үйрөнүшүбүз керек? Илик кылбасак, үйрөнбөсөк эмне, өңүбүз чаарланабы?

Көрсө зарылдык мында: тилдин тыбыштык, морфологиялык же синтаксистик системасын, алардын өнүгүшүн, учурдагы абалын билишибизде. Ал болсо жеке эле лингвистерге эмес, актерлорго да, режисерлорго да, мугалимдерге да, басма сөз кызматкерлерине да керек...”

Диалектология – лингвистиканын бир бөлүгү болгондуктан, филологиялык билим менен байланыштуу, башкача айтканда, элдин тилиндеги тыбыштарды, сөздөр менен грамматикалык формалардын өзгөчөлүгүн мезгилдик жана мейкиндик жактан терең түшүнүүгө, текстологиялык жактан (көркөм адабий, айрыкча тарыхый темага арналып жазылган темаларды, алардын стилистикалык) анализ жүргүзүүгө жетишебиз.

Говорлор менен диалектилер – адабий тилдин базасы, фундаменти жана тил менен элдин тарыхынын казынасы, мына ошондуктан анын системасы төмөндөгүдөй бөлүктөрдөн турат жана лекциялык, семинардык-практикалык сабактарда да, ошондой эле модулдук-рейтинг менен окутууда да ушуга ылайыкталган.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНЫН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ДИАЛЕКТОЛОГИЯНЫН БӨЛҮНҮШҮ

Диалектологиянын жалпы теориялык маселелери

Коюлган суроого жооп бериш үчүн, төмөндө төрт түрмөк-топтом (же лингвистикалык деңгээлдеги) мисал келтиребиз, анан ошого жараша ой учугун улантабыз: биринчиси – фонетикалык; экинчиси – морфологиялык (жана этнографиялык); үчүнчүсү – синтаксистик (этнографиялык); төртүнчүсү – ономастикалык.

I. Тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү ар кандай. Алалы, бир жерде: “Уулуң өсөөрдө уулу жакшы менен жүр, кызың өсөөрдө кысы йакшы менен жүр” дейт. Же болбосо, бир айылда: “Кургак сөз таш жарат, куру кайрат баш жарат” десе, аны экинчи айылда: “Кургак сөз таш йарат, курук гайрат көлдө йарат” дейт. Же болбосо, дагы бир тарапта [з] чындык мүнөздүү болсо, экинчи тарапта [с] чылдык мүнөздүү. Же бир жакта [ц] чылдыктын калдыгы учурайт.

II. Бу цал мал бакты. Төл-пөлгө гөз салды. Өзүм а падарына наалаттыкы, алтымыш аштым. Цалым цал эмеспи, жетимиш овду...

Алтындын кени кайда экен?

Аркырап аккан сайда экен.

Ашыглык кени кайда экен?

Алтыным өскөн кенде экен.

деген экен шу цал. Энди каары болдук... Балдарыбыз пуронт барды... Мергенге баргандын көзү өткүр, ашыглыкка баткандын сөзү өткүр... Болгуца көзү сулуw, өзү сулуw – баа жеткис иц дүйнөсү болсун сулуw; Сүйүw сулуw издебейт, уйку төшөк издебейт; Ар кимдин көкүрөгү өзүгө пааша...

III. “Мен жутуп коёт экен, ээ - деди”. “Атаны арман гүн – арман гүн, кыз кетип калган турбайбы”. “Катыгүн, кой! Кармап алсак эле!”.

IV. Киши ысымдары (антропонимдер): Оют, Чоду, Коңур, Ыбыш, Бочор, Чуйтун, Жапан, Ыдык ж.б.; жер-суу аттары (топонимдер): Мукур, Музтаг, Тайлан, Чок-Тал, Тамчы, Жөнөлүш, Өрөм ж.б.

Мындай көрүнүштөрдөн тилдин фонетикалык структурасы менен системасынын, морфологиялык үлгүлөрдүн, синтаксистик калыптардын, ономастикалык моделдердин издери, тарыхы учурайт, ушундан улам тил, анын диалектилери өзүнүн басып өткөн узак жолунда, ар кандай коомдук-экономикалык формацияларда ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болуп, коомдун коомдук милдетин өтөп, аны менен кошо ушул биз жашаган учурга келип жеткендигин көрөбүз жана мындан тилдик кубулуштардын элдин айтымында (речинде) бир эле мезгилде контоминацияланып, анан трансформацияланганын көрөбүз. Жөнөкөй сөз менен айтканда, элдин тилиндеги лингвистикалык конструкциялардын демейки эле өмүрүнүн ансамбилдик чагылышы менен жашашын байкайбыз. Демек, мында динамикалык процесстин (кыймылдын) панорамасы: ийкемдүүлүгү менен универсалдуулугу көзгө урунат, байкалып жатат.

Диалектологиянын бөлүнүшү

Диалектология илими алдында койгон максатына, анын ишке ашырылышына жана окуу процессиндеги алган багытына карай: тарыхый диалектология, практикалык диалектология жана илимий диалектология болуп бөлүнөт. Тарыхый диалектология диалектилик фактыларга тарыхый өңүттө (аспектиде) карайт, башкача айтканда, кыргыз элинин улуттук адабий тили түзүлгөнгө чейин кыргыз калкынын тилинин үлгүсү элдик оозеки чыгармаларды (макал-ылакаптарга, табышмактар менен жаңылмачтарда, учкул сөздөрдө), айрыкча элдик эпостордун тилинде сакталган. Бул диалектилер аралык (орусча наддиалектний) тилдин үлгүсү болуп саналат.

Кыргыз тили узак жолду басып өттү. Бул жолду кандайча басып өттү жана кандайча келип жетти? Элдин байланыш кызматын кылган, түшүнүктөрүн концентрациялаган тилдин тарыхын изилдөө, жазуу тарыхый диалектологиянын милдетине жатат.

Кыргыз улуттук адабий тили – кыргыз улутунун калыптанышы менен кошо жаралган, басмасы менен бирге төрөлгөн, нормага салынган (башка бир маалыматтар боюнча салынып бара жаткан), адабияттык, маданий тил. Ал бул даражага кандайча жетти? Азыр кандай абалда? Анын келечеги жана баюу булактары эмнеде? Адабий тил менен диалектилеринин карым-

катнашы бара-бара кандай болот? Мына ушундай суроолорго жооп кайтаруу (изилдөө) иштери да тарыхый диалектологиянын үлүшүнө таандык. Бул жерде бир фактыга токтоло кетсек болот, тактап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги созулмалардын пайда болушуна, дифтонгулардын өзгөрүшүнө назар салды. Орхон-Енисей эстеликтеринде (V-VIII к.) созулмалар кезикпейт. Алар XI кылымда пайда боло баштаган процесс: алгач саг, таг деген сөздөр эки түрдүү өзгөргөн: 1). саг→сак (аман, эсен); таг→так (тоо); 2). саг→сow→соо; таг→tow→тоо, мына ошондуктан азыркы убакта кыргыз тилинде сак-саламат (жүрөсүнбү?), соо-саламат (жүрөсүнбү?) деп да айтабыз. Ал эми кыргыз диалектилеринде cow, tow формалары (аллофон - варианттары) колдонулат. Казак тилинде ушул эле сөздөр Ала тау түрүндө учурайт. Кыргыз тилиндеги тоо сөзү (диалектилеринде, айрыкча топонимдерде: так – күмүштук, музтук, так теке түрүндө учураса), түркмөн, азербайжан тилдеринде даг түрүндө колдонулат. Булардын лингвистикалык себептерин, таралыш ареаларын чечмелеп берүү, түшүндүрүү да тарыхый диалектологиянын аспектисинде жатат.

Практикалык диалектология

Практикалык максатта кыргыз тилинин диалектологиясынын алдында төмөнкүдөй маселелер турат:

1. Мектептерде (ошондой эле ЖОЖдор менен ООЖдордо, бала бакчаларда да) жергиликтүү элдин диалектилик, говордук өзгөлүктөрүн жоюу үчүн;
2. Адабий тилде сүйлөөгө (ошондой эле жаза жана пикир алышууга) үйрөтүш үчүн;
3. Редакторлор менен авторлор (ошондой эле басма сөз кызматкерлери) үчүн, башкача айтканда, редакторлорго чыгарманы редакциялоо, түшүндүрмө (комментарий) берүү, автор менен каармандын речин аныктап-ажыратуу үчүн; актерлорго образдардын ийине жеткирип, ишенимдүү жана толук бере билиш үчүн;
4. Криминалисттер (юрисприденцияларда иштегендер) үчүн.

Илимий диалектология

1. Эл арасынан текстти, айрыкча фольклордук (эпикалык) чыгармаларды жазып алып, алардын ичинде жолуккан жергиликтүү мүнөздөгү сөздөргө, туюнтмаларга түшүндүрмө берүүдө; ойдун берилишин (кептин коюлушун) чечмелөөдө; байыркы калыптанган тилдик үлгүлөргө, алардын маанисин ачып берүүдө керек. Диалектолог Ж.Мукамбаевдин публицистикалык маанайда айткан сөзү менен алганда: “Элди аралап жүргөндө, элдик тилдин негизинде түзүлгөн чыгармаларга бир тунасыз, бирде өтө олуттуулук менен, бирде өтө шайырдык менен куюлган ар кыл ырларды угасыз. Сүт жыттанган оозунуз тамшанып туруп балга малынгандай

болот. Аттын кашкасындай, колдун манжасындай сонун-сонун бажырайган кептерди эшитесиз... Ошентип, эл аралап, эл тилин үйрөнүп жүрүп, көп кызыктарга тушугасыз” (“Мугалимдер газетасы”, 21.12.1984.- 3-б.).

2. Диалектологиялык атластарды түзүү үчүн керек. (Мындай атластын толук үлгүсү кыргыз диалектологиясында али түзүлө элек).⁵

3. Диалектологиялык сөздүктөрдү түзүү үчүн. Мындай сөздүккө Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1972, 1976, 2009) деген эмгеги, Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектология” (1971) деген чыгармасынын аягында сөздүк-тиркеме мисал болот.

4. Фонетикаларды уюштурууга; фонеморфологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн керек.

Ошондой эле диалектологиянын бөлүнүшүнө байланыштуу маалыматтарды Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясы” (1971) деген эмгегинин 1-11, 35-36 -§ тархынан; диалектолог Ж. Мукамбаевдин “Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү жана аларды көркөм чыгармаларда колдонуу” (“Ала-Тоо”, 1969, №4) “Тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү, келечеги” (“Мугалимдер газетасы”, 23.12.1970); “Кеп издеп, сөз издеп” (“Мугалимдер газетасы” 21.12.1984); Ж. Мамытовдун “Көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы” (“Кыргызстан маданияты”, 24.03.1977) деген эмгектеринен алууга болот.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СИСТЕМАСЫНАН АЛГАН ОРДУ

Кыргыз тилинин түрк тилдеринин системасындагы алган орду (же тили кандайча пайда болду) деген суроого жооп бериш үчүн: биринчиден, кыргыз тилинин, ошондой эле элинин тарыхын түрк тилдеринин тарыхы менен ажырагыс бирдикте, байланышта кароо зарыл; экинчиден, кыргыз тилинин өзүнүн тарыхы менен түшүндүрүлүүгө тийиш.

Мына ушул көз караштан алганда түрк тилдеринин тарыхында, айрыкча, Батыш жана Чыгыш Түрк кагандыктарына кыскача токтолуу керек.

Түрк кагандыктары, башкача айтканда, кандыктары биздин замандан 552-745-жылдары Борбордук Азиядагы түрк уруу союздары негиздеген мамлекет. 460-жылы гунндардын ашина деген уруусу жужанжардын бийлигинде калып, Чыгыш Түркстандан көчүрүлгөн. Чыгыш Түркстанда жужандар жергиликтүү уруулар менен биригип, “түрк” деген уруу союзун түзөт. Мына ушундан баштап түрк элдери, түрк тилдери атала баштайт. Түрктөр 545-жылы уйгурларды, 551-жылы жужандарды талкалаган.

Уруу башчысы Бумын өзүн каган (кан) деп жарыялап, 555-жылы Борбордук Азиянын бардык элин караткан. Алар VI кылымдын 60-жылдары Орто Азиядагы Эфталиттер мамлекетин талкалап, VI кылымдын аягында

⁵ Кыргыз коомчулугунда диалектолог Гүлжамал Бакинова түзгөн кыргыз диалектологиясынын атласынын кол жазмасы белгилүү (Аталган эмгек ушул кезде 2013-жылы француз окумуштуусу Реми Дордун колунда сакталууда).

Түндүк Кытайдагы Чжоу жана Ци мамлекеттерин багынтып, Византия менен союздашып, Иранга каршы согушкан. 576-жылы Боспорду каратып, 581-жылы Херсорында алгачкы феодалдык мамилелер түптөлө баштаган. Түрк каганы ички жана тышкы саясий кризистен, ошондой эле кытай империясынын кийлигишүүсүнөн улам бири-бирине кас Батыш Түрк кагандыгы жана Чыгыш Түрк кагандыгына бөлүнгөн. Чыгыш түрк кагандыгы VII кылымдын аягында VIII кылымдын башында Манжуриядан Сыр-Дарыяга чейинки аймакты бириктирип, Тан империясы жана анын союздаштары менен согушта жеңишке жетишкен. Бирок ич ара согуштардан жана кагандыктын майда ээликтерге бөлүнүшүнөн улам Чыгыш Түрк кагандыгы кулап, ордуна уйгур кагандыгы (745-840-жылдары) пайда болгон. Батыш түрк кагандыгы, каганаты же кандыгы (601-704-жылдары) түрк элдеринин күн батыш бутагына (канатына) кирген түрк тилдеринин калыптанышына себеп болгон. Ал эми Чыгыш Түрк кагандыгы түрк тилдеринин күн чыгыш бутагына (канатына) кирген, азыркы түрк (анын ичинде кыргыз) тилинде сүйлөгөн бир катар элдердин калыптанышына зор роль ойногон.

Кыргыз тилинин түрк тилдеринин системасынан орун алышын билүүдө түрк тилдеринин тарыхына да көңүл буруу зарыл.

Ал мындайча берилет:

I. Алтай доору (канчанчы кылымдарды кучагына алаары тактала элек). Бул доордо баба алтай тилдеринен тунгус-манжур жана түрк-монгол тилдери тарыхый жактан акырындап ажырай баштаган, ошондой эле түрк-монгол тилдери ар бири (түрк тилдери, монгол тилдери деп) өзүнчө бөлүнө баштаган.

II. Шумер доору – биздин заманга чейин VI кылымдан, биздин замандын I кылымына чейин.

III. Хунн (гунн, сюнь) доору – биздин замандын I кылымдан V кылымга чейин (Монгол талааларында, Байкал көлүнүн айланасында, көчүп-конуп, негизинен мал чарбачылыкта келип калышкан). Бул доордо түрк тилдери ич ара Батыш жана Чыгыш хунн бутагы болуп бөлүнгөн. Кыргыз тили Чыгыш хунн же гунн бутагынын кыргыз-кыпчак тобун түзгөн жана [з-ш; д-т] тыбыштары алмашылып колдонулган.

IV. Байыркы түрк доору – биздин замандын V кылымынан X кылымына чейин. Бул доордо кыргыз тили кыргыз-кыпчак топчосунан бөлүнүп чыгып, өзүнчө Байыркы кыргыз тилин түзгөт да, тилдик-фонетикалык белгилери болуп, сөз ортосунда [д-т] (алмашылып) айтылышы (мисалы, адак-атак, “бут” маанисинде).

V. Орто түрк доору – биздин замандын X кылымынан - XV кылымына чейин. Мында байыркы кыргыз тилинен - орто кылымдык кыргыз тили бөлүнүп чыгып, мурдагы сөз ортосундагы [д-т] тыбыштарынын ордуна [й] тыбышы (мисалы, аяк “бут” деген мааниде) колдонулган доор. Сибирде жана азыркы жашаган аймакта (Орто Азияда) өткөн.

VI. Жаңы түрк доору – XV кылымдан ушул мезгилге (XXI кылымга чейин). Бул доордо азыркы жашап жаткан түрк тилдери негизинен калыптанып же калыптана баштаган доор. Бул доорду азыркы кыргыз тилинин тарыхы менен салыштырып, байланыштырып окуу (окутуу) натыйжалуу болот.

“Байыркы түрк доору” (V-X кылым), “Орто түрк доордо” (X-XV кылым) жана “Жаңы түрк доору” (XV-XIX кылым) деген бөлүнүштөрдү (төмөндөгү) кыргыз тилинин тарыхынын бөлүнүштөрү менен дайыма салыштырып окуу натыйжа берет.

Түрк тилдеринин доорлорго бөлүнүшүн үйрөнгөндөн кийин кыргыз тилинин өзүнүн тарыхынын бөлүнүшүнө өтүү зарыл. Себеби, кыргыз тили түрк тилдеринин системасына кирип (демек, түрк тилдерине тиешелүү өзгөчөлүктөрдү сактоо менен), аздыр-көптүр өзүнө таандык болгон айырмачылыктарга да ээ боло баштайт. Мына ошондуктан студенттерге дал ушул жерден кыргыз тилинин өзүнүн доорлорго, этаптарга, мезгилдерге, учурларга бөлүнүшүнө токтолуу керек. Алар академик Б.М. Юнусалиевдин бөлүштүрүүсү боюнча, башкача айтканда, аталган окумуштуунун “Кыргыз диалектологиясы” (1971, 56-61-б.) деген китебинде мындайча берилген:

- а) байыркы, башкача айтканда, IX-X кылымдарга чейинки кыргыз тили;
- б) орто кылымдык, башкача айтканда, XV-XVI кылымдарга чейинки кыргыз тили;
- в) жаңы кылымдык кыргыз тили, башкача айтканда, XVI кылымдан азыркы мезгилге чейин.

Кыргыз тилинин IX-X кылымдарга чейинки тарыхын Б.М. Юнусалиев “Заметки по истории киргизского языка” (китепте – “Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери”, Фрунзе, “Илим”, 1965, 5-21-б.) деген макаласында үч доорго бөлгөн да, жакын жана алыскы тектеш тилдердин составында караган.

Ал эми кыргыз тилинин үчүнчү доорунун үчүнчү этабын, башкача айтканда, жаңы кылымдык кыргыз тилин үч мезгилге бөлөт:

- а) могулистан – жунгарлык мезгил (XVI-XVIII кылымдар);
- б) XVIII кылымдан Октябрь революциясына чейинки мезгил;
- в) советтик мезгил (өз кезегинде “Советтик мезгил”, “Кыргыз адабий тилинин калыптанышы жана өсүшү” деген бөлүккө ажырайт да (анан бул бөлүк өз ичинен дагы бир нече учурга ажыратылып), ушул автор тарабынан киргизилген атайын курста окутулган).

Мына ошентип, көп кылымдан бери жашап келе жаткан кыргыз тилинин тарыхы доорлорго, этаптарга, мезгилдерге, учурларга бөлүнүп, ар бир бөлүнүш өзүнө таандык тарыхый шарт жана абал менен түшүндүрүлүп, тилдик фактылар менен бекемделип отурат. Мисалы, жаңы кыргыз тилинин могулистандык-жунгарлык мезгилин (XVI-XVIII к.) ала турган болсок, бул мезгилде “кыргыз уруулары Чыгыш Түрүкстандан, кийинчерээк Борбордук Тянь-Шандан байыр алып, ал жерлердеги элдер менен, алгачкы кездерде көбүнчө уйгур диалектилери менен байланыштыкта жашайт” (59-б.).

Борбордук Азиядагы жунгарлар-калмактар “Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы элдерге катуу чабуул жасап.... үстөккө-босток соккуларынын натыйжасында кыргыз уруулары улам түндүк-батышка карай жылууга мажбур болот. Кыргыз урууларынын алды сүрүлүп олтуруп, (азыркы Тажикстандын) Каратегин, Кысар (Гисар өрөөнүнө, Памир тоолоруна) чейин, арты Анжыян, Алай тоолоруна чейин сүрүлөт” (59-60-беттер). Натыйжада бул мезгилде кыргыздар уйгур, өзбек, тажик, казак элдери менен саясий жана экономикалык жактан тыгыз байланыштар да болот, ошондуктан ал тилдерден ар түрдүү тармактарга байланыштуу: баа, нарк, тараза, дыйкан, анар, мейиз, бейиш, милдет деген араб-иран сөздөрү өтө баштайт (34, 225, 257-§тарды караңыз).

ТҮРК ТИЛДЕРИ, ТҮРКОЛОГИЯ ЖАНА ТҮРКОЛОГДОР

Түрктилдери - алтай тилдеринин уясында генетикалык жана типологиялык жалпы белгилер менен мүнөздөлгөн жакын тектеш тилдердин тобу. Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер негизинен Борбордук жана Орто Азияда, Турция, Иран, Ооганстан, Монголия, Кытай, Орусия, Румыния, Украина, Молдовия, Албанияда, ... жана башка мамлекеттерде жашашат (төмөндөгү “Түрк тилдери жөнүндө” эсеп-кысап маалыматты караңыз).

Түрк тилдериндеги негизги бөтөнчөлүктөр:

- Үндүү тыбыштар таңдай жана эркин күүсү боюнча ээрчишип ассимиляцияланат;
- Сөз жасоо жана сөз өзгөртүү агглютинация жолу менен ишке ашат;
- Род категориясы жок;
- Предлог ордуна жандоочтор колдонулат;
- Сүйлөмдө же сөз айкашында аныктооч аныктагычтан мурда келет.

Түрк тилдери алтай тилдерине мүнөздүү жалпылыкты сактаса да, өзүнө жакын тектеш тилдерден (монгол, тунгус-манжур) алда качан бөлүнүп чыккан. Өнүгүү процессинде өз алдынча диалектилер жана тилдер пайда болгон. (Бул жөнүндө төмөндөгү таблицаны караңыз).

Түркология жана түркологдор

Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин тилин, тарыхын, адабиятын, фольклорун жана маданиятын изилдей турган гуманитардык илимдер комплекси **түркология** деп аталат. Ал эми түркология боюнча илимпоз **түрколог** деп аталат. Түркология алгач көбүнчө филология катары өнүккөн.

Түркология Россияда өзүнчө илимий тармак катары XVIII кылымдын экинчи жарымынан тартып калыптана баштаган. Ага чейин түрктөр жөнүндө маалымат орус жыл баяндарында (летописинде) жана айрым чыгармаларда

гана учураган. XIX кылымдын ортосуна чейин түркологияда түрк тилдеринин тарыхы башка тармактар менен аралаш изилденип келген. Петербург университетинин чыгыш тилдер факультетинде чыгыш тарых кафедрасы түзүлгөндөн кийин (1862) гана түрк тилдеринин тарыхы өз алдынча изилдене башталган. XIX кылымдын 60-жылдарында Н.И. Ильминский менен В.В. Радловдун эмгектери түрк тилдерин изилдөөнүн тарыхында жаңы этапты баштаган (байыркы жана орто кылымдардагы жазуу эстеликтерин окуу, тилдерин салыштырып изилдөө, жалпы түрк сөздүктөрүн түзүү). Ал эми Орто Азия элдеринин тарыхын изилдөөдөгү сапаттык жаңы этап В.В.Бартольддун ысымына байланыштуу. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында түркологияга түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин өзүнөн чыккан илимпоздор (Ч.Ч. Валиханов, К. Насыри, М.Ф. Ахундов, Ы. Алтынсарин, Н.Ф. Катанов) да аралаша башташкан.

Орусияда түркологиянын өнүгүшүнө В.В. Бартольд, В.Д. Смирнов, В.А. Богородицкий, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Н.И. Ашмарин, А.Е. Крымский, П.А. Фалеев, В.А. Гордлевский, Б. Чобанзаде, Е.Д. Поливанов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, А.П. Поцелуевский, И.А. Батманов, К.К. Юдахин, А.М. Щербак, С. Аманжолов, Б.М. Юнусалиев, Н.А. Батманов, Э.В. Севертян, Э.Р. Тенишев, Б.А. Серебренников, М.Ш. Шералиев, С.К. Кенесбаев, К.М. Мусаев, А.А. Юлдашев, Г.Д. Санжеев, Д.М. Насилов, А.Т. Кайдаров. Б.Ө. Орузбаева жана башка илимпоздор чоң салым кошушкан жана кошуп да жатышат.

XX кылымдын 20-жылдарында советтик түркологдор мурдагы СССРдин түрк тилдери үчүн жаңы алфавиттер менен орфографиялардын илимий негиздерин иштеп чыкты. Чала изилденген же такыр изилденбеген тилдер изилденип, терминологиясы тактала баштап, түрк тилдериндеги мектептер үчүн окуу куралдарын жазуу жолго коюлду.

Советтик түркологиялык адабият таануу (В.Д. Смирнов, А.Н. Самойлович, В.М. Журминский, М.О. Ауэзов, В.А. Гордлевский ж.б.), тарых, этнография жана археология (В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, П.П. Иванов, С.И. Руденко, А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон, А.Х. Маргулан ж.б.) боюнча да ийгиликтерге жетти.

ДҮЙНӨДӨГҮ ТҮРК ЭЛДЕРИ

Төмөндөгү маалыматтар “Заман Кыргызстан” гезитине 1994-жылы 25-31-июлда жарыяланган “Түрк элдеринин демографиясы менен диаспорасы” деген макаладан жана 1993-жылы Тоолуу Алтайдагы “Ак Челек” деген кичи ишканадан басылып чыккан “Телекейдин түрк калыктары” деген буклеттен пайдаландык (Буклетти Г. Самаева түзгөн, редактору В. Кыдыев).

Элдердин аттары	Алардын саны	Негизги жашаган жерлери
Азербайжандар	17,1 млн.	Азербайжан, Иран, Орусия Федерациясы.
Алтайлыктар	85,0 миң	Алтай (Сибирь), Орусия Федерациясы.
Апшарлар (Афшарлар)	390 миң	Иран, Ооганстан.
Балкарлар-малкарлар	100 миң	Кабардын-Балкар (Орусия Федерациясы).
Башкорттор-башкыттар	2,0 млн.	Башкортостан Республикасы, Орусия Федерациясы.
Букара еврейлери	40 миң	Өзүбекстан
Гагауздар	223 миң	Гагаузия (Молдова, Украина).
Долгандар	7,0 миң	Таймыр (Орусия Федерациясы).
Кажарлар (хажарлар)	38 миң	Иран
Казактар	11,5 млн.	Казакстан, Кытай, Өзүбекстан, Кыргызстан, Орусия Федерациясы.
Карадыглыктар	35,0 миң	Иран
Карайымдар	2,4 миң	Литва, Украина.
Каракалпактар	475 миң	Каракалпакстан (Өзүбекстан).
Карапапактар	105 миң	Түркия, Иран.
Карачайлар	170 миң	Карачаево-Черкесия (Орусия Федерациясы).
Кашкайлар	785 миң	Иран.
Кипирликтер	155 миң	.....
Кырым татарлары	790 миң	Кырым (Украина), Өзүбекстан.
Кумыктар	315 миң	Дагестан (Орусия Федерациясы).
Кызыл баштар	630 миң	.....
Кыргыздар	3,3 (азыр 5,0) млн.	Кыргызстан, Өзүбекстан, Кытай, Тажикстан, Ооганстан, Түркия.
Кырымчактар	2,0 миң	Ооганстан.

Месхеттер	225 миң	....
Ногойлар	90 миң	Ставрополье, Дагестан, (Орусия Федерациясы).
Өзбектер	20,9 млн.	Өзбекстан, Ооганстан, Тажикстан, Кыргызстан.
Саларлар	95 миң	Цинхай, Ганьсу (Кытай).
Сары уйгурлар	14,0 миң	Ганьсу (Кытай).
Сахалар (якуттар)	400 миң	Сака Республикасы (Орусия Федерациясы).
Татарлар	8,5 миң	Татарстан, Башкорстан, Казакстан, Орусия Федерациясы, Өзбекстан,
Тувалар	250 миң	Тува Республикасы (Орусия Федерациясы).
Тофалар (топалар)	1,0 миң	Иркутский обл. (Орусия Федерациясы).
Түрктөр	65,5 млн.	Түркия, Германия.
Түркмөндөр	5,4 млн.	Түркмөнстан, Иран, Ооганстан, Ирак.
Уйгурлар	8,6 млн.	Шиньжан (Кытай), Казакстан, Кыргызстан.
Уранхайлыктар	30 миң	Монголстан (МЭР).
Чуваштар	2,5 млн.	Чуваш республикасы (Орусия Федерациясы), (Куйбышев, Ульяновс областтары).
Шаксыбандар	320 миң	Иран
Шорлор	20 миң	Орусия Федерациясы (Кемеров областы).
Түштүк жана Чыгыш Ирандагы түрктөр: бахарлулар, эйланлулар, инанлулар, кафарла, карасандыктар, нычакчылар, теймурташтар, гоударликтер, карийлер, карагөзлүлөр, кенгерлулар ж.б.	380 миң	Иран

Ошентип, бардык түрк тилдери беш чоң топко (карлук, огуз, кыпчак, чагатай, селжук), кырк тилге, жүз диалектиге бөлүнөт. Түрк тилдеринде

сүйлөгөн калктардын саны 146 млн. 182 миң (1994-жылдын орто чениндеги БУУнун маалыматы боюнча).

2-тизим

БҮТКҮЛ ДҮЙНӨДӨГҮ ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЖАЛПЫ САНЫ

(БУУнун эл аралык статистикасы боюнча 1994-жылдын орто ченинде жасаган маалыматы, “Заман Кыргызстан”, 25-31-июль, 1994-жыл).

Улуттар	Саны	Улуттар	Саны
Түрктөр	65,7 млн.	Мескеттер	225 миң
Өзбектер	20,9 млн	Гагауздар	223 миң
Азербайжандар	17,1 млн	Карачайлар	170 миң
Казактар	11,5 млн.	Кипрликтер	155 миң
Уйгурла	8,6 млн.	Каракалпактар	105 миң
Татарлар	8,5 млн.	Малкарлар	100 миң
Түрмөндөр	5,4 млн.	Саларлар	95 миң
Кыргыздар	3,3 млн.	Хакастар	93 миң
Чуваштар	2,5 млн.	Ногойлар	90 миң
Башкырттар	2,0 млн.	Алтайлыктар	85 миң
Кырымдыкта ⁶	790 миң	Букара еврейлери ⁷	40 миң

⁶ Кырымдыктар (Кырым татарлары).

⁷ Бухара еврейлери чагатай-өзбек тилинин бир диалектисинде сүйлөгөндүктөн, түрк тилдүү этноско коштук.

Кашкайлар	785 миң	Хажалар	38 миң
Кызылбаштар	630 миң	Карадактар	35 миң
Каракалпактар	475 миң	Уранкайлар	30 миң
Сакалар	400 миң	Шорлор	20 миң
Апшарлар	390 миң	Сырыуйгурлар ⁸	14 миң
Шаксыбандар	320 миң	Долгандар	7 миң
Кумыктар	315 миң	Хотандыктар ⁹	5 миң
Тувалар	250 миң	Карайымдар	4 миң
Кырымчыктар	2 миң	Топалар	1 миң

Ошентип, жер жүзүндөгү түрк тилдүү элдердин ырасмий жалпы саны 149 млн. 182 миң (БУУнун 1994-жылдын орто чениндеги маалыматы).

Мурдагы СССРде: СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институту (анын Ленинград бөлүмү), Горький атындагы дүйнөлүк адабият институту, СССР Илимдер академиясынын тил, археология, этнография институттары, ошондой эле мурдагы союздаш республикалардын илимдер академиялары жана дагы башка институттары түркологиялык изилдөө иштерин жүргүзүшөт.

Түркологиялык изилдөөлөрдүн координациясын жакшыртуу максатында СССР Илимдер академиясынын Президиумунун 1973-жылы 13-октябрдагы токтомуна ылайык СССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият бөлүмүндө түркологдордун советтик комитети түзүлөт. Ал СССР жоюлганга чейин, тагыраак айтканда, 1990-жылга чейин иштейт. Түркология чет мамлекеттерде да өнүгүүдө. Ошондой эле бул баюнча атайын басылмалар чыгып турган. Алар: “Советская тюркология”, “Тюркологический сборник”. Булар азыр чыкпай, токтолуп калган.

Түрк тилдерин В.В. Радлов, Ф.Е. Корш, Б.А. Богородицкий Г. Рамстедт, М. Рясянен, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков жана башка илимпоздор классификациялашкан. Булардын ичинен илимде азыркы кезде кеңири тараганы Н.А. Баскаковдун классификациясы.

Октябрь революциясына чейинки жана андан кийинки ата мекендик, чет элдик көрүнүктүү түркологдор: А. Казембек, О. Бетлинг, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Ф.Е. Корш, В.А.Богородицкий, В.А. Гордлевский, Н.К.

⁸ Сарыуйгурлар менен хотандыктар ар бири өзүнчө эл катары эсептелип, уйгурлар санына кирген жок.

⁹ Бул санга 3 миллионго жакын сирб (серб) мусулмандары босналыктар (боснийцы) кирген жок. Алардын көбү түрк тилин билишет.

Дмитриев, С.Е. Малов, А.Н. Кононов, К.К. Юдахин, Н.А. Баскаков, В. Томсен, К.Гренбек, Ж. Дени, Д. Намет, Т. Ковальский, М. Рясянен, Л. Бонелли, Семи-Бей, А. Эмре, В.Банг, К. Броккельман ж.б.

Улуу Октябрь революциясынан кийин Москва, Ленинградда, ошондой эле түрк тилдеринде сүйлөгөн бардык улуттук республикаларда, областтарда түрк тилдерин изилдөө иштери пландуу түрдө жүрүп турган¹⁰.

Бүгүнкү күндө түрк тилдери боюнча координациялык багыт ар бир түрк мамлекетинде (бир аз ишенимдүү жана кененирээк аракеттер Түркия өлкөсүндө) жүргүзүлүп жатат.

Азыркы кездеги түркологиядагы жаңы багыт – түрк тилдеринин ономастикасын изилдөө иштери колго алынууда. Бул багытта Г.Ф. Саттаров (Казань), Т. Жанузаков (Алматы), Е.А. Керимбаева (Шымкент), Э.А. Бегматов, С. Караева (Ташкент), С. Атаниясов (Ашгабад), А.Г. Шайхулов (Уфа), Ш. Жапаров (Бишкек) ж.б. эмгектенишүүдө.

КЫРГЫЗДАР ЖӨНҮНДӨ ТАРЫХЫЙ ЖАНА ГЕОРГАФИЯЛЫК МААЛЫМАТ

1996–жылдын башына чейинки маалымат боюнча, жер шаарында төрт миллионго жакын кыргыз жашайт, анын 85 пайызы Кыргыз Республикасында, башкача айтканда, азыркы Кыргызстан – дүйнөдөгү кыргыздардын борбору, этномаданий уюткусу, генетикалык чордону жана донору болуп саналат.

1999-жылдагы эл каттоо боюнча Кыргызстанда төрт жарым миллионго жакын киши жашайт. Анын 66 пайызы кыргыздар, алардын 95 пайызы өз эне тилин кыргыз тили деп эсептейт. Кыргызстандагы калган калктын 23 пайызын түрк тилинде сүйлөгөн калктар: өзбектер, казактар, уйгурлар, татарлар (ногойлор), башкырттар, карачайлар, каракалпактар түзөт.

Кыргызстандын чегинен сырткары Өзбек Республикасында (Анжыян, Наманган, Фергана, Ташкент, Жызак областтарында), Тажик Республикасында (Тоолуу-Бадахшан автономиясында жана Ленинабад областтарында, Жожент шаарында), Казакстанда, Орусияда, Кытай Эл Республикасында, Түркияда дагы башка жерлерде жашашат. (Бул жөнүндө № 3-тизимди караңыз).

Диалектология – бир тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы жана ал элдин тарыхы менен тыгыз байланышта. Мына ошондуктан кыргыз элинин диалектологиясын окутууга айрыкча көңүл бурулуп келген жана да бурула бермекчи. Демек, аталган сабакты окутууга дайыма көңүл буруп туруу – окуу процессиндеги негизги студенттерге терең теориялык билим берүү иштери менен тыгыз турган

---

¹⁰ Бүгүнкү күнгө чейинки түркологиялык алты илимий конференция (Баку, март 1926; Алматы, сентябрь 1976; Ташкент, сентябрь 1980; Бишкек, сентябрь 1986; Казань, сентябрь 1990; Баку, октябрь 1994) болуп өттү.

маселе болуп саналат. Ошону менен бирге тилдин ээси болгон тарыхына токтолуу керек.

Кыргыз элинин тарыхы өтө татаал, ары талаш (такталган жана тактала элек, тактоону талап кылган олуттуу маселелери) жактары бар жана бул багытта, ошондой эле кыргыздардын этногенезисине, экономикасына байланыштуу В.В. Бартольд, Ч.Ч. Валиханов, Б.М. Юнусалиев, А.Н. Бериштам, Б. Жамгырчиев, С.М. Абрамзон, К.К. Юдахин, Ө. Караев, К.И. Петров, Р.Я. Винников, Н.А. Баскаков, А.Х. Маргулан, В.А. Ромадин, А.Т. Тагиржанов, Э.Р. Тенишев, Б.Ө. Орузбаева, А. Абдыкалыков, С.Худяков, Э.Маанаев, И.Б. Молдобаев, А. Макеев, Т. Чоротегин ж.б. окумуштуулар изилдөө иштерин жүргүзүшкөн, көзү тирүүлөрү иликтөө иштерин дагы деле болсо улантып жатышат.

Бул бөлүмдө кыргыз тилинин жана элинин тарыхы, “кыргыз” деген терминге жана кыргыз элинин калыптанышына байланыштуу этнонимдерине токтолобуз.

“Кыргыз” деген термин (этноним) жөнүндө

“Кыргыз” деген терминдин этимологиясы, мааниси, чыгышы, тыбыштык түзүлүшү жөнүндө бир топ окумуштуулар пикир айтышкан. Бул тууралуу профессор Ш.Жапаровдун 1990-жылы жарык көргөн “Кыргыз ономастикасы” деген эмгегине шилтеме жасайбыз жана ошондой эле бул боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектериндеги пикирлерди пайдаланып, төмөндөгүдөй ойду сунуш кылабыз.

“Кыргыз” деген термин (этноним) эки бөлүктөн турат: кырык/кырк (орусча “сорок”) жана гуз (байыркы сөз) “адам” дегенди билдирет, башкача айтканда, кырк уруудан куралган эл дегенди туюнтат. (Бул жерде – гуз деген лингвистикалык элементти эгиз деген сөздүн аягындагы – гиз менен салыштырып – теңдештирүүгө болот).

Кыргыздын уруулук курамы тууралуу

“Кыргыз” калкынын курамы байыркы убакта 40 (кырк) уруудан тараган, тактап айтканда, төмөндөгүдөй болгон:

КЫРГЫЗДАР:

СОЛ КАНАТ
15 уруу

ИЧКИЛИК
10 уруу

ОҢ КАНАТ
15 уруу

Тарыхчы В.В. Бартольддун пикири боюнча: “Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдерден болуп саналат жана биздин замандын 201-жылдары **кыргыз** деген ат менен белгилүү” (1968, 476-б.). Биз мына ушул датаны кыргыз элинин тарыхынын таяныч даректеринин бири деп эсептейбиз. Андан бери кыргыз калкы эмне деген окуяларды өткөрбөдү: өз ара бирикти, сырткы душмандарды талкалады жана өздөрү да талкаланды, кайра бирикти, дагы ушул сыяктуу окуяларды баштан кечирди.

Ал эми кыргыз калкынын кийинки биригүүсү, кайрадан эл болуп калыптануусу, Б.М. Юнусалиевдин (1959, 204-б.) пикири боюнча XVI кылымга туура келет.

Кыргыз элинин тарыхынан кыскача маалымат

Кыргыз элинин тарыхы түрк элдеринин тарыхы менен байланышта болгондуктан, анын башаты Борбордук Азияда 552-745-жылдары жашаган түрк каганаты менен чынжырлаш. Тактап айтканда, 460-жылы гунн (хунн)¹¹ урууларынын бири - ашина¹² деп аталган уругу жужандарга¹³ көз каранды болот да, Чыгыш Түркстандан Алтайга жер которот, жергиликтүү элдер менен келишим түзүп, түрк¹⁴ деген атты алат. Ошентип, кыргыздардын алгачкы этникалык тарыхынын этабы гунндардан, динлиндерден, сактардын, усундардын уруулук бирикмеси менен башталат. Биздин замандын VI-X кылымдарындагы түрк уруулары, кийин кыргыз элинин курамына кошулат. Алар Саян-Алтай, Ыртыш бойлоруна, Чыгыш Түркстан аймактарын ээлешкен.

XI кылымдын башында жана монголдордун Орто Азияга жылышынан улам түрк тилдүү уруулардын айрымдары Борбордук жана Батыш Тянь-Шанга, ошондой эле Памирге жылышат. Мына ушул келген уруулар Тянь-Шандагы кыргыз урууларынын уюткусун түзөт, натыйжада кыргыз этносу калыптанат, кыргыз этносунун калыптанышына жергиликтүү түрк уруулары менен кошо иран уруулары (карлуктар, уйгурлар), кийинчерээк сатркалмак, моңолдор деген ж.б. монгол уруулары да кошулат, ал эми XVI- XVII кылымдарда теги боюнча казак-ногой урууларынан турган найман, кыпчак уруулары да кошулат. Ошентип, XVI кылымдын башында Тянь-Шанда он уул, отуз уул жана ичкилик деп аталган тили жана маданияты жагынан жакын турган уруулардын бирикмесинен – же оң канат + сол канат урууларынан турган кыргыз эли калыптанат. (Илгери кыргыз уруулары сан жагынан: оң канат – 15, ичкилик – 10, сол канат – 15 уруудан турган. Бул жөнүндө дагы “кыргыз” деген термин жөнүндө маалыматты караңыз).

¹¹ Гунндар (же хунндар) – Борбордук Азияда биздин замандын I кылымына чейин калыптанган көчмөн калк.

¹² Ашина - [кытайча – а – урматтоо маанисин билдирген префикс + монг. Шино <шино<чино “карышкыр”, “бөрү”].

¹³ Жужандар – орто кылымдан мурдагы көчмөн уруулардын жалпы аты. Алар Батыш Манжурияда, Монголияда жана Түркстанда жашаган.

¹⁴ Л.Н. Гумилевдин пикири боюнча (1967, 22-28-бб.) түрк деген сөз “күчтүү, кайраттуу, чымыр, чыйрак” дегенди билдирет. Ал жалпы ат болгон, кийинчерээк уруулардын курамынын атын билдирип калган.

Кыргыз тилинин тарыхы жөнүндө кыскача маалымат

Н.А. Баскаков турк тилдерин монгол, тунгус-манжур тилдери менен тарыхый-салыштырма планда иликтеп олтуруп, алардын өсүп-өнүгүшүндө алты доорду белгилейт:

1. Алтай доору;
2. Хунн доору (биздин замандын V кылымына чейин);
3. Байыркы түрк доору (V-X кылым);
4. Орто кылымдардагы же негизги – (чоң) турк тилдеринин калыптанган доору (X-XV кылым);
5. Жаңы турк доору же түрк калктарынын тилдеринин өнүккөн жана калыптанган доору (XV-XX кылым);
6. Эң жаңы доор же түрк тилдеринин Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки өнүгүп-өсүшү доору (Баскаков, 1969, 148-б.).

Уруулук бирикмелердин баш кошуусу жана алардын ыдыроо процесстеринен улам жалпы тилдер диалектилерге жана говорлорго ажырайт. Натыйжада жалпы батыш хунн бутагы жана чыгыш хунн бутагы деп аталган тилдер бөлүнүп чыгат. Кыргыз тили чыгыш хунн бутагына кирет.

Кыргыз элинин тарыхына караганда, кыргыз тилинин жалпы тарыхы алда канча мурда башталат. Б.М. Юнусалиев, Б.Ө. Орузбаева, Э.Р. Тенишекдердин пикирине караганда, кыргыздын элдик-сүйлөшмө (народно-разговорный) тили үч доорго бөлүнөт. Алар:

1. Байыркы доор;
2. Орто кылымдагы доор;
3. Жаңы кылымдагы доор (История Киргизской ССР, 1984,1-т., 438-440-бб.).

1. Байыркы доор. Ал VII-VIII кылымдарды кучагына камтыйт. Маалыматтарга караганда, аталган заманда адабий норма катары руникалык жазуулардын тили эсептелген, анын негизги белгиси [д] тыбышы болгон, тактап айтканда, атооч сөздөрдө – создун ортосунда: адак (айак, бут), этиш сөздөрдүн аягында, ко...(кой, нерсени жерге кой) деп айтылган. Бул тилде хакастардын, шорлордун, тувалардын, тополардын (тофалардын) ата-бабалары жана башка кошуна турушкан түрк элдери пайдаланышкан. Алар өздөрү үчүн диалектилер аралык тилди, өздөрүнүн тилдик кызматташ муктаждыгын канааттандырган [д] белгиси бар тилди – адабий тилди пайдаланышкан. Ошону менен бирге ар бир эл же уруу өзүлөрүнүн жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрүн сактаган. Анын ичинде, кыргыздардын айтымында [з] белгиси: азак (айак, бут), коз (кой, бир нерсени жерге кой) – болгон деп болжолдойт. Бул мезгилде, башкача айтканда, үч-төрт кылымдын ичинде жалпы кыргыздарга тийешелүү элдик сүйлөшүү салты (монголдор басып алганга чейин) сакталган.

2. Орто кылымдардагы же алтай доору.

Бул доор XII кылымдын орто ченинен XV кылымды кучагына алат. Ал заманда кыргыз тили менен алтай тилдеринин байланышы, өз ара таасирлери уланат. Кыпчак урууларынын тилдери менен да тыгыз байланыш уланат. Кыргыз тили бара-бара батыш тилинин [й] түрүнө өтө баштайт: аяк (бут, кишинин мүчөсү), кой (нерсени жерге кой).

Кыргыз тили жана алтай тилдеринин окшоштугу, алардын ар бирине мүнөздүү айырмачылыктары калыптана баштайт. Ушул замандын ортосунда (ушул доордун башталышында да болушу мүмкүн) алтай кыргыздарынын кошулмаларынан турган өзүнчө чакан топ бөлүнүп, Лобнор көлүнүн батыш тарабына көчүп барышат (алар өздөрүн лобтуктар деп аташат) жана алар уйгур элинин, тилинин таасиринде болушат.

3. Жаңы (Тянь-шань) доору. XV кылымдын орто ченинен тартып XVI

кылымды камтыйт. Ушул замандан баштап азыркы жалпы элдик кыргыз тилинин диалектилери менен говорлору өнүгүп-өсө баштайт, анын түндүк топторунда тилдин байыркы элементтери көбүрөөк сакталган.

Ошентип, бул доордогу кыргыз тилинин жалпы мүнөзү мындайча:

а) [й] түрүндөгү тил: аяк (бут, кишинин мүчөсү), кой (нерсени жерге кой);

б) кийинки пайда болгон созулмалар бар: тоо, жаак, жээк;

в) эринчил күүсү күчтүү байкалган: күчүк, тоголок, көлдөр, сулуу;

г) сөз башында [ж] тыбышы мүнөздүү: жакшы, жигит, жилик;

д) сөздүн ортосундагы жана аягындагы [г] тыбышынын дифтонг абалына жана үндүүгө өтүшү: tow→тоо; cow→соо (соо/сак саламат). Лобнор тилинде [г] тыбышынын сакталышына таянып, анын өзгөрүш процесси ошол доордун ортосунда башталган деп айтууга болот.

Азыркы кыргыз тилинде кадык катары [з] тыбышы сакталган: боз жигит, бозой (салыштыр: бой жигит, бойдок), бой тартуу; ызык (азыркы ыйык; Ызык-Көл); азык (айык – айуу, “аюу”).

Кыргыз тилинин башка түрк тилдерине жакындыгы ар кандай: алтай, казак, каракалпак, башкырт, татар, ногой ж.б. тилдер менен кыпчак тобуна кирет (бул тилдер – түрк элдеринин түндүк-батыш тобун түзгөн тилдерге кошулат); байыркы енисей кыргыздарынан болгон хакас, тува тува тилдеринен алыста турат; ошол эле учурда тили жана байыркы өң-башынын түзүлүшү (антропологиялык тиби боюнча) карахандилер доорунда Тянь-Шанда жашашкан элдерден да, азыркы убакта Орто Азиядагы жашаган өзбектер менен уйгурлардан да айырмаланат.

Жаңы кыргыз доору үч мезгилге бөлүнөт:

1. XV кылымдан XVIII кылымдын орто ченине чейин. Бул мезгилге чейин түштүк жактагы кыргыз уруулары менен түндүк кыргыз уруулары тыгыз байланышта болгон. Буга иран-араб тилдеринен ошкон сөздөрдүн эки диалектиде тең бирдей учурашы күбө.

2. XVIII кылымдын орто ченинен 1917-жылга (Улуу Октябрь

Социалисттик революциясына) чейин. Бул мезгилде бардык кыргыз диалектилеринин ортосунда айырмачылыктар көбөйө баштайт.

3. Советтик мезгил. Бул учурда кыргыз уруулары бириге баштайт (консолидацияланат) жана жалпы кыргыз улутун тейлеген кыргыз адабий тили жаралат.

Кыргыз элинин тилинде үч диалекти бар: түштүк-чыгыш, түштүк-батыш жана түндүк. Ар бир диалекти говорлорго бөлүнөт. Бул китепте дал ушул бөлүштүрүүнү колдойбуз жана окуу материалдары да ушуга ыкталып берилет. (Ойдун уландысын “Кыргыз тилинин диалектилерге, говорлорго бөлүнүшү” деген бөлүмдөн караңыз).

3-тизим

Кыргыздар жөнүндө этнодемографиялык маалыматтар

Жашаган өлкөсү, аймагы, жери	Кыргыздын кайсыл уруулары, уруктары жашайт?	Элинин саны канча?; канчанчы жылкы маалымат?	Туткан дини, сүйлөгөн тили
------------------------------	---	--	----------------------------

Туркия Адана-Ван көлүнүн жээги (90км. алыстыкта).	Калдар [кэлдэр – Ж.Ш.], кочкор, кутан, кыпчак, отунчу, тейит, шайым.	2000 киши (август, 1995-жыл).	Ислам, кыргызча, түрчө ¹⁵ .
Тарбагатай ¹⁶ (Оркашар тоосунун күнгөйү), Шинжан казак облусу, Дөрбөлжүн уезди.	Ак найман, баурин (борин), мундуз, сарбагыш, сарт	1562 киши (1984-жыл)	Жарымы – будда, жарымы – ислам, кыргызча, монголчо ¹⁷ .
Ооганстан ¹⁸ Чоң-Памир	Чоң-Памирде: жыгжым, кесек, кутан, кыдырша, кызыл аяк, кыпчак, мамачар, найман, тейит, шабулут.	531 киши (1989-жыл)	Ислам: кыргызча, бир аз тажикче.
Чоң-Памирде	Уруулар: катаган, кесек, найман, окчун, тейит; Уруктар: алапа, бука, кочкор, кызыл баш, шайым.	460 киши (1989-жыл)	Ислам; кыргызча, бир аз тажикче
Кытай Эл Республикасы: Кызыл-Суу кыргыз автономия областы. Борбору Артыш/Артуш шаары.		141 000 киши (1992-жыл)	

¹⁵ Дагы “Көчүп келүүнү көксөйбүз” деген текстти – тиркемени караңыз.

¹⁶ Тарбагатай – Орусиянын, Кытайдын, Монголиянын чек аралары кошулган жерде; Казакстандын чыгышындагы созулган тоо кыркасы.

¹⁷ Тиркемедеги “Тарбагатай кыргыздары” деген маалыматты караңыз.

¹⁸ Ооганстандык кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды журналист Нурдинов Алмаздын “Советтик Кыргызстан” газетасына (18.11.1989; 21.11.1989) жарыяланган жол очеркинен алынды.

Бул областын түндүгүндө		25 000 (1989-жыл)	
Өзбекстанда: Фергана, Анжыян, Наманган, Самаркан, Ташкент, Жызак облустары.		157 000 (1990-жыл)	
Тажикстанда: Тоолуу- Бадахшан автономиясында, Ленинабад областарында, Кожент шаарында		68 000 (1990-жыл)	
Казакстанда: Алматы, Жамбыл, Ак-Дөбө (Акмола) областарында		14 000 (1990-жыл)	
Орусияда		7 000 (1990-жыл)	
Түркменстанда		5 000 (1990-жыл)	

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Кыргыз диалектилеринин изилденишин илимий адабияттарда берилген маалыматтардын негизинде 2 (эки) мезгилге бөлүп карайбыз:

1. 1925-жылдан 1950-жылга чейинки аралык;
2. 1950-жылдан ушул күнгө (2013-жылга) чейин.

Кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин изилдене башташы В.В.Радловдун XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз жергесине, тагыраак айтканда, Түндүк Кыргызстанга эки жолу (1862, 1869) келип, лингвистикалык маалымат топтоп кетиши менен байланышкан.

В.В.Радловдун (1837-1918) филологиялык изилдөөлөрү тууралуу С.Кондучалова “В.В.Радлов жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү” (1961), “В.В.Радлов жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү” (1963) жана казак окумуштуусу К.Ш.Хусаиновдун “В.В.Радлов жана казак тили” (“В.В.Радлов и казахский язык”) (1981) деген эмгектеринде иликтөө жүргүзүшкөн.

В.В.Радловдун эмгектери кыргыз тилин, анын диалектилерин изилдөөгө белгилүү даражада өбөлгө түзгөн.

1925-1950-жылдардын аралыгында кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунун илимий негизде изилдөө иштери жаңыдан башталат. Буга И.А.Батмановдун “Северные диалекты киргизского языка” (1938), “К генезису диалектов киргизского языка” (1944); М.И.Богданованын “Кыргыз тилинин диалектилерин чогултуу жана үйрөнүү керек” (“Кызыл Кыргызстан”, 29.11.1946); К.К.Юдахиндин “Акын - тракторист” (1948), «Из льяльских материалов» (1948); Ж.Шүкүровдун “Материалы по алайскому говору” (1946) деген эмгектери жана “Изучение диалектов киргизского языка” (“Комсомолец Киргизии”, 25.11.1945), “Научное исследование киргизского и дунганского языков” (“Советская Киргизия”, 24.04.1937) деген макалалардын жарыяланышы далил болот.

1950-жылдардан соң, тагыраак айтканда, тил илиминин теориялык маселелери боюнча мурдагы СССРдин борбору Москва шаарында чыгуучу Компартиянын органы “Правда” газетасынын бетинде (1950-жылы өткөн дискуссиядан, илимий талаш-тартыштан кийин (мурда бул багытта аздыр-көптүр иликтөө иштери жүргүзүлгөндүгүнө байланыштуу) кыргыз диалектилери менен говорлорун изилдөө иштери илимий негизде жандана баштагандыгы жөнүндө жарыяланат, тактап айтканда,

- жогорку окуу жайларында (айрыкча азыркы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде) кыргыз диалектологиясы атайын окуулук катары окутула башталат. Буга К.К.Юдахин менен Б.М.Юнусалиев зор салым кошот.

- КМУУда кыргыз диалектологиясын окутуунун программасы түзүлөт. Аны Б.М.Юнусалиев колго алат.

- Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлору монографиялык планда изилдене баштайт (натыйжада, монографиялык эмгектер жаралат) жана диалектологияны кесип кылган окумуштуулар (адистер) пайда болот (Ж.Мукамбаев, Г.Бакинова, Э.Абдулдаев, Н.Бейшекеев, С.Сыдыков, С.Кондучалова, К.Бекназаров ж.б.).

- Кыргызстандагы жана анын чегинен сырткары жерде жашаган кыргыздардын тилин изилдөө аракеттери жүргүзүлөт. (Ж.Мукамбаев, Э.Абдулдаев, Н.Бейшекеев, Г.Бакинова, Ж.Жумалиев ж.б.).

- Кыргыз диалектологиясына байланыштуу жарык көргөн эмгектерди жалпылаштырып жазылган жана окуу куралы катарында жаралган чыгармалар жаралат (Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, Э.Абдулдаев, Ш.Жапаров, А.Биядиев ж.б.).

- Кыргыз диалектологиясынын атласын түзүү үчүн иштиктүү аракеттер башталат (Г.Бакинова ж.б.).

- Диалектологиялык сөздүк түзүү иши колго алынат (Б.М.Юнусалиев, Ж.Мукамбаев).

- Диалектилер менен говорлордун өз ара карым-катнашы, алардын кыргыз адабий тилине мамилеси жана көркөм чыгармаларда диалектилердин колдонуу жөнүндө маселелер каралат (Б.М.Юнусалиев, Ж.Мукамбаев, К.К.Сартбаев, Ж.Мамытов, Н.Бейшекеев, К.Бекназаров ж.б.).

- Кыргызстандын бардык педагогикалык жана филологиялык багыттагы ЖОЖдорунда (факультеттеринде), ООЖдорунда кыргыз диалектологиясы регулярдуу (туруктуу) окудук катары окутулат. (КМУУда, КМПУда, ОшМУда, БГУда, ЫМУда ж.б.).

Бүгүнкү күндүн деңгээли менен туруп караганда, кыргыз диалектологиясына байланыштуу 20дай диалектологдун 50 жылдай мезгил ичинде жыйнаган алтын материалдары (маалыматтары) жакшылап сакталбай, компьютерге түшүрүлбөй жоголуу абалында турат.

Азыркы убакта кыргыз диалектологиясына байланыштуу материал жыйналбай, диалектологиялык экспедициялар уюштурулбай, кадрлар даярдалбай калды. Бул элдин, тилдин тарыхындагы тарыхый трагедиялуу көрүнүш болуп саналат.

Ушул күнгө чейинки кыргыз диалектологиясы боюнча изилдөөлөргө, монографияларга, алардын жыйынтыктарына таянганда, мындан ары бул багытта негизинен төмөндөгүдөй изилдөөлөр жүргүзүлүүгө тийиш:

1. Кыргыз адабий тилинин диалектилери менен говорлорунун ортосундагы интеграциялык факторлорго, процесстерге.

2. Диалектилер менен говорлор боюнча айырмачылыктар, башкача айтканда, диалектилик материал чогултуунун мурдагыдай эле уланта берүү жана аларды тактоо, баяндоо (описание).

3. Айрым такталган диалектилик, говордук фактыларды ареалдык аспектиде изилдөөгө өттү.

4. Кыргыз диалектологиясынын кыргыз ономастикасы менен байланышта изилдөө. Булардын баары бара-бара тарыхый диалектологияны,

тарыхый фонетиканы, тарыхый грамматика менен лексиканы түзүүгө өттү, фундаменталдык ономастикалык иштерди жүргүзүүдө даярдык көрүү дегендикке жатат. (Ушуга байланыштуу сунуш кылынган болжолдуу текшерүү, курстук, дипломдук иштердин тизмесин ушул китептин аягынан караңыз).

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГДОРУ

Кыргыз диалектологиясын изилдөөдө К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, К.Шүкүров, К.Бакеев, Г.Бакинова, Ж.Мукамбаев, М.Туряджанова, Э.Абдулдаев, Т.Ахматов, Н.Бейшекеев, С.Сыдыков, С.Кондучалова, К.Бекназаров, Т.Назаралиев, Ш.Жапаров, Ж.Жумалиев ж.б. окумуштуулар катышкан жана өз салымдарын кошушкан. Алардын ар биринин эмгегине токтолсо болот, бирок бул жерде биз алардын ичинен төмөнкүлөрүнө гана токтолобуз, тактап айтканда, кыргыз диалектилери менен говорлорунун изилденишине, айрыкча алардын илимий портретине кыскача токтололуу – окутулуп жаткан курстун талабына туура келип, предметтин өзгөчөлүгүнө түшүнүүгө жардам берет.

Академик **Батманов Игорь Алексеевич** (1906-1969) – белгилүү түрколог. Анын кыргыз диалектологиясына тиешелүү негизги эмгектери “Северные диалекты киргизского языка” (1938), “Некоторые лингвистические данные и этногенезы киргизского народа” (1959), “Современная и древняя Енисейка” (1962, бул эмгекке З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин авторлош), “Язык енисейских памятников древнетюркской письменности” (1959) ж.б.

И.А.Батманов кыргыз тилине жана анын диалектологиясына байланыштуу бир топ илимпоздорду даярдаган. Алар: Э.Абдулдаев, К.Дыйканов, С.Кондучалова, Н.Бейшекеев, Ү.Асаналиев, Ч.Жумагулов, М.Туряджанова, К.Ашыралиев ж.б.

Академик **Юдахин Константин Кузьмич** (1890-1975) – советтик көрүнүктүү түрколог, түрк (анын ичинде кыргыз) лексикографиясын негиздөөчүлөрдүн бири. “Кыргызча-орусча сөздүктү” (1944, 1957) түзүшүп, редакциясын башкарган. Окумуштуунун аталган эмгектери менен бирге кыргыз диалектологиясын окуп-үйрөнүүдө айрыкча көңүл бура турган “Из ляйлякских материалов” (1948), “Классификация киргизских диалектов” (1955), “Итоги и задачи изучения киргизских диалектов” (1956) деген эмгектери бар. Буларда кыргыз тилин диалектилерге бөлүү, диалектилик (классификациялык) белгилер, айрым изоглосса, арел маселелери каралат. Ошондой эле бул эмгектеринде, бөтөнчө “Из ляйлякских материалов” деген эмгегинде биринчи жолу кыргыз тилин диалектилерге бөлүштүрүүдө “ичкилик”, окумуштуунун илимий сунушуна ылайык, Кыргызстандын Баткен областынын аймагында (Ошондой эле Өзбек Республикасы менен Тажик Республикасында жашаган кыргыздардын көпчүлүгүнө) жашаган кыргыздарга, алардын тилине карата талашсыз колдонулуп келе жатат.

Академик К.К.Юдахин, В.В.Бартольд, Э.Д.Поливанов, П.А.Фалев, С.Е.Малов сыяктуу залкар окумуштуулардан таалим алып, бирге иштешкен. Ал эми кыргыз тили боюнча академиктер Б.М.Юнусалиевди, Б.Орузбаеваны, профессор К.К.Карасаевди, белгилүү тилчи Ж.Ш.Шүкүровду, филология илимдеринин кандидаттары, доценттер Ж.Мукамбаевди, Ю.Яншаншинди, Г.Бакинованы, Т.Назаралиевди (1940-1973), Д.Исаевди, Т.Дүйшөналиеваны, А.Биялмевди жана башка илимпоздорду даярдаган.

Юнусалиев Болот Мураталиев (1913-1970) – кыргыздардан чыккан туңгуч тилчи академик.

Б.М.Юнусалиев – белгилүү түрколог (диалектолог, лексиколог), адабиятчы (“Манас” изилдөөчү, фольклорист), тарыхчы жана таанымал педагог, коомдук ишмер.

Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорун салыштырып изилдөө үчүн Кыргызстандын аймагындагы айыл-кыштактарын кыдырып, материал жыйнаган. Натыйжада жалпы көлөмү 70 басма табакка жакын 109 эмгек жазган. Эмгектери кыргыз тилинин тарыхына, алардын диалектилери менен карым-катнашы жана кыргыздын жазма, ошондой эле оозеки адабий тилинин калыптанышына арналган.

Б.М.Юнусалиевдин эмгектеринин ичинен айрыкча “Киргизская лексикология” (1959) жана “Кыргыз диалектологиясы” (1971) деген эмгектери бөтөнчө орунда турат. 1985-жылы “Илим” басмасынан “Тандалган эмгектеринин” 1-тому, 2005-жылы 2-тому басылып чыккан.

“Киргизская лексикология” деген эмгеги аны белгилүү түркологдордун катарына кошкон, түркологиялык атак алып берген фундаменталдуу эмгектеринин бири. Бул китепте кыргыз тилинин түрк тилдеринин системасынан алган орду, теги жана тарыхы боюнча байланышы, мезгилдик жана мейкиндик катнашы, кыргыз элинин, элдин кызматын өтөгөн тилинин калыптанышы, бул процесстердин негизги факторлору (тарыхый, экономикалык, географиялык, маданий ж.б.) көрсөтүлөт. Эмгектин дагы бир бөтөнчөлүгү Б.М.Юнусалиевдин салыштырма-тарыхый методду түркологияда биринчилерден болуп ийгиликтүү¹⁹ колдонулуп, кыргыз тилиндеги, жакын жана алыс тектеш түрк (ошондой эле айрым алтай) тилдериндеги уңгу сөздөрдү лексика-семантикалык аспектиде изилдеп, тилдин тарыхын элдин тарыхына тыгыз байланыштырып жаза билгиленгендигинде, б.а., байыркы замандан баштап азыркы күнгө дейре кыргыз элинин, кыргыз улутунун, тилинин басып өткөн (биз жашап жаткан доорго жеткен) мезгилге чейинки тарыхын жазган. Мындан окумуштуунун коомдук илимдер үчүн методологияны, жоболорду туура түшүнүп, туура өздөштүргөндүгүн көрөбүз. Демек, аталган китепте же “Кыргыз тилинин

¹⁹ Буга байланыштуу ушул кездеги таанымал окумуштуу К.М.Мусаев мындай дейт: “Түрк тилдериндеги уңгу сөздөрдү изилдөөгө айрыкча көңүл буруу керек. Тилекке каршы, Б.М.Юнусалиевдин “Киргизская лексикология” (Фрунзе, 1959) деген китебинен башка бул багытта (тармакта) ушул күнгө чейин көзгө көрүнөрлүк эмгек аз” (К.М.Мусаев, “Основные проблемы изучения лексики тюркских языков”, “Советская тюркология” 1978, №3, 36-бет).

диалектологиялык курсунда (сабагында)” негизги окуу китептеринин бири болуп кала берет.

Академик Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин жана анын диалектологиясы, ошондой эле кыргыз адабияты боюнча илимий кадрларды даярдоодо да үзүрлүү эмгектенген, атап айтканда тилчилер – Т.К.Ахматов, Ж.Мамытов, Ш.Жапаров, адабиятчылар – К.Рысалиев, Ж.Субанбеков, С.Мусаев анын окуучулары болуп саналат. Өз кезегинде Б.М.Юнусалиев белгилүү түркологдор Н.К.Дмитриевден, К.К.Юдахинден жана башка атактуу илимпоздордон таалим алган.

Мукамбаев Жээнбай (1929-1989) – өмүрүнүн дээрлик бардыгын кыргыз диалектологиясын жогоркуу окуу жайларында окутууга, фольклордук-диалектологиялык экспедицияны жетектөөгө, кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча материал жыйноого, диалектологиялык сөздүк түзүүгө арнаган. Көрүнүктүү диалектологиялык эмгектери: “Кыргыз диалектологиясынын очерки” (1959, Э.Абдулдаев авторлош), “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (1972, 1976, 2009), “Эл ичи – өнөр кенчи” (1982, 1990). Мындан башка кыргыз тилине жана анын диалектилери менен говорлоруна байланыштуу 400дөн ашык эмгеги жарык көргөн. Кыргызстандагы (ошондой эле Тажик Республикасындагы) кыргыздар жашаган айыл-кыштактардын бардыгында болгон. Чыныгы патриот жана фанатик диалектолог болгон. Өздүк архивинде “Кыргыз диалектологиясынын сөздүгү” деген өтө залкар эмгегинин 4 (төрт) тому жарык көрбөй сакталып турат.

Ж.Мукамбаев К.К.Юдахинден таалим алган, Р.Эгембердиевге устат болгон.

Бакинова Гүлжамал (1917-2002) – өзүнүн устаттары К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевдердин илимий салтын улантып, кыргыз диалектилери менен говорлорун изилдөөгө зор салым кошкон, диалектологиялык монографиялык эмгектерди жазган, кыргыз тилинин диалектологиясынын атласын түзүү үчүн илимий экспедицияларды уюштурган жана жетектеген. “Түрк тилдеринин диалектологиялык атласын” түзүү үчүн албан материал топтогон (бул окумуштуунун эмгектеринин библиографиясын китептин аягынан караңыз).

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ

Тил коом менен кошо жаралып, аны менен бирге өмүр сүрүп, коомго кызмат кылып турган көрүнүш, ошону менен бирге ал маданий процесс жана туюмдардын уюткусу, маалыматтардын чордону.

Адабий тил – жаңы категория, жаңы түшүнүк жана өтө татаал, көп кырдуу, терең сырдуу көрүнүш.

Кыргыз адабий тили жөнүндө сөз кылуудан мурда диалектилер аралык тил, жалпы элдик тил, оозеки тил, жазма тил, улуттук тил деген түшүнүктөргө (терминдерге) токтолуу зарыл, анткени бул сөздөр,

биринчиден, мааниси жагынан бирин-экинчиси толуктап турса; экинчиден, алардын ар биринин өзү туюнткан маңызы бар.

Диалектилер аралык тил – бул бир калыктын өзүнүн өкүлдөрүн тейлеген жалпы элдик тилдин калыптанышына чейинки абалы жана анын базасы.

Жалпы элдик тил – диалектилер аралык тилдин негизинде жаралган жана өнүккөн жогорку көрүнүшү, адабий тилдин башаты.

Оозеки тил – бул эл менен бирге пайда болуп, элге кызмат кылуу менен түптөлүп, өнүгүп турган, жазма адабий тилге база болуп, аны менен кошо улутка кызмат кылган активдүү жана үзгүлтүксүз процесс. Кыргыз элинин оозеки тили узак доорлорду кучагына камтыйт.

Жазма адабий тил – оозеки тилге таянуу менен түзүлгөн жана анын көп кылымдык салттуу көрүнүштөрүнөн өзүнө сиңирүү менен катар ага эриш-аркак абалында өнүккөн, жазма маданияттын жан дүйнөсү.

Улуттук адабий тил – бул оозеки жана жазма адабий тилдин сапаттуу жаңы, жогорку тепкичи, илим-билимдин тили.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин бири-бирине кызматы жагынан өтө тыгыз жана өзөктөш оозеки жана жазма адабий тили бар.

Кыргыз адабий тили – жалпы элдик тилдин жогорку түрү (формасы). Ал жалпы элдик тилдин негизинде жана диалектилердин базасында түзүлгөн. Кыргыз жазма адабий тилинин түзүлүшү кыргыз жазуусу жана кыргыз элинин улутка айланышы менен тыгыз байланыштуу. Мындан кыргыз адабий тилинин кызматынын кеңейип бара жаткандыгын, илимдин да тилине айланып бара жаткандыгын көрөбүз.

Кыргыз жазма адабий тили жалпы элдик тилдин негизинде жаралып, белгилүү бир нормага салынып, жазылышы менен айтылышы (колдонулушу) жагынан такталып жана калыптанып, айтылуучу ойду даана бере ала турган, коомдун бардык топторуна орток тил болуп, нормативдүүлүгү жагынан диалектилерден, говорлордон айырмаланат. Айталы, жергиликтүү же территориялык диалект жалпы элдик тилдин кичине бир бөлүгү же тармагы катарында белгилүү бир территорияда (областтын, райондун же айылдын масштабында) колдонулса, адабий тил бардык жерде бирдей колдонулат.

Адабий тил деген түшүнүк тарыхый жана маданий категория. Анын өзөктүү маселелери: адабий тилдин негизи; калыптанышы; нормалары жана адабий тилге камкордук (статус).

Кыргыз адабий тили бардык кыргыз диалектилери менен говорлорунун базасында түзүлгөн жаңы көрүнүш.

Республикабыздын борбору Түндүк Кыргызстандын аймагынан орун алгандыктан жана жазма кыргыз маданиятынын башатында (айрыкча, “Эркин-Тоо” гезитин чыгарууда) Ысык-Көл жана Чүй говорлорунун өкүлдөрү көбүрөөк болгондуктан, аталган говорлордун үлүшү басымдуураак.

Тилдик процесстер өтө жайбаракаттык менен жүргөндүктөн, кыргыз адабий тилинин калыптанышы бул агымды өз башынан өткөрүп жатат, өткөрүп бүтүп калды.

Бул жөнүндө өз пикирин белгилүү тилчи, филология илимдеринин доктору, профессор Т.К.Ахматов: “Кыргыз адабий тили Октябрь төңкөрүшүнөн алда канча мурун пайдубалын оозеки да, жазуу түрүндө да түптөй баштаган”²⁰ деген.

Кыргыз адабий тилинин байышынын негизги 2 (эки) булагы бар. Алар: ички жана тышкы булак.

Ички булак – кыргыз тилинин жана анын диалектилери менен говорлорунун мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу.

Тышкы булак – башка тилдерден даяр лексикалык каражаттарды (айрыкча терминдерди) кабыл алуу, турмунтук зарылчылыкка жараша колдонуу.

Азыркы убакта кыргыз адабий тилинде бул эки булактын экөө тең пайдаланууда.

Кыргыз адабий тилинин айтым (оозеки) жана жазуу нормалары бар. Айтым (орфоэпия) нормалары тыбыштардын акустика-артикуляцияланышына, грамматикалык формалардын айтылышы менен сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине жана фонеморфологиялык жагдайларга байланыштуу болот. Ал эми адабий тилдин жазуу нормалары – адабий тилдин калыптанышы, өнүгүшү тыгыз байланышта. Өз кезегинде кыргыз жазма адабий тили стилистика маселеси менен карым-катышта болот.

Азыркы кезде кыргыз адабий тилинде:

1. Көркөм адабияттын стили
2. Публицистикалык стиль
3. Илимий стиль
4. Официалдуу стиль
5. Иш кагаздарынын стили бар.

Бүгүнкү күндө кыргыз тили – кыргыз элинин жана эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Ал 1989-жылы 23-сентябрда мамлекеттик тил статусун алган жана Кыргыз Республикасынын Негизги мыйзамынын – Конституциясынын 5-беренесинде бекитилген (1993-жыл, 5-май).

Тил байлыгы – ата-бабаларыбыздын бизге калтырган улуу мурасы жана түгөнбөс-түбөлүктүү рухий байлыгы. Аны билгичтик жана маданияттуулук менен пайдалануу тилдин ээси болгон коомдун ар бир мүчөсүнүн ыйык милдети, ошондой эле парзы.

Тил байлыгынын, сөз маданиятынын диалектология менен кандай байланышы бар?

Лексика (элдин сөз байлыгы) калкыбыздын айлана-чөйрөгө, дүйнөгө, жаратылышка карата болгон көз карашы, б.а., ал палеолингвистика жана тарыхый диалектология менен байланышта. Ошондой эле азыркы кездеги диалектилик жана говордук сөздөр менен карым-катышта. Кыргыздын

---

²⁰ “Кыргыз адабий тилинин айтымы жөнүндө” – “Заман Кыргызстан”, 28.06. 1994.

улуттук жазма жана оозеки адабий тили кыргыз тилинин диалектилеринин базасында түзүлгөндүктөн, адабий тили өнүгүп бара жаткан көрүнүшкө киргендиктен, ал эми диалектилер менен говорлордун өз ролун (функциясын) адабий тилге акырындык менен өткөрүп берип, өзү тарыхый көрүнүшкө айланарын эске алсак, диалектиде сүйлөө артта калды. Азыркы кезде кийинки муундарыбыз өз элинин улуттук адабий – эне тилинде так сүйлөөгө мектеп жашынан эле аракеттенип жаткандыгын көрөбүз жана муну маданияттуулук менен сабаттуулук катарында түшүнүүгө болот.

Ошентип, адабий тилибиздин нормалары жана маданияттуулуктун маселелери бир жагынан кыргыз тилинин диалектология менен байланышып, тилибиздин калыптануу, гүлдөө процессиси, анын адабий нормалары, сүйлөө процесстери аркылуу тыгыз мамиледе болот. Экинчи жагынан, аталган маселе өз эне тилин (демек, өз элин жана маданиятын) сүйүү, урматтоо менен да байланышкан. Эгерде биз ө эне тилибизди канчалык сүйсөк, анын тарыхын канчалык мыкты окуп-үйрөнө билсек, ошончолук даражада башка тилдерди да (ошондой эле элдерди да) сүйүүгө, урматтоого жетишебиз.

Жыл өткөн сайын кыргыздын улуттук жазма жана оозеки адабий тили калыптанып, анын нормалары айкындалып бара жаткан учурда, адабий тилдин алдына дагы жаңы милдеттер коюлат. Андай милдеттердин бири – диалектилик фразеологизмдерли чогултуу жана изилдөө, натыйжасын жарыялап, эл кызматына багыттоо; тарыхый диалектология, ошондой эле тарыхый фонетиканы түзүү.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ДИАЛЕКТИЛЕРГЕ ЖАНА ГОВОРЛОРГО БӨЛҮНҮШҮ

1. Кыргыз тилин диалекти, говорлорго бөлүштүрүү боюнча жалпы маалымат.
2. Кыргыз диалектологдорунун эмгектеридеги классификациясы
3. Ар бир диалектологдордун бөлүштүрүүдөгү классификациялык белгилери.

Кыргыз тилинин диалектилерин классификациялоонун (бөлүштүрүүнүн) милдети төмөнкүдөй аракеттер менен байланышкан:

- 1) «диалект», «говор» деген терминдердин колдонулуш көлөмүн тактоо (чектөө) үчүн;
- 2) диалектилик-лингвистик белгинин тилдин системасындагы маанисин аныктоо үчүн;
- 3) классификациялык белгилердин кайсы (территориялык же этностук) мүнөздө экендигин билүү үчүн.

Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорун илимий деңгээлде изилдөө жана классификациялоо иштерин 1930-жылдары академиктер К.К.Юдахин жана И.Батмановдор жүргүзүшөт.

1938-жылы И.А.Батмановдун «Северные диалекты киргизского языка» деген эмгеги жарык көрөт. Анда кыргыз тили түндүк жана түштүк диалектилерге бөлүштүрүлөт (бирок бул эмгекте) бир топ так эместиктер болгон. Кийинки эмгектеринде²¹ мурдагы ойлорун толуктап жаңы маалыматтар менен бекемдейт.

1940-жылы Москва шаарында академик К.К.Юдахин «Кыргызча орусча сөздүгү» басылып чыгат. Анын кириш бөлүмүндө - (4-6 беттеринде) жана ушул – эле автордун «лейлектен топтолгон маалыматтар» - «Из льялякских материалов» («Труды ИЯЛИ Киргиз ФАН СССР», 2-чыгышы, 1948) деген макаласында кыргыз тилинде түндүк жана түштүк диалектилер бар деген ойду айтат. Диалектилик белги катары түштүк говорлору үчүн [Ә] тыбышынын, эринчил дифтонгулардын болушун (ow, суw) көрсөтөт жана дифтонгулар Талас говоруна да мүнөздүү экендигин белгилейт. Ичкилик кыргыздары алардын тили жөнүндө маселени козгойт.

1953-жылы академик Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз диалектологиясы боюнча программасы» жарык көргөн. (Бул эмгектин төртүнчү басылышы 1966-жылы чыккан). Мунун толукталган түрү «Кыргыз диалектологиясы» (1971) деген китебинде жарыяланган. (Бул жөнүндө төмөндө токтолобуз).

1957-жылы Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектилеринин классификациясы жөнүндө» («Мугалимдер газетасы», 24.01.1957) деген макаласы жарык көрөт. Анда негизинен фонетика-морфологиялык беш белгини эсепке алып, этникотерриториялык принципке таянып, кыргыз тили «ичкилик» жана «тышкылык» деген эки диалектиге бөлгөн.

1966-жылы Э.Абдылдаевдин «Кыргыз говорлору» деген монографиясы жарык көрөт. Анда кыргыз тилинде **түштүк** жала **түндүк** деген эки диалекти бар деп эсептейт да, мунун биринчиси үч говорго, экинчисин төрт говорго бөлгөн. Бул китепте «ичкилик» (Ж.Мукамбаев). «түштүк-ичкилик» (К.К.Юдахин) «түштүк-батыш-ичкилик» (Б.М. Юнусалиев) деп аталган диалектини ал говор деп эсептейт. Ал эми түштүктүн калган аймагын эки говорго ажыраткан; 1. Ала-Бука – Жаңы-Жол говору; 2. Түштүктүн орто бөлүгүнө жайгашкан кыргыздардын говору. Бул эки говор Б.М.Юнусалиевдин классификациясында «түштүк-чыгыш», Ж.Мукамбаевде - «тышкылык» диалектиге кирген. (Э.Абдулдаевдин классификациясына төмөндө токтолобуз).

1972-жылы Ш.Жапаровдун «Эл тарыхы менен тил тарыхынын байланышы» («Кыргызстан маданияты», 30.03.1972) деген макаласы жарык көрөт. Мында айрым морфологиялык-лексикалык классификациялык белгилерди сунуш кылып, мурдагы бөлүштүрүүлөргө таянуу менен кыргыз тилин: **ичкилик - ортолук же аралык — аркалык** деп үч диалектиге бөлөт. Кийинки эмгектеринде «Кыргыз диалектологиясында» (1976. 1982) өз оюн

²¹ Батманов И.А. К генезиси диалектов киргизского языка // Труды ИЯЛИ Киргиз ФАН СССР, - Вып. 1. 1944; Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа // Труды Киргизской Археолого-этнографической экспедиции. – III т., - Фрунзе, 1959; Современный киргизский язык. – Вып. 1. – 4-басылышы. – Фрунзе. 1963 – 24 – 25-б.

улантат. (Бул жөнүндө «Ш.Жапаровдун классификациясы» дегенде токтолобуз).

Кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө (анан аларды диалектилер менен говорлорго бөлүштүрүүгө) байланыштуу окумуштуулар Гулжамал Бакинованын, Калкабай Калыкович Сартбаевдин, Жапар Шүкүровдун («Алай говорлору боюнча материалдар», 1946), Казбек Бакеевдин («Ош областынын Ноокат говору», 1952), Марзия Төрөжанованын (Туряжанованын) («Кыргыз тилинин Төлөйкөн говору», 1954) пикирлери бар.

Ошентип, кыргыз тилинин диалектилери менен говоруна карата айтылган пикирлерге хронологиялык иреттеги кыскача обзордон кийин И.А.Батмановдун, К.К. Юдахиндин, Б.М.Юнусалиевдин, Ж.Мукамбаевдин, Э.Абдулдаевдин, Ш.Жапаровдун классификацияларына токтолобуз.

И.А.Батмановдун классификациясы

Ал өзүнүн «Кыргыз тилинин түндүк диалектилери» («Северные диалекты киргизского языка», 1938) деген эмгегинде кыргыз диалектилерин экиге: түндүк жана түштүк наречиеге бөлөт, Түндүк наречиеге – азыркы Түндүк Кыргызстан, түштүк наречиеге Түштүк Кыргызстан кирген. Классификациялык белгилер;

1. Созулма үндүүлөрдүн болушу же дифтонгулардын колдонулушу.
2. Сөз башында [н] тыбышынын түшүп калышы же сакталышы.
3. [с, з] тыбыштарынын колдонулушу боюнча.

Бул окумуштуу 1945-жылы «Кыргыз диалектилеринин генезисине карата» («К генезиссу диалектов киргизского языка») деген эмгегинде жогорудагыдай ойлорун дагы толуктап, тактап, жаңы диалектилик маалыматтарды сунуш кылган.

К.К.Юдахин классификациясы

Академик К.К.Юдахиндин классификациясы теориялык, уруулук принципке негизделген жана кээ бир тыбыштардын генезиси жөнүндөгү маселени да койгон. Кыргыз тилин түндүк жана түштүк диалектиге бөлгөн. Ал өзүнүн кыргыз диалектилери тууралуу оюн Москва шаарынан 1940-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» 5-бетинде, андан кийин «Лейлек говорунун материалдарынан» деген 1948-жылы басылып чыккан эмгегинде толуктаган. (бул окумуштуу аталган чыгармаларынан кийин да өз оюн толуктаган). Автор өзүнүн классификациялык белгилерин, бөлүштүрүүлөрүн төмөндөгүчө сунуш кылган:

К.К.Юдахин төмөндөгүдөй оюн 1920—1930-жылдары кыргыздарды аралап, «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» материал чогултуп жүрүп жыйнаган маалыматтарынын негизинде айткан.

Т о о [Түндүк (Таластан бөлөк)]	Т о w [Түштүк жана Талас]
К ы с ы л [солто, сарбагыш, (жана саяк)]	К ы з ы л [калган башка уруулар]
Б о л б о й т [Түндүк (жана Талас)]	Б о w о й т [Түштүк (Таластан бөлөк)]
э л е, ж и б е р [калган башка уруулар]	э д е, ж ү г ө р [Ичкилик бөлүмү]

Академик Б.М.Юнусалиевдин классификациясы

Бул окумуштуунун классификациясы фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык белгилерге таянып, бөтөнчө кылдаттыкта бөлүштүрүлгөн. Ошондой эле тилдин тарыхын (кыргыз элдик тилинин калыптанышын), территориялык-географиялык жана уруулук (этникалык) абалды, социалдык институттарды да эске алган, өзүнүн ушул эмгегине чейинки кыргыз диалектологиясына байланыштуу изилдөөлөрдүн натыйжаларын, фактыларын кеңири пайдаланган. Бул багыттагы изилдөөлөрдү илимий негизде жалпылаштырып, кыргыз диалектологиясын жаңы деңгээлге көтөргөн. Б.М.Юнусалиевдин классификациясы боюнча кыргыз тилине бири-бирине өтө жакын үч диалекти бар (Төмөндөгү бөлүштүрүү анын «Кыргыз диалектологиясы, 1971, деген эмгеги боюнча берилди).

1. **Түндүк диалект.** Ал төрт говорго бөлүнөт: 1) Талас, 2) Чүй-Тянь-Шань, 3) Ысык-Көл, 4) Аралаш (чек ара). Кийинки говорго Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо райондорунун аймагында жашаган кыргыздын тили кошулат.

2. **Түштүк-чыгыш** диалект эки говорго бөлүнөт: 1) Ч ы г ы ш говору - Жалал-Абад, Ош шаарынын аймагындагы райондор, тактап айтканда: Ноокат районунун Кыргыз-Ата суусунун чыгышынан тартып Ленин районунун Базар-Коргон селосуна чейинки аралыктагы кыргыздардын тили; 2) Т ү н д ү к-Б а т ы ш говорлор. Территория жагынан Базар-Коргон селосунан алыс эмес жерден агып өткөн Кара-Үңкүр суусунун батышынан тартып, Чаткал өрөөнүнүн Кара-Буура ашуусуна²² чейинки аймактагы кыргыздардын тили кирет.

3. **Түштүк-батыш** же **ичкилик** диалектиси. Буга Лейлек, Баткен, Кадамжай, Ноокат (Кыргыз-Ата суусунун батышына чейин) райондорунда, Сузак, Өзгөн, Алай райондорунун ичкиликтер жашаган элдүү пунктары. Өзбекстандагы, Тажикситандагы кыргыздардын²³ тили кирет. Академик

²². Кыргыз говорлорунун жана изоглассоларынын таралыш ареаларын, таасирин билүүдө жайлоолорду ашууларды эске туту зарыл.

²³. Айрым монографиялык изилдөөлөрдүн болгондугуна карабастан, Казакстандагы, Кытайдагы, Тарбагайдагы кыргыздардын тили кайсы говорго же диалектиге кошулары айтылбаган. Кыргыз диалектологиясы али толуктанып изилдене бүтө электигине байланыштуу Кыргыз, Өзбек, Тажик Республикаларынын чегинен сыртта жашаган (Памирдеги, Ооганстандагы) кыргыздардын тили жөнүндө маалымат азырынча жок.

Б.М.Юнусалиев өзүнүн классификациялык белгилерин төмөндөгүчө мүнөздөйт, б.а., диалектилик жана говордук жалпы белгилерди сунуш кылат да, анан алардын ар бирин конкреттүү түрдө токтолот.

I. ДИАЛЕКТИЛИК КЛАССИФИКАЦИЯЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

Фонетика боюнча:

- 1) палаталдуу ачык [э] тыбышынын фонемалык мааниде колдонулушу же колдонулбастыгы;
- 2) байыркы сөздөрдө абсолюттук сөз башында жумшак [ғ. г] тыбыштарынын учурашы же учурабастыгы;
- 3) ар бир эки фонетикалык формага ээ болбогон эле // эде, жибер // жүгөр этиштеринин кайсы формасы мүнөздүү экендиги;
- 4) сөз башында каткалаң [п] тыбышынын мүнөздүүлүгү же мүнөздүү эместиги.

Грамматика боюнча:

- 1) этиш формаларына көптүк **-лар** мүчөсүнүн уланышы же уланбастыгы;
- 2) үчүнчү жак мүчөсүнөн кийин айрым жөндөмөлөрдө өзгөчөлүктүн пайда болушу;
- 3) **-ын** мүчөсүнүн экинчи жак сылык маанисинде колдонулушу же колдонулбастыгы;
- 4) **ки, йэм, некин//лекин** байламталарынын колдонулушу же колдонулбастыгы;
- 5) сан атоочтордо **-тэ** мүчөсүнүн колдонушулу же колдонулбастыгы;

Лексика боюнча:

- 1) Бардык диалектилерге белгилүү жалпы элдик сөздөр менен катар диалектилик синонимдердин колдонулушу же колдонулбастыгы;
- 2) кээ бир монгол сөздөрүнүн колдонулушу же алардын учурабастыгы;

II. ГОВОРДУК КЛАССИФИКАЦИЯЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

Фонетика боюнча:

- 1) Фонемалык мааниге ээ болсо да, үндүүлөр системасынын (эринчил созулмалардын) принципалдуу өзгөрүшүнө алып келген кош эринчил, чормогой [w] тыбышынын учурашы же учурабастыгы;

- 2) палаталуу ачык [ə] тыбышы менен орточо ачык [e] тыбышынын алмашуусу - ə//e;
- 3) каткалаң [с] жана [з] тыбыштарынын колдонулушу;
- 4) этиш сөздөрдө кээ бир мүчөлөрдүн алдында [л] тыбышынын түшүп калышы же сакталышы;
- 5) кээ бир кабыл алынган сөздөрдө сөз башында [н, б, м] тыбыштарынын алмашуусу;
- 6) сөз башында [н] тыбышынын туруктуулугу же туруксуздугу.

Грамматика боюнча:

- 1) көмөкчү **жат, тур, отур, жүр+ры** этиштеринин учур чак маанисинде колдонулушу же колдонулбастыгы.

III. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮНДҮК ДИАЛЕКТИСИ ЖАНА АНЫН ГОВОРЛОРУ

Окумуштуу, диалектолог Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин түндүк диалектисинде 4 (төрт) говор бар экенин белгилейт. Алар:

1. Талас говору;
2. Чүй -Тянь-Шань говору;
3. Ысык-Көл говору;
4. Аралаш (же чек ара) говору.

1. Талас говору, анын белгиси:

- 1) Эринчил чормогой [w] тыбышынын (ага байланыштуу эринчил дифтонгулардын) колдонулушу;
- 2) [с-з] тыбыштарынын чаташтыруу: кызыл-кысыл
- 3) көмөкчү 4 этиштин учур чагынын –ыр//-ыры формаларынын мүнөздүүлүгү: отур//отуру, жатыр//жатыры, жүр//жүрү, тур//туру.

2. Чүй -Тянь-Шань говорунун белгилери:

- 1) чормогой эринчил [w] мүнөздүү эместиги;
- 2) [з-с] тыбыштарын чаташтыруу;
- 3) [н] тыбышынын сөз башында түшүп калышы же кээде колдоно бериши;
- 4) көмөкчү 4 этиштин учур чагынын -р//-ры түрүндө: отур//отуру, жатыр//жатыры, жүр//жүрү, тур//туру болуп колдонулушу.

3. Ысык-Көл говору, анын мүнөздүү белгилери:

- 1) Сөз башында [н] тыбышынын түшүп калышы;
- 2) сөз башында [с,з] тыбыштарынын өз алдынча фонема катары колдонулушу менен катар, бир топ айыл-кыштактарда «З» чылдыктын мүнөздүүлүгү: зыя (ад.т. сыя), зай (ад.т. сай);
- 3) сөз башында, айрым сөздөрдө эринчил [п же б] тыбыштарынын ордуна мурунчул [м] тыбышынын колдонулушу; мыяз (ад.т. пияз).

4. Аралаш (же чек ара) говору, анын белгилери:

- 1) Фонемалык мааниге ээ болбосо да [ə] тыбышынын болушу;
- 2) этиштин сылык -ың (алың) формасынын колдонулушу;
- 3) иреттик сан атоочту уюштуруучу -те ж.б. формалардын учурашы;
- 4) лексикалык синонимдүүлүктүн мүнөздүүлүгү: темене//жувалдыз, үкә//ини, кете//чоң, тага//таяке, жааз//желдик ж.б.

**IV. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШТҮК-БАТЫШ ДИАЛЕКТИСИ
ЖАНА АНЫН ГОВОРЛОРУ, МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ**

Фонетикалык жагынан:

- 1) сегиз кыска үндүү жана сегиз созулма үндүүгө ээ болуу менен бирге тогузунчу кыска палаталдуу [ə] фонемасы жана анын созулма вариантынын учурашы;
- 2) сөз башында [п] тыбышынын жолугушу;
- 3) көмөкчү этиштердин **эле, жибер** этиштеринин колдонулушу.

Грамматикалык жагынан:

- 1) **-ың** формасынын экинчи жак сылык маанисинде колдонулушу;
- 2) жандама сан атоочторду түзүүчү **-тә** мүчөсүнүн болушу;
- 3) **йам, ки, лекин** байламталарынын болушу.

Лексикалык жагынан:

- 1) жалпы элдик сөздөр менен катар тажик жана өзбек тилдеринен кабыл алынган синонимдик параллелдердин активдүүлүгү: чоң//кетте, пал//асел//эсэл, баш//келде//кэллэ;
- 2) Алтайлык доордо монгол тилдеринен кабыл алынган **белен, керээз, бараан** сыяктуу сөздөр учурайт. Жогоруда белгиленгендей, Б.М.Юнусалиев түштүк-чыгыш диалектинин Чыгыш говорунда төмөндөгүдөй белгилерди сунуш кылат:
  - 1) эринчил дифтонгулардын ордуна эринчил созулмалардын болушу;
  - 2) [с, з] тыбыштарынын чаташтырылбай колдонулушу;
  - 3) -ыр//ыры формаларынын мүнөздүү эместиги.

**V. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШТҮК-БАТЫШ (ИЧКИЛИК)
ДИАЛЕКТИСИ ЖАНА АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ**

Фонетикалык жагынан:

- 1) [ə,əə] фонемаларынын болушу;
- 2) эринчил дифтонгулардын айтылышы;

- 3) [з,с] тыбыштарынын фонема катары ажыратылышы, б.а. кыргыз адабий тилинин нормасына туура келиши;
- 4) сөз башында каткалан [п] тыбышынын мүнөздүүлүгү;
- 5) сөз башында (негизинен доош тууранды жана кабыл алынган сөздөрдө) жумшак [Ғ] жана [Г] тыбышынын колдонулушу;
- 6) этиш сөздөрдө (кээ бир мүчөлөр уланганда) [л] тыбышынын түшүп калышы: кевеген, бовойт, кевейт;
- 7) көмөкчү **эде** (ад.т. эле), **жүгөр** (ад.т. жибер) этиштеринин колдонулушу.

Грамматикалык жагынан:

- 1) Этиш сөздөрдө **-лар** мүчөсүнүн жалганышы: айтаттар//эйтэттер, айткандар//эйткэндөр ж.б.;
- 2) Үчүнчү жактын таандык мүчөсүнүн 4 жөндөмөдө жөндөлүшүнүн бөтөнчөлүгү: атасыны, атасыга, атасыда, атасыдан;
- 3) Жандама сан атоочтун **-тө** мүчөсүнүн болушу: биттө, эжитө ж.б.;
- 4) **-ы//-ың** мүчөсүнүн экинчи жак сылык формасында колдонулушу: барың, туруң, жүрүң ж.б.
- 5) **Иэм, лекин, ки** байламталарынын колдонулушу,

Лексикалык жагынан:

- 1) Жалпы элдик сөздөр менен катар тажик, өзбек тилдеринен кабыл алынган сөздөрүнүн өтө активдүү колдонулушу: чоң//кэттө, пал//эсэл, баш//кэллө ж.б.
- 2) Алтайлык доордо монгол тилдеринен кабыл алынган: белең, керээз, бараан сыяктуу сөздөр кезикпейт.

Ж.Мукамбаевдин классификациясы

Бул окумуштуу өзүнүн «Кыргыз тилинин диалектилеринин классификациясы жөнүндө» («Мугалимдер газетасы», 24.01.1957) деген макаласында кыргыз тилинин говорлорун эки диалектиге - «ичкилик» жана «тышкылык» деген диалектилерге бөлөт. Локализациясы боюнча «ичкилик» кыргыздардын тилине – азыркы Лейлек, Баткен, Ноокат, Кадамжай райондорунун чегинде жана башка жерлерде жашашкан ичкилик кыргыздарынын тили киргизилген. Ичкиликтер жашашкан аймактардын чегинен сырткары жерлердеги кыргыздардын бардыгынын тили «тышкылык» диалектисинин тилине кошулган.

Тышкылык диалектисинин мүнөздүү белгилери:

1. Тоо (башкача айтканда, эринчил дифтонгуларынын ордуна

созулма үндүүлөрдүн колдонулушу);

2. Атында (б.а., 3-жакка таандык зат атоочтун кыргыз адабий тилинин нормасына дал келиши же тура жөндөлүшү).

3. – **ыш** (б.а., этиштин көптүк түрүнүн барышат, келишет, түрүндө берилиши же кыргыз адабий тилинин нормасына дал келиши).

4. **Эле** (б.а., көмөкчү этиштин: барган эле, келгек эле түрүндө берилиши же кыргыз адабий тилинин нормасына тура келиши).

Ичкилик диалектисинин мүнөздүү белгиси:

1. [Ә] тыбышынын болушу: [кәллә, кәттә].
2. Tow (эринчил дифтонгдунун болушу: towдун башы).
3. Атында (этиштин 3-жагынын башкача жөндөлүшү).
4. – **лар** (этиштин көптүк түрүнүн: бараттар, келеттер – болуп колдонулушу).
5. **эле** (б.а., көмөкчү этиштин: барган эдем, келеген эдем түрүндө берилиши)²⁴.

Ж.Мукамбаев кыргыз говорлорун мындайча бөлүштүрүү менен, Ичкилик диалектисин изилдөөгө айрыкча көңүл бөлүү керек деген ойду айткан.

Э.Абдулдаевдин классификациясы

Илимпоз кыргыз тилинде түндүк жана түштүк деп аталган эки диалектинин системасы бар деп эсептейт да, ар бир диалект өзүнчө говордон турарын көрсөтүп, алардын чектерин белгилейт. Ал төмөндөгүчө:

Кыргыз тилинин диалектилери	
Түштүк диалект (Түштүк кыргыз говорлору)	Түндүк диалекти (Түндүк кыргыз говорлору)
1. Ичкилик кыргыздардын говору. 2. Түштүк Ала-Бука жана Жаңы-Жол районундагы кыргыздардын говору. 3. Түштүк орто бөлүгүндө жайгашкан кыргыздардын говору.	1. Талас говору. 2. Чүй говору. 3. Ыссык-Көл говору. 4. Тянь-Шань кыргыздардын говору
Камтыган аймагы (локализация)	

²⁴ Бирок бул автор кийинки эмгегинде кыргыз тилин өч диалектиге, Б.М.Юнусалиев менен К.К.Юдахиндикиндей бөлүштүрүүнү, классификациялоону туура табат. (Караңыз: Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С., кыргыз тилинин грамматикасы, Фр., 1998, 1-бөлүм, 85-88-бет).

<p>Азыркы (2000) Ош жана Жалал-Абад²⁵ областарынын аймактарында жашашкан кыргыздардын тилдери, ошондой эле азыркы Өзбек жана Тажик Республикаларынын чегинде жашашкан кыргыздардын тили.</p>	<p>Азыркы (2000) Талас, Чүй, Ыссык-Көл, Нарын областарынын аймактарында жашашкан кыргыздардын тили.</p>
---	---

Түштүк диалектинин классификациялык белгилери:

Лексикалык белгилери:

Т о р п о к – музоо маанисинде.

П э й т э м э // п э й т э w э // б а й т а м а – чулгоо маанисинде.

Ж у в а л д ы з – **темене** маанисинде.

П ө с т ө к // п о с т е к // б о с т е к – **көлдөлөң** маанисинде ж.б.

Фонетикалык белгилер:

Созулма жана кыска [Ә] тыбышынын болушу: **зэрил, эсэл, мөйдө.**

Сөз башында [н] тыбышынын туруктуу болушу: **ничке, нарк, найза.**

[З, с] тыбыштарынын колдонулушу адабий нормага дал келиши.

Грамматикалык белгилери:

- **лар** мүчөсүнүн колдонулушу: келдилер, бараттар, барсалар.

- **ың// -ң** формасынын колдонулушу: келиң, алың, барың, туруң.

- **тэ** мүчөсүнүн колдонулушу: биттэ, эжитэ, онтэ.

Түндүк диалектинин классификациялык белгилери:

Лексикалык белгилери:

М у з о о – уйдун баласы (түштүк диалектисиндеги **торпок** дегенди туюнтат).

Т а м а н – (бут кийимдин таманы) – бул түштүк диалектидеги **чарк** деген сөзгө туура келет.

Т е м е н е – бул сөз түштүк диалектиде **жуwalдыз** деген сөзгө туура келет.

К ө л д ө л ө ñ – бул түштүк диалектилерде **пөстөк//постак//бостек.**

²⁵ Жалал-Абад областынын Токтогул районунда жашаган кыргыздардын тили түштүккө караганда түндүк жакка көбүрөөк оойт (Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору, 16-бет)

Фонетикалык белгилери:

[Ә] тыбышы мүнөздүү эмес.

[Н] тыбышынын сөз башында колдонулушу туруктуу эмес

[С-З] тыбыштарынын туруктуу эместиги.

Грамматикалык белгилери:

Түндүк диалектилерге мүнөздүү грамматикалык белгилердин дээрлик бардыгы адабий тилдин нормасына негиз болгон.

Ш.Жапаровдун классификациясы

Ш.Жапаровдун классификациясы боюнча кыргыз тилинин үч диалектилери бар. Алар:

Аркалык (же **тышкылык**, өзүнүнө мурдагы окумуштуулар колдонгон түндүк диалектисинин ордуна);

Ортолук (же аралык Б.М.Юнусалиев колдонгон **түштүк-чыгыш** деген диалектинин ордуна);

Ичкилик (өзүнөн мурдагы авторлор, айрыкча Б.М. Юнусалиев колдонгон **түштүк-батыш** диалектисинин ордуна).

Автордун ою боюнча, мындайча бөлүштүрүү географиялык жана лингвистикалык принциптерге негизделген. Ошондой эле ономастикалык, этнографиялык жана фольклордук маалыматтарды эске алынган. Ушундан улам ортолук (же аралык) деп айтылган диалект айрым тилдик белгилери боюнча түндүк диалектиге жакындаса, айрым белгилери боюнча түштүк-батыш диалектиге кошулат жана территориялык жактан караганда да, ал аталган эки диалектинин ортосунан орун алган.

Ш.Жапаровдун классификациялык белгилери жана алардын локализациясы.

Аралык диалект, камтыган аймагы (же локализациясы): Кыргыз Республикасынын 2000-жылдагы административдик-территориялык бөлүнүшү боюнча Ысык-Көл, Нарын, Чүй, Талас облустарында жана Кытай Республикасында жашаган кыргыздардын тили.

Диалектилик классификациялык белгилер

Фонетикалык белгилер:

1. [Н] тыбышынын колдонулушунун ар кандайлыгы: айрым говорлордо сөз башында түшүп калышы, башка бир говорлордо кээде түшүп калып, кээде түшпөй аталышы: **арын//Нарын, айза//Найза, эче//нече, орус//оруз//Нооруз** ж.б.

2. [З, с] тыбыштарынын колдонулушунун ар кандайлыгы, көпчүлүк аймагында [с] чылдыгы жана [с] менен [з] нын параллель колдонулушу, сейрегирээк [з] тыбышынын колдонулушунун адабий тилге дал келиши жана бир аз [з] чылдыгы.

3. Эринчил созулма үндүүлөрдүн [оо, өө, үү, уу] болушу жана адабий тилдин нормасына дал келиши. Бул жерде Талас говору обочолонуп, дифтонгулар тобуна кирет да, ичкилик диалектисине, жакындашат.

4. Эринчил [б, м, п] тыбыштары боюнча сөз башында [б], бир сейрегирээк [м] тыбышынын басымдуу колдонулушу: **байда**, (киреше), **быяз//быяс** (өсүмдүк), **билик** (милте), **бул** (акча); **маанай** (түштүк диалектилеринде **паанай**).

Грамматикалык белгилер:

1. Таандык мүчө уланган зат атоочтун жөндөлүшүнүн чыгыш жөндөмөсүндө: **атыман** (ад.т. **атымдан**), **бетимен** (ад.т. **бетимден**) болуп айтылат да, [д] тыбышы түшүп калат. Мындай көрүнүш ортолук диалектиге да мүнөздүү.

Лексикалык белгилери:

1. Араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн (ичкилик жана ортолук диалектилерге салыштырмалуу) азыраак болушу, айрым монгол тилинен ошкон сөздөрдүн арбыныраак учурашы. (Дагы ортолук жана ичкилик диалектилерге берилген лексикалык мүнөздөмөлөрдү караңыз).

Ономастикалык белгилер:

Топонимдер боюнча:

1. Жер-суу аттарынын компоненти (көбүнчө биринчи бөлүгү) болгон «ала» топоформантынын жолугушу, кеңири колдонулушу. Мисалы (төмөндөгү топонимдер дээрлик Түндүк Кыргызстандын аймагында жолугат): **Ала-Арча** (суу, капчыгай, көл ж.б.), **Ала-Баш** (кыштак), **Ала-Бел** (ашуу), **Ала-Бука** (Алабуга, суу, кыштак, район, заказник), **Ала-Көл** (тоо), **Аламүдүн** (суу, кыштак, ашуу, капчыгай ж.б.), **Ала-Мышык** (тоо), **Ала-Тоо** (топоним): Кыргыз **Ала-Тоо**, Күңгөй **Ала-Тоо**, Тескей (Терскей) **Ала-Тоо**: **Агала-Таш** (кени).

2. **Жуку//Жуука** деген топонимдин Ысык-Көл облусунун аймагынан жолугушу: **Жууку//Жуука** (суу, ашуу, көл, мөңгү, өрөөн, тоо) **Жуукучак** (тоонун тармагы-капталы, минерал суу, өрөөн).

3. **Арашан** деген топонимдин колдонулушу (учурашы): мисалы: **Арашан** (Чүй облусунун Аламүдүн районунун аймагындагы кыштак, капчыгай), Ак-Суу-**Арашан** (Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районунун аймагындагы кооз жер – топоним, мөңгү), Беш Белчир-**Арашан** (Нарын облусунун Ат-Башы районунун аймагындагы курортко ылайыктуу аймак).

4. **Өгүз** деген топонимдин (жана топокомпоненттин) болушу, мисалы: **Ак-Өгүз** (борбордук Тянь-Шандагы мөңгүнүн аты), **Жети-Өгүз** (Ысык-Көл облусунун аймагындагы суу, мөңгү, өрөөн, минерал суу, курорт, район ж.б.), **Конур-Өгүз** (Жалал-абад облусунун Токтогул районунун аймагындагы кыштак).

5. **Нура** топониминин (ал катышкан татаал компоненттүү жер-суу аттарынын) болушу: **Нура** (кыштак, тоо, мөңгү), Баш-Нура, Орто-Нура, Чет-Нура сыяктуу топонимдердин жолугушу.

6. **Башат** топокомпоненти катышкан жер-суу аттарынын болушу: Таш-Бабат, Там-Башат, Шоро-Башат ж.б.²⁶.

Ортолук (же **аралык**) диалект камтыган аймагы боюнча Кыргыз Республикасынын азыркы Жалал-Абад облусунун жана (Өзбек Республикасынын Анжыян, Наманган, Фергана облустарынын аймагында жашаган кыргыздардын тили).

Диалектилик классификациялык белгилер

Фонетикалык белгилер:

1. Эринчил дифтонгулардын болушу: **айтуw, ашуw, музow.**
2. Интервалдык абалда [с] тыбышынын жамшарып [з] түрүндө айтылышы: **энези, атазы, бээзи.**

Грамматикалык белгилер:

1. Жат, тур, жүр, отур этиштеринин: **жатыр//жатыры, туру, жүрү, отуру түрүндө** колдонулушу.
2. Этиштин учур чагын билдирүүчү -быз, -к сыяктуу мүчөлөрдүн параллель колдонулушу: **келип жүрүк//келип жүрүүс.**
3. **Муногу, тигиногу, оногу, тетиногу** сыяктуу шилтеме ат атоочтордун колдонулушу.
4. Таандык мүчө уланган зат атоочтун жатыш жөндөмөдө акыны (ад.т. акынды), алаканымы (ад.т. алаканымды), атаңы (ад.т. атаңды), эч кими (ад.т. эчкимди) болуп айтылат да, [д] тыбышы түшүп калат. Мындай көрүнүш аркалык диалектиге мүнөздүү.

Лексикалык белгилер:

1. **Оймотекей//төрбөлжүн** деген сөздөрдүн адабий тилдеги **шырдак** маанисинде колдонулушу.

²⁶. Диалектилик антропоним белгилери «Диалектологиянын ономастика менен байланышы» деген бөлүмдө токтолобуз.

2. **Тыбыт** деген сөздүн: 1) **тыбыт** жана 2) **чөбөгө** маанисинде пайдаланышы.

3. **Илеки** сөзүнүн адабий тилдеги **элечек** маанисинде жолугушу.

4. **Кый** деген сөздүн адабий тилдеги **кык, көң, жер семирткич** маанисинде колдонулушу: **Жас келет деп, кыйды чачы атырыгыс** (Талас району, Кең-Арал айылы).

5. **Бытыра** (майда боорсок), **тапанча** (нан жасай турган, бышыра турган идиш жана ушул идиште, казанда жасалган нан) деген сөздөрдүн колдонулушу.

Топонимикалык белгилер:

Топонимдер боюнча:

1. **Арт** деген топоформат катышкан топонимдердин жолугушу **Балгарт, Кезарт, Кызарт, Эшекарт**.

2. **Жаңгак//жаңак** (Көк-Жаңак, Топ-Жаңгак Тура-Жаңгак) **бейит** (Ак-Бейит, Кызыл-Бейит Топ-Бейит) **сеңир** (Кара-Сеңир Кес-Сеңир, Кызыл-Сеңир) **калмак** (Калмак-Ашуу Калмак-Коргон, Калмак-Кырчын) сыяктуу топокомпоненттер катышкан жер-суу аттарынын учурашы.

4. **Кэтгә** сөзү катышкан топонимдердин жоктугу.

Ичкилик²⁷ диалектиси камтыган аймагы (локализациясы) боюнча азыркы Ош, Баткен облустарынын аймагындагы: айрыкча Лейлек, Баткен, Ноокат, Кадамжай, Чоң-Алай райондорунун аймактарындагы, өзбек Республикасынын Жызак, Ташкен облусунда, Тажик Республикасынын Тоолуу-Бадахшан автономиялуу облустунда: Ленинабад (Коджент) облустунда жашаган, Ооганстандагы. Түркиядагы жашаган кыргыздардын тили кирет.

Диалектилик классификациялык белгилер

Фонетикалык белгилер:

1. Кыска жана созулма [ə] тыбышынын болушу: **кэл, кээр**.

2. Эринчил дифтонгулардын колдонулушу: **тоw, суw, күw, жөw**.

3. [С, з] тыбыштарынын колдонулушу боюнча адабий тилге туура келиши: **кыздары, өзүңүз, жазгы, өзөк**.

4. [С] тыбышынын ордуна [ч] тыбышынын колдонулушу: **чоз** (ад.т. соз, чой), **чакыч** (ад.т. сагыз).

Грамматикалык белгилер:

²⁷ Ичкилик деген термин жөнүндө Ш.Жапаровдун, К. Сейдакматовдун, М.Мамыровдун («Манас Манас болгону», «Ленинчил жаш», 15.06.1986, 2-3-бет) пикири бар.

1. Зат атоочтун таандык категориясынын үчүнчү жагынын бөтөнчө жөндөлүшү: **атасыга** (ад.т. **атасына**), **атасыны** (ад.т. **атасын**), **атасыдан** (ад.т. **атасынан**), **атасыда** (ан.т. **атасында**).

2. –**лар** мүчөсүнүн этиш сөздөргө жалганып, сылыктык идеяны (ойду) билдириши: **энем үйдө отураттар, атам базарга кеттилер**.

3. Адабий тилдеги –**сың** мүчөсүнүн –**сын** түрүндө колдонулушу: **жүрөсүн** (ад.т. **жүрөсүн**), **угасын** (ад.т. **угасын**), **жагасын** (ад.т. **жагасын**).

4. –**лык, -чы** мүчөлөрүнүн мейкиндик мааниде параллель колдонулушу: **баткендик//баткенчи, лейлектик//лейлекчи, алайлык//алайчы, даралык//дарачы**.

Лексикалык белгилер:

1. **Сыйыр** – уй маанисинде; **кэлэк** – элечек маанисинде, **шырдак** – тердик маанисинде **толто** – **чөбөгө** маанисинде.

2. Адабий тилде колдонулган: **Жууркан, белен, каалга, арга, керээз, бараан, жарма, максым, аруу** (аруун), **бачым, дээрлик, кокуй, мүлдө, обочо, ооба, тетиги** (тиги, тигил), **өтө, тете, чогул, чопо, чылк, чымкай, эбегейсиз** деген сөздөр кезикпейт.

3. Кыргыз адабий тилинде учурабаган: **бүрөгү, өрөгү, шөрөгү, шүрөгү, таман, жавлик** (ат атооч сөздөр): **индин//инниң** (тактоочтор); **жирк** (ад.т. уруш, жекте), **мара** (ад.т. тикте, кара); этиш сөздөр; **баркырайт** (табыш жана элес туутанды сөдөр): **ойлий, оппо** (оббо), **гөргө, өссөчү** (сырдык сөздөр); **сокто** (жандооч); **акала, үмба, имба** (бөлүкчөлөр) деген сөздөр жолугат.

Ономастикалык белгилер:

Топонимдер боюнча:

1. **Чашма//чешме, эшме, чарбак, татыр**, (Ак-Татыр), **Какыр, марза** (мэрзэ) – Кош-Марза топонимдеринин (жана алар катышып түзүлгүн татаал жер-суу аттарынын) колдонулушу.

2. **Дарыя//дайра: Сыр-Дарыя, Кара-Дарыя** деген топонимдердин болушу.

3. **Турпак: Ак-Турпак** (кен, үнкүр, кыштак), **Турпак-Коргон** (кыштак). **Катыраң** (кыштак, тоо, жайыт), **Катыраң-Башы** (тоо), **Катыраңкы** (кыштак) деген топонимдер жолугат. Ичкилик диалектисинде (ошондой эле, сейрек болсо да ортолук диалектисинин) өкүлдөр жашаган аймакта «Тайчы» («Бек Арстан Тайчы»), («Тайчыдан Тайчы» деген комуз (домбура) күүлөрү ойнолот. «Аксаткын менен Кулмурза», «Жалайыр жалгыз» «Акбарак ботом», «Гөр уулу» деген дастандар айтылат. «Зыгырыңды кам ордуу?»), «Пишегени «пиш» девей», «Пишек аптапка чыкпайт» деген фразеологизмдер колдонулат.

Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлоруна байланыштуу классификациялардын ичинен кеңири таралганы – академик Б. М. Юнусалиевдин бөлүштүрүүсү.

Диалекти менен говорлорду окуп үйрөнүүдө, алардын бирин экинчисине, ошондой эле студент өзү өкүл болгон говорду башка говорлорго жана адабий тилге салыштырып үйрөнүү – жугумуу да, жагымдуу да болот.

Ошентип, кыргыз тилинин келип чыгышын төмөндөгүдөй схема менен берүүгө болот. (Төмөндө №4-тизимди караңыз).

Жогорудагы схеманы мындайча да берүүгө болот. Урал-Алтай тилдери →алтай →түрк →күн чыгыш бутагы (канаты) →кыргыз-кыпчак тобу →азыркы кыргыз тили →кыргыз диалектилери (кыргыз говорлору) →кыргыз адабий тили.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИН ТЫБЫШТЫК СИСТЕМАСЫ

Кыргыз тилиндеги диалектилик, говордук классификацияларды үйрөнгөндөн кийин, сөздүн эң кичинекей бөлүкчөсүн, оболочкасын түзгөн тыбыштар боюнча айырмачылыкты үйрөнүү керек. Ошондуктан алгач кыргыз диалектилериндеги үндүү тыбыштардагы, андан кийин үнсүз тыбыштардагы өзгөчөлүктөргө токтолобуз.

Үндүү тыбыштар боюнча

Кыргыз диалектилеринде үндүү тыбыштар боюнча жалпылык күчтүү, бирок азын-оолак айырмачылыктар да бар. Ал айырмачылыктар²⁸:

1. Түштүк-Чыгыш жана Түштүк-Батыш диалектилеринде ичке, кең, эринсиз [э] тыбышынын (созулмасы менен [ээ]) болушу.
2. Созулма үндүүлөрдүн пайда болушу²⁹, бүгүнкү көрүнүшү жана дифтонгдордун абалы.

---

²⁸ Үндүү тыбыштар боюнча айырмачылыктар жөнүндө кененирээк Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында” (45-86-параграфтарында) жана Э.Абдулдаевдин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде” (29-64-беттеринде) айтылган.

3. Диалектилерде үндөштүк мыйзамынын (сингармонизм) көрүнүшү.
  4. Тыбыштык комбинатордук көрүнүштөр жана тыбыштык алмашуулар.
- Эми бул белгиленген айырмачылыктарга токтолсок.

1. [ә] тыбышы жөнүндө.

Бул тыбыш жөнүндө И.А.Батмановдун 1938-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин түндүк диалектилери” деген эмгегинде алгач сөз болгон. Мына ошондон бери кыргыз диалектилерине кайрылган ар бир илимпоз буга токтолуп, өз оюн, байкоосун ортого салып келе жатат. Бул тыбыш сөздүн (ошондой эле муундун) башында, ортосунда жана аягында жолугат. Мисалы: эсэл (бал), кэллэ (баш). Ал төл сөздөрдүн да (жэшил), кабыл алынган сөздөрдүн (эрмийэ) да тутумунда жолуга берет жана түштүк-батыш жана түштүк-чыгыш диалектилеринде активдүү колдонулат, фонемалык касиетке ээ. Мисалы: кал, кел, көл, кол, кэл (таз). Созулма түрү сейрээк учурайт жана сөздүн ортосунда кезигет. Мисалы: бээр (эрте жаз, көктөм), шээр (шаар), сээт (саат). Бул тыбыш калк жышыраак жайланышкан, башкача айтканда, ошол аймактын борборунда жана ага жакын жашашкан кыргыздардын кебинде активдүүрөөк, ал эми тоолуктардын кебинде сейрегирээк колдонулат жана ал [ә], кээде [а] тыбышы менен алмашылып же параллель айтыла берет. Мисалы: жарым//жэрим, жаш//жэш//йеш, барака//бэрэкэ, кемпир//кэмпир. Территориялык жактан кең аймакты кучагына алып, азыркы убакта оозеки кепте да кеңири колдонулат. [ә] тыбышы жана анын созулмасы кыргыз алфавитинен орун алган эмес.

2. Түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринде созулма үндүү [аа, ээ, өө, оо, уу, үү] тыбыштар менен катар эринчил дифтонгулар да колдонулат. Мисалы: жеш, суш, күш, бов. Эринчил дифтонгулар түндүк диалектинин Талас говорунда да кездешет.

3. Түрк тилдериндеги созулмалар экиге бөлүнөт. 1. Байыркы созулмалар; 2. Жаңы/кийинки созулмалар.

Байыркы созулмалар байыркы (баба) түрк тилине (түрк тилдери азыркыдай бөлүнүп чыга элек мезгилде) таандык көрүнүш. Анын изи кыргыз тилинде байкалган. Бул тууралуу диалектолог Жээнбай Мукамбаевдин 1976-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” 6-бетинде: “Баткен-Лейлектен тартып, Жерге-Тал-Памирге чейинки аралыкта көп сөздөр байыркы созулма тыбыштар менен айтылат. Мисалы: бөөрү³⁰, каары, аач, аалгы, тээри, аарык” деген пикир айткан. Мындай созулмалар якут, түркмөн, тува тилдеринде, татар тилинин мешар диалектисинде, өзбек тилинин кара-булак говорунда жана башка тилдерде, диалектисинде сакталган.

Ал эми жаңы созулмалардын саны боюнча окумуштуулардын ортосунда эки пикир бар. Биринчиси, академик Б.М.Юнусалиев: “Азыркы кыргыз тилинин диалектилеринде 8 созулма үндүү бар” деген. Бул окумуштуу [ы, и]

²⁹ Кыргыз диалектологдорунун (мисалы Ж.Мукамбаевдин) байыркы созулмалардын изи жөнүндөгү пикирди азырынча бул эмгекке кошкон жокпуз.

³⁰ Бул мисалдар азыркы кыргыз адабий тилинде бир үндүү менен, башкача айтканда, бөрү, кары, ач, алгы, тери, арык болуп айтылат.

тыбыштарынын да созулмасы бар дейт да, байыыр, ириир, киин, иин деген сөздөрдү мисал катары келтирет. Экинчиси, калган кыргыз диалектологдорунун айткан пикирлери. Алардын байкоосуна караганда, кыргыз диалектилеринде, ошондой эле кыргыз адабий тилинде 6 созулма үндүү бар.

Жаңы (кийинки) созулмалар бардык түрк тилдерине таандык көрүнүш эмес, айрым гана тилдерге алсак, кыргыз, алтай тилдерине мүнөздүү.

Дифтонгулардын созулма үндүүлөргө өтүү мыйзамын ачып, азыркы кыргыз адабий тили менен диалектилеринин ортосунда тыбыштык система менен байланыштырып, түшүндүрүп берген окумуштуу – Б.М.Юнусалиев.

4. Диалектилерде таңдай жана тил күүсү сакталат, бар болгону түштүк-батыш диалектисинде эрин күүсүнү бошоңдошу байкалат. Мисалы: көвүрээк, күчтүврээк ж.б.

5. Кыргыз диалектилери менен говорлорунда төмөндөгүдөй тыбыштык комбинатордук өзгөрүштөр, алмашуулар учурайт.

Мисалы: эки+өө = экөө, бир+өө = бирөө, эг+өө = эгөө (Ысык-Көл говорунда).

ө//о: өмүр//омур (Түштүк-батыш диалектисинде).

а//ы: тыбыштардын алмашуусу жана тетотезалык көрүнүштөр: чакыр-чыкыр-кычыр, мыкчы-мычкы.

а//ы: акын-акун, чылгоо-чулгоо.

у//ү: сулуу (сулуw) – сүлү (эгин, дан).

э//и: эч ким – ич ким, эмне – имине (мине), элечек – илечек.

Айрым сөздөрдө байыркы жана азыркы (жаңы) формаларынын кезигиши: кичи//кичик – кичүw, тири//тирик – тирүw, улу//улук – улуw – улуу, тарык – таруw – таруу ж.б.

Үнсүз тыбыштар боюнча

Үндүүлөргө караганда **үнсүздөр** боюнча айырмачылыктар арбыныраак жана да татаалыраак. Андан калса, үнсүздөрдөгү бөтөнчөлүктөр тыбыштардын жасалыш орду, андан кийин гана жасалыш ыгы боюнча жолугат жана изилдөө иштеринде, окуу китептеринде ошого жараша бөлүштүрүлөт. Мына ошондуктан диалектилердеги, говорлордогу үнсүздөр боюнча айырмачылыктарды үйрөнүүдөн мурда фонетика бөлүмүндө өткөн үнсүз тыбыштардын классификациясын кайрадан бир сыйра кайталап чыгуу зарыл. Муну жакшылап өздөштүрмөйүнчө диалектилердеги айырмачылыктарды өздөштүрүү өтө татаал болот, башкача айтканда, айырмачылыктарды байкай албайбыз.

Тыбыштардын алмашуусунда фонетикалык, тыбыштык диалектизмде алардын позициясына – алган ордуна, санына (канча тыбыш алмашкандыгына), алмашуунун түрүнө – сапатына (үндүү менен үндүү, үндүү менен үнсүз, үнсүз менен үнсүз, үнсүз менен үндүү алмашкандыгына) жана тыбыштык оппозицияга көңүл бурулат.

Мына ушул багытта алганда, эринчилдер [б – п - м], уччулдар [с - з], [т - д] тыбыштары боюнча айырмачылыктар кезигет. Жолуккан айырмачылыктар негизинен алардын сөз башында алмашылышында, параллель колдонула беришинде. Мисалы, *моюнча – боюнча, берч – мерч, мөөн – бөөн, пыяз/пыяс – быяз/быяс – мыяз/мыяс, болот – полот, манжа – панжа* ж.б. Буларды алган позициясына жана түгөйлөштүгүнө башкача айтканда, жумшак – каткалаңдыгына карай да ажыратып үйрөнүү оңой, ошондой эле натыйжалуу болот.

Айрыкча токтолуучу маселелердин бири – сөз башында жана сөз ортосунда [с - з] тыбыштарынын алмашышы. Анткени мындай көрүнөштү кыргыз диалектологдору фонетикалык диалектилик белги катары алып жүрүшөт. Мисалы, сөз башында: *заман – саман, зарыл – сарыл, зор – сор*; сөздүн ортосунда: *кызык – кысык, кызмат – кысмат* ж.б.

Интервокалдык позицияда, башкача айтканда, эки үндүүнүн ортосунда [с] тыбышынын жумшарышына көңүл буруучу маселелердин бири. Мисалы. *атазы, балазы, энези, эркези, караза* ж.б. Мындай фактыларды 1977-жылы туулган балдардын аттары жазылган китептен, тагыраак айтканда, “Туулгандыгы тууралуу актыларды жазуу” (ЗАГС) китебинен жолуктурдук. Мисалы, Үзөналы (Жаңы-Жол району, Кара-Жыгач, Кош-Дөбө айылдык кеңештери), Бузурманкул (атылган райондун Калилин айыл кеңеши), Аниза (жогорудагы райондун Караван айыл кеңеши).

Автордун 1974-жылы Ала-Бука районунан топтогон материалдарында Эзен, Үзөн, Казым деген фактылар да жолугат. Эки үндүүнүн ортосунда [с] тыбышынын жумшарышы алтай тилинен да кезигет. Мисалы, *балазы, ойлозо*³¹.

Сөз башында [з] чылдык көрүнүшү да кыргыз говорлорунда учурайт. Мисалы, *загызган – бул адабий тилде сагызган, зай – адабий тилде сай, зуу – адабий тилде суу.*

Түштүк-батыш, түштүк-чыгыш диалектилеринин фонетикалык орчундуу белгилердин бири сөз башында [с-ч] тыбыштарынын алмашылышы, башкача айтканда, кыргыз адабий тилиндеги [с] тыбышы бул диалектилерде [ч] менен айтылат.

Кыргыз адабий тилинде	Түштүк диалектилеринде
СОЗ	ЧОЗ/СОЗ
САГЫЗ	ЧАКЫЧ
СЫЗ	ЧЫЗ/СЫЗ
СЫЗЫК	ЧЫЗЫК/СЫЗЫК

Келтирилген мисалдардын ичинен *соз* деген сөзгө мааниси жагынан *чой* деген сөз жакын турат, ушул эле мисалдын аягындагы [з-й] тыбыштарынын

³¹ Грамматика алтайского языка, Казан, 1869, 38-б.

алмашканын байкоого болот жана бул жерде тарыхый фонетиканын да изин көрөбүз. Ошондой эле чий, чийме, чийин, чой деген сөздөрдүн башындагы [ч] тыбышын [с] тыбышына салыштыруу жана келтирилген сөздөргө этимологиялык экскурс жасоо менен [ч] тыбышынан [с] тыбышы ажырап чыккандыгын байкайбыз, чечмелеп айтканда, түрк-монгол тилдеринде [ч-ш (/с)] тыбыштары болгон. Тилдин ички өнүгүү процессинде [ч] тыбышынан [с] тыбышы бөлүнүп чыгат. Натыйжада, [ч] тыбышынан [с] тыбышы бөлүнүп чыгат, [ч] тыбышы болсо өз өзгөчөлүгүн сактайт жана [с] тыбышынын бөлүнүп чыгышына база да болот, тыбыштык дифференция жүрөт. Бул көрүнүш түрк тилдеринде каткалаң, мунун ичинде татаал каткалаң [ч, ш] тыбыштардын мурда пайда болгондугун да түшүндүрөт.

Үнсүздөрдөгү бөтөнчөлүктөргө:

- үнсүздөрдүн сөздүн ар кайсыл позициясында түшүп калышы (кеген, богон, кесин, босун ж.б.);
- [н, л, ж, г] тыбыштарынын алмашылышы (жыгырма – жыйырма, чегиртке – чевиртке, бөөн - мөөн);
- метатезалык кубулуштар (тегирмен – темирген, бөксө – бөскө, кыргоол – кыркоол – кылгоор, кыргый - кыйгыр).

Тыбыштардын түшүп калышы

л-: кеген (келген), богон (болгон), бовойт (болбойт), каган (калган), босун (болсун), кесин (келсин).

Тыбыштардын алмашуусу

Сөздүн башында:

с-ч: соз – чоз.

м-б: муун – буун, майрам – байрам.

б-п: бут - пут, бычак – пычак, балбан – палбан, болот – полот.

к-г: килем – гилем.

к-ч: котур – чотур.

ж-ч: жөжө – чөжө,

ш-с: шайла – сайла.

Сөздүн ортосунда:

ч-ж-й: көчө – көжө – көйө.

Кыргыз диалектологиясы боюнча бардык монографиялык изилдөөлөрдө көңүл бурулуп келе жаткан, окуу китептеринде, окуу куралдарында кеңири назар салыган түпчүл жана терең түпчүл же артчыл [к – қ, г - ғ] тыбыштары. Буларды үйрөнүүдө негизинен төмөнкү үч маселеге көңүл буруу керек:

1. Алардын биринин ордуна экинчисинин колдонулушуна;
2. Сөз ортосунда жана аягында түшүп калышына;
3. Созулма үндүүлөрдүн пайда болушуна байланышкан жактарына.

Кыргыз тилиндеги тыбыштар, алардын тарыхына, өзгөчөлүгүнө байланыштуу пикирлерди Т.К.Ахматовдун “Звуковой строй современного киргизского литературного языка” (Фрунзе, 1968-1970, I – II бөлүк), Т.Садыков “Азыркы кыргыз тили: фонетика” деген окуу куралынан окууга болот.

Диалектилик грамматикалык өзгөчөлүктөр

Кыргыз тилинин грамматикасы негизинен эки бөлүмдөн турат:

1. Морфология
2. Синтаксис

Бул эки бөлүмдүн синтаксистинде илимий адабияттарда айырмачылыктар көрсөтүлбөйт. Ошондуктан азыр биз көңүлүбүздү морфология бөлүмүнө бурабыз. Морфологиялык өзгөчөлүктөр диалектилерде аз, тескерисинче мында жалпылык күчтүү. Ошондой болсо да болгон айырмачылыктарга токтолуу зарыл.

Зат атоочко карата диалектилик өзгөчөлүктөр

1). Жөндөмө категориясы боюнча. Таандык мүчө улунган зат атоочтордун жөндөлүшүндө барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү өзгөрүүгө учурайт, бирок мааниси өзгөрбөйт.

Адабий тилде	Диалектилерде
Барыш - баласына	баласыга
Табыш - баласын	баласыны
Жатыш - баласында	баласыда
Чыгыш - баласынан	баласыдан

2). Көптук категориясы боюнча. **-лар** мүчөсүнүн этиш сөздөргө жалганып, адабий тилдеги –ыш мүчөсүнүн жана стилдик максатта сылыктык идеяны билдириши. Мисалы:

Адабий тилде	Ичкилик диалектисинде
Апам уй саап жатат. Агаларым үйдө отурушат. Жеңем азыр келди.	Энем сыйыр саап жататтар. Агаларым//абаларым үйдө отурааттар. Жеңем азыр//жаңы келдилер.

Сылыктык идеянын көптук мүчөнүн уланышы менен берилишин Түндүк диалектиден, айрыкча Чүй говоруна угууга болот. Мисалы, бир эле кишиге карата: Үйгө келгиле, төргө өткүлө, жайлуу отругула деп айтылат. Булар адабий тилде: үйгө келиңиз, төргө өтүңүз, жайлуу отуруңуз деп айтылат.

3). Сөз жасоочу кээ бир мүчөлөрдүн бул же тигил говордо колдонулушу же колдонулбастыгы, ошондой эле алардын өнүмдүү же өнүмсүз колдонулушу.

Кээде диалектилер менен говорлордо табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн ордуна барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү айтылып калган учуру жолугат. Мисалы, Кечээ биз Үч-Коргонго жаттык же Кечээ биз Үч-Коргондо жаттык. Дагы бир мисал, Жаныш шаарга карай кетти же Жаныш шаарды карай кетти. Мындай көрүнүштөр диалектилик эмес, түркологияда барыш менен табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүнүн функцияларынын дифференцияланбагандыгы катарында каралат.

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн айтылбагандыгын түштүк диалектисинин өкүлдөрүнүн чыгармаларынан да жолуктурабыз. Мисалы, “Мен Кожомкул (ад.т. - Кожомкулга) окшогон чала ачылган камырдай немеге башымы байламак белем?” (Мавлянов Ж. Нан. Фрунзе: Кыргызстан, 1973, 197-б.).

Түштүк диалектисинин айрым говорлорунда барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү –га түшүп калып айтылган учурлары да жолугат. Мисалы, Шаар бардым (ад.т. Шаарга бардым). Үчөү тең ээрчишип Дараут кеткен [Үчөү тең ээрчишип Дараутка (Дараут-Коргонго – Ш. Ж.) кеткен]³². “Куду гилас окшош мөбө алат”³³ (Кара чеке-чие – Ш.Ж) деген мисалдарды жолуктурабыз. Демек, мындан барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн грамматикалык мааниси говорлодо али толук жетилбегендигин жана грамматикалык маанисин, форманын дифференциялана электигин, тилдин тарыхындагы болгон байыркылыктын изин, калдыгын көрүүгө болот.

Дагы бир мисал: Болжогон жерге жакындаганда ар ким өз жерлерин (ад. тил. жерлерине) карай бөлүндү. (Ш.Абдыраманов. Тагдыр. 1980, 30-б.). Бул мисалда да жогорудагыдай мүчөнүн түшүп калганы көрүнүп турат.

Кыргыз диалектилеринде, ошондой эле оозеки кепте да табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн түшүп калган учуру кезигет. Мисалы, Жылуу төшөктөн, таттуу уйкудан безген төрт бала колот өрдөп, адыр беттеп баратышты. (Ш.Абдыраманов. Тагдыр. 1980, 30-б.). Бул мисалда, колот эмес, колотту, адыр эмес, адырды болуш керек эле.

Түштүк-батыш же ичкилик диалектисинде табыш жөндөмөсү адабий тилге салыштырганда –ны (өзүнү) жана адабий тилдегидей –н (өзүн) түрүндө учурайт. Мунун ичинен адабий тилдегидей айтылышы сейрегирээк колдонулат. Ал эми –ны (өзүнү) түрүндөгү айтылышы туруктуу жана анда белгилей кетүүчү эки бөтөнчөлүк бар: биринчи, сөзгө логикалык басым түшүрүп, аны сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн айырмалап көрсөтөйүн деген учурда, экинчиден, ыр саптарындагы муундун санына жараша колдонулат.

Сан атоочтор боюнча

³² Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаев Кыргыз диалектологиясынын очерки. –Фрунзе: Кырмамбас, 1959.-222-б.

³³ Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаев Кыргыз диалектологиясынын очерки. –Фрунзе: Кырмамбас, 1959.-228-б.

Байыркы түрк тилдериндеги жана азыркы эсептик сан атоочтордун системасында айрым өзгөрүүлөр болгон. Мисалы, Байыркы Орхон-Енесей эстеликтеринде бирдик ондуктан мурун колдонулган жана жыйырмадан тартып, жүзгө чейинки ондуктар азыркыдай ондук маанисин билдиргени менен, бирдиктер менен айкашып, ондук маанисинин бири кемип, колдонулган: мисалы, бир йегирми – он тогуз, алты отуз – жыгырма алты, тогуз элиг – кырк тогуз ж.б.

Лейлек районунун мурдагы Өзгөрүш, азыркы Катыраң айыл өкмөтүнүн аймагында жашагандардын тилинде миңдиктин орду жүздүк менен айтылат: бир кэм кырк – отуз тогуз (39), үч кэм жетимиш – алтымыш жети (67). Буга окшогон санак системасынын калдыгы, изи.

Ат атоочтордо жолуккан орчундуу өзгөчөлүктөр

1. Жактама ат атоочтордогу бөтөнчөлүктөр жана алардын мейкиндик жана мезгилдик маанини туюндурушунда: **ол** (ад.тилде - ал), **тигиногу//тетигиногу** (ад.тил. тетиги//тээтигил); **шөрөгү** (ад.тил. ошол), **онобу** (ад.тил. тиги).

2. Ат атоочтордун синонимдүүлүк маанисинде колдонулушу. Мисалы, зачеткам **аны** жерде // зачеткам **тиги** жерде (Нарын областы, Тянь-Шань району, Миң-Булак айылы, 1976-жыл). Жанакиреки тилдер // жанавиреки тилдер (Ысык-Көл областы, Түп району, Тасмы айылы, 1975-жыл). (Келтирилген эки сисал тең 25-30 жаштагы аял кишилердин речинен жазылып алынган).

Этиш сөз түркүмү боюнча

Этиш сөз түркүмүнө карай диалектилердеги, говорлордогу айырмачылыктар көмөкчү этиштерде. Алар: жат, жүр, отур, тур, ир//ий; жаз; жибер//жүгөр. Буларга жалпы таандык бир жагы - негизги этиштик мааниде колдонуу менен катар, көмөкчү этиштин милдетин да аткарып, негизги этиштен кийин келет. Алардын диалектилик айырмачылыгы да ушул көмөкчү этиштин милдетин аткарган жеринде. Бул жөнүндө “Б.М.Юнусалиевдин классификациясы” деген теманы карасаңыз тереңирээк маалымат аласыз.

Адат өткөн чактын – чу мүчөсү боюнча Ысык-Көлдүн чыгышында, Таластын Покровка (Манас) районунда кээ бир карыялардын кебинде биринчи көптүк жактын –к мүчөсү көптүк –быз мүчөсү менен катар колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, Биз барчук// биз барчубуз (Б.М.Юнусалиев, “Кыргыз диалектологиясы”, 1971, -172-б.). Бирок кийинки кездеги диалектологиялык байкоолорго караганда аталган форма Талас өрөөнүн (Кара-Буура районунун) Бейшеке кыштагында³⁴, Кочкор

³⁴ Диалектолог Ж.Жумалиевдин оозеки маалыматы.

районундагы (Мисалы, Биз..... барчук.)³⁵, Ысык-Көлдүн, Түп, Тоң райондорунда айтылары белгилүү болду. Мындан диалектилик айрым фактылар бара-бара тактала бере тургандыгын көрөбүз.

Кызматчы сөздөр боюнча

Кызматчы сөздөр боюнча Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында” (1971, 202-205-бб), Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаевдердин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде” (1959, 161-163-бб.) пикирлер айтылган. Аларда негизинен жандоочтор, бөлүкчөлөр жөнүндө сөз болгон. Ал эми диалектилик модалдык сөздөр, алардын кызматчы сөз түркүмдөрү менен байланышы, айырмачылыгы туралуу пикирле айтылы элек. Ошондой эле кызматчы сөздөрдүн функциясына, сүйлөдөгү алган ордуна карай да кеңири бөлүштүрүү боло элек. Демек, мындан аркы изилдөөлөрдө, экспедицияларда, диалектологиялык практикаларда буга көңүл буруу зарыл.

Жогоруда аты аталган эки окуу китебиндеги изилдөөлөргө таянсак, бөлүкчөлөрдө жана жандоочтордо көңүл бура турган бир орчундуу жагы – жанаша-синоним катарында айтылып, стилдик мааниде колдонулушунда. Мисалы, *Сен жакшы эле айтыңгочу*. Бул сүйлөмдөгү **го** жана **чу** бөлүкчөлөрү мааниси жаганан синонимдеш болгондуктан, **гонун** сүйлөдөгү, контекстеги маанисин **чу** кайталап, толуктап жана ошондой эле күчөтүп турат. Ушундай эле пикирди төмөндөгү бөлүкчөлөр, жандоочтор тууралуу айтса болот. Мисалы, **та** менен **чейин**: *Пыланды та шул күнгө чейин аткара элек*.

Ого менен **эле**: *Ого эле чоң экен*.

Соң менен **кийин**: *Мен келген соң, кийин ал жумушуна кетти*.

Кыргыз тилинин Түштүк-батыш же ичкилик диалектисинде көңүл бура турган белгилердин бири – **ки** кызматчы сөзү. **Кинин** мунун жогорудагы белгилери, кызматы менен кошо күчөткүч бөлүкчөнүн да милдетин аткарышы. Мисалы, *Карасаң бир кызык ки*. Ал эми Ысык-Көл горорунун Ак-Суу, Тоң райондору тарапта айтылган **тейден** жандоочу мындан ары семантика-этимологиялык жактан тактоону, таралыш аоеалын билүүнү талап кылат. Аталган жантоочко мисал, *Бул тейден болбойт, кайра жазуу керек* (Ак-Суу району, Кереге-Таш айылы). *Курман аке, ушул тейден сак-саламатта жүрө бериңиз* (Тоң району, Кажы-Сай айылы).

Кызматчы сөздөр боюнча диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – тажик жана араб тилдеринен кабыл алынган сөздөргө байланыштуу. Ошондуктан мындай айырмачылыктар тажик, араб тилдери, говорлору менен байланышы тыгыз болгон горлордо көбүрөөк жолугат жана активдүү колдонулат.

Байламталар боюнча

³⁵ Информатор – А.Айыпказиев (эркек бала) 20-22 жаштарда, 1975-жылы июль.

Жогоруда эскертилгендей, кыргыз диалектологиясында байламталар шарттуу түрдө морфологиялык жана синтаксистик категория катарында да каралат. Ошондуктан аларды бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруучу жана татаал сүйлөмдөрдү тутумдаштыруучу, уюштуруучу каражат катарында да түшүнүүбүз керек. Лексика-грамматикалык жагынан алганда, говорлордогу байламталар:

а) адабий тилде синоними бар байламталар (Мисалы, некин//лекин – ат.т. бирок); б) адабий тилде синоними жок байламталар (Мисалы, - ки: - ойлонушуп караса ки, бир эле күн калган).

Биринчи топтогу байламталарга караганда, экинчи топтогу байламталарды үйрөнүү бир аз кыйын, себеби алардын аткарган кызматы ар түрдүү жана алардын адабий тилде синоними жок. Ошондуктан буларды өздөштүрүүдө алардын логикалык функциясына, стилдик боёкчосуна назарды топтоштуруу керек.

Лексикалык өзгөчөлүктөр боюнча

Кыргыз элинин басып өткөн жолу көп кылымдарды ичине камтыйт. Алгач, кыргыздар көчмөн турмушта жашап келишкен. Ошол мезгилде колдонулган буюм-тайымдары: тай туяк, буурсун, моло таш ж.б. болгон. Турмуш өзгөргөн сайын жогорудагы сөздөр сейрек колдонулат же колдонуудан чыгып бара жатат.

Үй деген сөздү алсак. Мурда бул сөз кыргыз элинин турмушунда боз үйдү түшүндүргөн. Азар болсо **үй** деген чатырчаланып жабылып, терезе салынып, ичи-тышы акталып, электир жарыгы орнотулган, астына тактай же пол төшөлгөн курулушту түшүнөбүз. Бул мисалдардан тилдин коомдук көрүнүшкө кирерин жана ал дайыма өсүп-өзгөрүүдө болорун түшүнөбүз. Мындай көрүнүш тил илиминде, анын ичинде кыргыз диалектологиясында экстроллингвистикалык фактор деп аталат.

Азыркы кезде сөздүн диапозонуна назар салууда үч абалды же аспекти эсепке алуу зарыл. Биринчи – чөйрө (сфера), экинчи – көлөм, үчүнчү – колдонулуш шарты. Өз кезегинде булар диалектилик лексиканы изилдөөдө да эске алынат.

Сөз – өзүнчө турганда мааниге ээ болгон тыбыштардын курамы же лексикалык бирдик. Сөздүн тыбыштык жагын туюнтуу жагы деп, билдирген маанисин мазмуну деп бөлүү азыркы тил илиминде, анын ичинде диалектология илиминде кеңири колдонулат. Сөздүн мындай жактары бири-бирине дайыма карым-катышта. Ошондуктан кыргыз диалектилериндеги өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүүдө айтылган эки көрүнүшкө бөтөнчө көңүл бурулат.

Лексика - бир тилдин сөздүк составынын жалпы жыйындысы. Ошондуктан ал же лексика тилдин курулуш материалынын кызматын аткарат. Сөз – лексикалык бирдик. Сөз нерсе, буюм, зат жөнүндөгү түшүнүк берүүчү кызматты да аткарат. Бул болсо заттарды жалпы жолунан

чагылдырып көрсөтүү маселеси менен байланышкан. Сөздүн жогорудагыдай өзгөчөлүгүн, табиятын таанып билүүдө, пикир алышууда айрыкча роль ойнойт жана адам баласынын пикир алышуусунда негизги каражат же курал болуп саналат.

Кыргыз тилинин лексикасы доорлорду утурлап, байланыш кызматын өтөп, байып отурду. Анын байышынын, өсүп-өнүгүшүнүн, толукталышынын себеби элдик тарыхка байланыштуу, башкача айтканда, башка бир уруулардын же уруулар союзунун, этникалык топтордун келип кошулушуна байланыштуу. Анткени алар өздөрү өздөрү менен кошо лексикалык байлыктарын да сиңиришкен, таркатышкан. Натыйжада андай көрүнүштөдүн айрым издери регионалдык мүнөзгө ээ болуп, диалектилерде да сакталган. Мындай көрүнүштөдү, алардын себептерин, факторлорун иликтөө, ошону менен бирге тилдин жазыла элек тарыхын жазуу, аны элдин тарыхы менен байланыштыгын аныктоо жана далилдөө диалектологиянын милдети.

Мындай олуттуу жана татаал маселелерди чечүүдө диалектология биринчи кезекте тилдин өзүнүн (диалектилери менен говорлорунун) фактыларына, анын этнографиялык жыйынтыктарына, тарыхтын маалыматтарына таянат. Мына ошондуктан диалектологиянын этнография, тарых менен байланышта деп эсептейт.

Кыргыз диалектилери менен говорлогрундагы лексикалык айырмачылыктар азыркы убакта бир кыйла даражада аныкталып, синхрондук, лексика-семантикалык аспектиде иликтенген. Ушул жагы боюнча алганда сөздүн туруктуу катмарындагы айырмачылыктар төмөндөгүдөй топторго, типтерге бөлүнөт:

1. Фонетикалык диалектизмдер же адабий тилге салыштырганда, говорлордо кандайдыр бир тыбышы боюнча гана айырмаланган сөздөр: кунажын – кунайын, сызык – чызык, боюнча – моюнча, күбө – күйө, селкинчек – жеңилчек – жеңилчек – деңилчек, чыпалак – чыпанак – чынчалак, ыш – ыс – ис, эми – энди, ушала – укала, топурак – тупурак – турпак. Мындай сөздөр тууралуу ой Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында” (248); Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде” (91, 93-беттеринде); Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” (Фр., “Илим”, 1972, I том, 24-25-беттеринде); ушул эле автордун ушул сөздүгүнүн оңдолуп, толукталып экинчи жолу басылышынын “Сөз башында” жана башка диалектологиялык изилдөөлөрдө айтылган. Мындай көрүнүштөрдү жазуучулардын чыгармаларынан да кезиктиребейбиз. Буга Ж.Мавляновдун 1973-жылы “Кыргызстан” басмасынан жарык көргөн “Нан” деген чыгармасынан 2 мисал келтиребиз: күбү (ад.т. күп): Сүт бышырып, айран уюткан ошол, күбү бышкан ошол (203-б.), тырыш (ад.т. бырыш): беттерин тырыш басты (97-б.).

2. Морфологиялык диалектизмдер өз ара үчкө бөлүнөт.

1) Кай бир говордо түп же унгу сөздөр мүчө уланбай колдонулса, кыргыз адабий тилинде мүчө уланып айтылган сөздөр, мисалы, ад.т. үйлөндүр –

ичкилик диалектисинде үйлө, бирок элибизде “уул үйлөп, кыз бердим” деген кеп айтылат.

2) Уңгусу адабий тил менен говордо бирдей, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган сөздөр: ад.т. жык – ичкилик диалектисинде жыгыт; ад.т. чыпалак – ичкилик диалектисинде чынчалак; ад.т. куурдак – айрым говорлордо куурма.

3) Уңгусу бөлөк бирок мүчөсү бирдей сөздөр (ад.т. селкинчек – кээ бир говорлордо деңилчек, ад.т. күнүмдүк – ичкилик диалектисинде жана Ысык-Көл говорунда утурумдук). Формасы боюнча айырмаланса да, мындай сөздөрдүн маанисинде айырмачылык жок. Мына ошондуктан морфологиялык жанга фонетикалык диалектизмдерди окуганда, алардын тыбыштык түзүлүшүнө гана көңүл буруу керек жана андай бөтөнчөлүктөрдү кыргыз тилинин, ошондой эле түрк тилдеринин фонетикалык (тыбыштык) закондору менен түшүндүрүлөт.

Мындай диалектизмдер “Кыргыз диалектологиясында” (213-214-б.), “Кыргыз диалектологиясынын очерктеринде” (92-95-б.), “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” (1972, 25-26-беттеринде) каралган.

3. Лексика-семантикалык диалектизмдер деп адабий тилге салыштырганда, жергиликтүү говордо мааниси боюнча айырмаланган сөздөр айтылат. Мисалы, адабий тилдеги “чөбөгө” (каймакты кайнатканда, майы бөлүнүп чыккандан кийин калдыгы) деген сөздүн ордуна Талас говорунда жана азыркы Чаткал жергесинде “тыбыт” деген сөз колдонулат, башкача айтканда, Талас, Чаткал жергесинде **тыбыт** сөзү омонимдик мааниде, (1. чөбөгө; 2. эчкисинин майда, уяң жүнү). Адабий тилдеги **торпок** сөзү алты айдан өткөн уйдун баласына карата айтылса, ичкилик диалектисинде “музоо” деген сөздүн ордуна да (торпок) колдонулат, б.а., ичкилик диалектисинде торпок сөзү (адабий тилдеги) музоо жана торпок деген сөздөр туюнткан түшүнүктү билдирет. Ошону менен бирге эле ошол ичкилик диалектисинде: “музоосу муз жаласа, торпогу туз жалайт” деген макал айтылат.

Адабий тилдеги “көдөлөң” сөзү кишинин астына салына турган саксак көрпөдөн же башка териден жасалган төшөктү билдирсе, түштүк диалектилеринде бир несенин туурасы, карама-каршысы, бир нерсенин чогулган, көп болуп жыйылган тобу маанисинде колдонулат. Мисалы, (Чоробай) Сейилкандын атынын алдына көдөлөң тура калды (Ж.Мавлянов. Нан.- Фрунзе: Кыргызстан, 1973, 155-156-б.).

Кыргыз диалектилектилери боюнча изилдөөлөрдө, ошондой эле кыргызча сөздүктөрдө да ар башкача түшүндүрүлүп, чар жайыт (чаташтылырып) берилип жүргөн үч сөз (термин) бар, алар: кызгалдак, мандалак, жогазын (жогазым). Бул үч сөзгө карата “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” чыгып (1969) төмөндөгүдөй аныктама берген: Кызгалдык – кызыл гүлү опийимдин гүлүнүн формасындай, бирок андан кичирээк келип тез ачылып, тез эле күбүлүп түшүп калуучу эрте жазда өсө турган өсүмдүк (387-б.); Мандалак – калпак сымал ийри гүлдүү пияз тукумундагы жапайы өсүмдүк, жогазын (418-б.), Жогазын – кызгалдак

формасындагы кооз гүлү бар, түбү пияз баштуу өсүмдүк, мандалак (215-б.). Дагы бир мисал: “Бүткүл Волга боюнун жеринде жазды учкан Мамаев дөбөсүнүн боорлорундагы талаа мандалактары жадырап жайнап чыкты (“Мамаев дөбөсүндөгү гүлү”: “Ленинчил жаш”, 08.05.1982, 2-б.). мисалдардан, аныктама-дефинициялардан көрүнүп тургандай, бул үч сөздүн денотаты ар башка болгону менен аларды чаташтыруу улантылууда. Мына ошондуктан (аз да болсо бул үч сөзгө тактоо киргизген) “Кыргыз Совет Энциклопедиясындагы” аларга берилген дефицияларды келтиребиз: “Кызгалдак (Roemeria) – өсүмдүктүн опийимдер тукумундагы уруусу. Көбүнчө көп жылдык чөп, бийиктиги 10-60 см, көп бутактуу, жалбырактары кезектешип жайгашкан. Гүлү 2 жыныстуу, жалгыздан, таажысы 4 желекчелүү, кызыл түстүү, негизи кара темгилдүү”... (3-том, 535-б.); “Жоогазын – к. мандалак” (2-том, 503-б.).

“Мандалак (Tulipa) – лилия тукумундагы көп жылдык өсүмдүк... Бийиктиги 6-50 см, 2-6 жалбырактуу, көбүнчө бир кооз гүл ачат. Гүлү күндүзү ачылып, түнкүсүн жана күн бүркөктө жабылат, уругу жалпак, күрөң. Шаар-кыштактарды көрктөндүрүүгө пайдаланылат (4-том, 160-161-б.). (Бул өсүмдүк орусча тюльпан деп аталат – Ш.Ж.).

Сөздөрдүн семантикасындагы жылыштар, андай болуунун себебин “Кыргыз диалектологиясынан” (249-б.), “Кыргыз диалектологиясынын очеркинен” (95-102), “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн” (32-34-беттеринен) окууга болот. Лексико-семантикалык диалектизмдерди өздөштүрүүдө ойдун негизи алардын маанисине, семантикалык факторлорго жана жана мазмунуна бурулуп, алардын туюндурган, ошондой эле башка сөздөр менен болгон синонимдик жана антонимдик карым-катнаштарына да назар салынганда, үйрөнүүгө бир кыйла жеңилдик түзүлөт.

4. Этнографиялык диалектизмдер. Этнографиялык аспектиде караганда диалектилик ар бир факты, лексикалык өзгөчөлүк – өзүнчө бир терең купуя сырды ичине камтып сакталып калган эстелик. Мына ошондуктан этнографиялык менен диалектилик бөтөнчөлүктөр жалаң гана тилдик көз караш менен эмес, тарыхый-этнографиялык багытта да кароону талап кылат. Мисалга кыргыз аялдарынын баш кийими – элечекти **алалы**. Ал түндүк (аркалык) диалектиде (ошондой эле адабий тилде) **элечек**, түштүк-чыгыш (аралык же ортолук), ошондой эле Таласта **илеки**, түштүк-батыш диалектисинде **кэлэк** делет. Мунун кийилиши (оронушу, салынышы) боюнча, бөлүктөрү, түрлөрү боюнча да айырмачылыктар учурайт. Кыргыздын улуттук тамактары, айрыкча максым менен жарманын даярдалышында да, маанисинде да азык-оолак өзгөчөлүктөр бар. 20-21-мартта болуучу Нооруз майрамын тосууда даярдалуучу сүмөлөк (түштүк диалектилерде), көжө (аркалык диалектисинде) деген тамактар боюнча да өзгөчөлүктөр учурайт.

Чайга сүт куюп, туз салып ичүү, өлгөн кишиге мүрзө казуу, эстеклик тургузуу, мүчө тартууда (айрыкча баш менен жамбашты, төш менен куймулчакты бөлүштүрүүдө) ар бир кыргыз жашаган аймакта аздыр көптүр

айырмачылыктар бар. Диалектологиянын лексико-этнографиялык милдеттеринин, ошону менен бирге өзгөчөлүктөрүнүн бири дал ушундай азын-оолак айырмачылыктарды жана жалпылыктарды анализдеп, элдин тарыхы менен байланыштырууда турат.

Этнография – коомдук илимдердин бир тарамы, тарыхый илим. Ал гректин *ethnos* – (этнос) “урук, уруу, эл, улут” + *grafha* (графа) – “жазамын” деген сөздөрүнөн алынган, чечмелеп айтканда, бир кездерде жашаган этностук топтордун жана азыркы замандагы элдердин келип чыгышы тегин (этногенезин), алардын жайгашышын (эмиграция жана миграциясын), ар кыл байланыштарын, ошондой эле алардын кесиби, күндөлүк турмуш-тиричилиги, маданияты жөнүндө изилдейт, кабар берет. Мына ошондуктан диалектология этнография (же этнография диалектология) менен тыгыз байланышта, башкача айтканда, кыргыз элинин жашоо шартына, турмуш-жагдайына, салт-санаасына, кийим-кечесине, тамак-ашына жана башка бөтөнчөлүгүн туюндурган этнографиялык терминдер (этномаданий лексика) кыргыздын улутук мүнөзү, менталитети, тарыхы менен байланышкан.

Диалектологиянын этнографиялык бөтөнчөлүктөрүнүн дагы бири дихрондук планда баяндоо, изилдөө. Бул жагынан алганда, “Өрмөкчүлүк”, “Саймачылык”, “Килем”, “Таар”, “Шырдак” (үй буюмдары, кол өнөрчүлүк, анын продукциясы); “Калпак”, “Шөкүлө”, “Тебетей”, “Топу” (такыя), “Элечек” (баш кийимдер); “Тон”, “Чепкен” (чекмен), “Чыптама” (сырт кийимдер); “Тай туяк”, “Өтүк”, “Маасы”, “Чокой”, “Чарык” (бут кийимдер); “Отко киргизүү”, “Кудалашуу”, “Сөөк коюу”, “Тойлор” (салт-санаа, үрп-адат, жөрөлгөлөр); “Ордо”, “Тогуз торгоол”, “Кан таламай” (оюндар); “Олобо”, “Нарын” (тамактар), “Көчмөндүк”, “Өргөө” сыяктуу көптөгөн улуттук турмуш-жагдай менен байланышкан терминдер диалектологдор менен этнографтардан да, окуучулар менен студенттерден да айрыкча көңүл бөлүп изилдөөнү, үйрөнүүнү талап кылат. Мына ошондуктан бул бөлүмдү окуп-үйрөнүүдө филологдор этнографтардын жазгандарын да окуу зарыл. Ошентип, кыргыз диалектологиясынын этнография менен байланышы жөнүндө төмөнкү адабияттарды пайдалануу керек:

“Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции” (М., 1956, I том; М., 1959, II том, Фрунзе, 1959, III том, М., 1960, IV том); С.М.Абрамзон, К.И.Антипина, Г.П.Васильева, Е.И.Махова, Д.Сулайманов “Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан” (М., 1958); К.И.Антипина “Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов” (Фр., 1962); К.Мамбеталиева “Быт и культура шахтерев-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии” (Фр., 1963); С.М.Абрамзон “Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи” (Л., 1971); Т.Д.Баялиева “Доисламские верования и пережитка кыргызов” (Фр., 1972); “Кыргыз Совет Энциклопедиясы” (Фрунзе, 1976-1980, 1-6 том); М.Эдилова, Ш.Жапаров “Кыргыз Совет Энциклопедиясындагы этнографиялык макалалар жөнүндө” (Мугалимдер газетасы, 21.02.1979); Ж.Мукамбаев “Эл ичи – өнөр кенчи” (1982, 1990) ж.б.

5. Фразеологиялык диалектизмдер же диалектологиялык фразеологизмдер дегенде диалектилерде же говорлордо жолуккан, региондук мүнөзгө ээ болгон, адабий тилге тарабаган туруктуу сөз бирдиктери айтылат. Мисалы, Кысыр аңгеме (маанисиз сөз). Орто жери ток, эки колу шок (карды ток, капарсыз). Апсаласы пир болду (жаңы жай тапты, көңүлү тынчыды, көксөсү сууду). Абазың//авазың келет (ушунчалык кызыктырат, сукианып кызыгасың). Азил эмес (оңой эмес). Башыңнан калсын!? (өзүңдөн башкага буюрбасын!?). Кызматы жетти (курман болду; ичер суусу, көрөр күнү бүтүп, турмуштан өттү). Зыгырыңды кам ордуу?! (кайсы текем сүздү?!). Көзүгө турпак салды (алдады, көзүн боемолоду). Диалектилик фразеологизмдер жазуучулардын көркөм чыгармаларынан да кезигет. Буга жазуучу Ж.Мавляновдун “Нан” (1973) деген китебинен төмөндөгүдөй туруктуу сөз айкалыштарын жолуктурабыз: Карабайдыкындагыдай үйдө жашаганга не жетсин! Асты такта, шифанер, туштарабы терезе... ичи тышы аппак. Кирген кишинин баари ачылат (219-б.) (кишини суктандырат, таң калтырат...). Анын сыңары анда болгон акча менде болсо, мен мындан он эсе артык үй тургузууга акылым жетип турат. Эңкеми кесип турганы эле акча (219-б.) (кендирипти кесип турганы). “Акча болсо, жаңгалда шорпо” дейт өзбек туугандар (219-б.). Ушундай эле көрүнүштү дагы башка жазуучулардын чыгармаларынан, оозеки айтымдан жолуктурууга, угууга болот: Шакир атынча чоң кишилердин сөзүн чертсе, Бекмаматтын комузун тыңшап, четке үнсүз отурганы отурган (Ш.Абдыраманов. Тагдыр, 1980, 15-б.). Төрдө үлпүнчөкачпай тою түшүп отурган кыздын жанында күйөө бала (Т.Касымбеков, Сынган кылыч, 1971, 183-б.).

Сырты ай-ай, ичи бай-бай (оозеки речтен: сырты жалтырак – ичи калтырак). Эки жашабай жатып, адамды мазактайт (оозеки речтен: жапжаш туруп).

Жогорудагы фразеологизмдерди, идиомаларды башка тилдерден кабыл алынды же бөлөк тилдердин таасиринде пайда болду деп айтууга эч кандай негиз жок, анткени: биринчиден, мындай туруктуу сөз айкалыштары коңшулар тилдерде же эл тилдердин диалектилеринде, говорлорунда учурабайт; экинчиден, фразеологизмдер менен идиомалар бир тилден экинчи тилге фразеологиялык, идиомалык формасында (түзүлүш) составы менен, өтө сейрек кабыл алынат; үчүнчүдөн, фразеологиялык идиомалык статус контруктуска ээ болуш үчүн узак мезгилди жана элдик чыгармачылыкты баштан кечмрген.

Диалектилик, говордук мүнөздөгү учкун сөздөр, фразеологизмдер адабий тилдин лексикасын байытуудагы негизги ички бутактардан болуп саналат, ошондуктан аларга кылдат мамиле кылуу, алардын эсебинен адабий тилдин көркөм сөз каражаттарын байытуу, толуктоо маселелери коюлат. Кийинки кездеги диалектологиялык изилдөөлөрдө регионалдык мүнөздөгү фразеологизмдерге көңүл бурула баштады. Буга Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” (1972) 34-36-беттериндеги

маалыматтар далил. Мындай көрүнүш акыркы изилдөөлөрдүн натыйжасы, жыйынтыгы.

6. Диалектилик лексикалык синонимдер пайда болушуна ички жана тышкы булак болот. Ички булакка бир тилдин өзүнүн эволюциялык өнүгүшүнүн натыйжасы эсептелет. Ал эми тышкы булакка башка тилдерден кирген сөздөрдүн натыйжасында эки же андан көп сөздүн бир же бири бирине жакын түшүнүктү билдирип калышы кирет. Мисалы:

бал (бал көрүү, ачуу) – ырам: Ошондон кийин алар шакек менен ырам ачканды коюшкан (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 174-б.).

Байкаса – көрсө: Көрсө, ал уктабай эле, Саяктын жомогун тыңшап жаткан экен (Ш.Абдырамов. Тагдыр. 1980, 57-б.).

Синонимдүүлүк Бир эле мезгилде коннотация, денотация жана сигнификация кубулуштары менен байланышта болгондуктан, лексикалык синонимдер диалектилер арасындагы көңүл бурарлык көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Мына ошондуктан диалектологдор өз эмгектеринде, айрыкча диалектилерди классификациялоодо, таяныч маалымат катары өзгөчө назар салышкан.

7. Диалектилердеги омонимдүүлүк жана метатеза көнүштөрү

Омонимдүүлүк көрүнүштөр:

Как I (ичк.) – суу топтолгон таштуу тайпак чуңкур. Лейлек районундагы “Кырк-Каракчы” деген жеринде “Катар-Как” деген колоттун, сайдын, жайыттын аты бар.

Как II (Лейл.) – арык, ичке: Жусуп как экэ келе атат...

Сөздөрдүн ортосундагы лексикалык катыш – омонимдүүлүк диалектологдор тарабынан көңүл бурууга тийиш.

Метатезалык көрүнүштөр:

Котоз (Алай) – топоз, бөскө (ичк.) – бөксө, кырымчык (Лейл.) – кырымчык.

8. Лексикалык кабыл алууларга карата. Бир тилден экинчи тилге сөздөрдүн өтүшү тилдин тарыхында болуп келген жана боло берүүчү процесс, маданий фактор. Андай көрүнүш кыргыз тилинин тарыхында: 1) монгол лексикасынын катмары; 2) иран-араб тилдеринен оошкон сөздөр; 3) орус (славян) тилдеринен кабыл алынган лексика болуп бөлүнөт. Аталган тилдерден өткөн сөздөр тарыхый жагынан да, лексико-тематикасы жагынан да, тыбыштык түзүлүшү (дублеттери, аллофондору, варианттары) жагынан да айырмаланат. Ошондуктан элдин тарыхын, сөздөр оошкон доорду жана кабыл алуучунун негизги себебин, жагдайын билбей туруп, аларды өздөштүрүү (ошондой студенттерге түшүндүрүү) кыйын.

Мисалы, кыргыз тилинде пенде (адам, киши, инсан) деген сөз бар. Ал кыргыз диалектилеринде: пенде; менде, манда, банда түрүндө жолугат, ушундай эле көрүнүшкө мусурман, пусурман, музурман, бузурман, бурусман болуп айтылып жүргөн, түбү бир болот. Демек, мындан сөздөрдүн кабыл алынышы тыбыштык адаптация жана контоминация кубулушуна өз таасирин тийгизгендигин көрөбүз.

Кыргыз тилинде жана диалектилерине башка тилдерден өткөн сөздөр тууралуу илимий изилдөө, пикирлер Б.О.орозбаеванын “Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө” (Фр., 1968, 32-51-б.) деген эмгегинде бар эле.

ОНОМАСТИКАТИКА ИЛИМИ ЖАНА АНДАГЫ ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Энчилүү ат коюу актысы, андан жаралган салты көп мезгилди кучагына алат да, ономастикалык тереңдик жене кеңдик маселесинин чордонунда, тоомунда турат. Ономастикалык салт конкреттүү-тарыхый жагдайда, этнографиялык кырдаалда, социалдык-маданий алакалардын негизинде калыптанат. Мына ошондуктан ар бир элдин ономастикасы – бир эле мезгилде ошол элдин тили (анын ичинде диалектологиясы), тарыхы жана этнографиясы менен тыгыз байланышта, карым-катнашта болот. Демек, ар бир энчилүү аталыш (ономастикалык бирдик), курамына, санына карабастан, мейкиндик жагынан алганда да, мезгилдик жагынан алганда да (ошондой эле синхрондук жана диахрондук аспектиден караганда да) элдин жаратылышты кабылдоо туюмуна ылайык анын аң-сезими менен байланышкан, маданий факторлордун өзөгүндө жаралган лингвоэтно-эстелик, элдик түбөлүктүү кенч жана керемет байлык.

Ономастикалык байлык – учу-кыйыры жок океан, жазып бүтпөй турган илимий майдан.

Энчилүү аттарды изилдөөчү, үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы ономастика деп аталат. Ономастика топонимика, антропонимика, этнонимика, зоонимика, космонимика, ктемотонимика ж.б. бөлүмдөргө ажырайт. Булардын ичинен диалектология илими менен байланышы барлары (азыркы биздин колубуздагы материалдарга караганда) топонимика (жер-суу аттары), антропонимика (энчилүү адам аттары).

Топонимдер боюнча:

Топонимдер (географиялык жер-суу аттары) – сууларга (дарыяларга), тоолорго, жайлоолорго, шаарларга ж.б. объектилерге адамтар тарабынан коюлган энчилүү аттар айтылат.

Жергиликтүү элдин тилдик өзгөчөлүгү ошол калк жашаган аймактагы топонимдерге чагылгандырылгандыктан, сакталгандыктан, андай жер-суу аттары ошол говордун, диалектинин бөтөнчөлүгүн көрсөткөн негизги, ишенимдүү фактылардан болуп саналат жана булар диалектилик изоглассалардын таралуу чегин ажыратууга да көмөк берет. Ошондой эле жергиликтүү топонимдер менен говордук, диалектилик өзгөчөлүктөрдү байланышта кароо дурус натыйжаларга алып келет.

Аралык, ичкилик диалектилери үчүн лексикалык өзгөчөлүктөр катары **кэттэ** жана башка сөздөр белгиленип жүрөт. Бул **кэттэ (кетте)** деген сөз

чындыгында Түштүк Кыргызстандагы (ичкилик жана аралык диалектинин өкүлдөрү жашаган аймактагы) топонимдерде жолугат. Мисалы, Кэттэ-Кум-Бел, Кэттэ-Айырма-Сай, Кэттэ-Таш-Сай, Кэттэ-Кош-Булак, Кэттэ-Талдык ж.б.

Ичкилик диалектиси үчүн лексикалык өзгөчөлүктөр катары (топонимдер боюнча):

а) **эгиз**: Эгиз-Булак, Эгиз-Төр ж.б.

б) **котон**: Үч-Котон, Жар-Котон деген сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Топонимдердин байкалган тилдик бөтөнчөлүктөрүнө таянып, кыргыз тилинин ичкилик диалектиси үчүн төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр көрсөтүлөт.

Фонетика боюнча:

1) Сөз ортосунда [н] тыбышы кээде түшүп калып, кээде түшпөй айтылышы байкалат. Мисалы, ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинде: Ак-Чукур//Ак-Чуңкур, Чукурук//Чуңкурук ж.б. Түндүк диалектилеринде: Ак-Чуңкур, Чуңкурук ж.б.

2) Адабий тилдеги жана аркалык диалектисиндеги [т] тыбышынын ордуна ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинде [л] тыбышы колдонулат. Мисалы, адабий тилде, аркалык диалектисинде **тепши**, ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинде **лепши**. Дагы мисал келтирсек, аркалык диалектисинин топонимдеринде: **Тепши, Кургак-Тепши, Тепши-Сай** болсо, ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинин топонимдеринде: **Лепши**³⁶, **Лепши-Тоо** ж.б.

Морфология боюнча

Кыргыз диалектилеринде **-кана, -зар** деген мүчөлөр катышкан топонимдер жолугат. Мисалы,

-кана: Байгекана, Капкаркана, Суукана, Жаниверкана ж.б.

-зар: Алмазар, Өрүкзар, Чымчыкзар. Кошуна Өзбекстанда

Чыланзар деген жер бар.

Лексика боюнча

1) Ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинин аймагынын топонимдеринде “**капчыгай**” деген сөз сейрек учурайт же кээ бир жерлеринде такыр эле колдонулбайт. Бул “**капчыгай**” деген сөздүн ордуна бул диалектилерде тажик тилинин кирген “**таңги//дэңги**” деген сөз колдонулат. Мисалы, **Тэңги-Башы, Туйгун-Тэңги, Тэңги-Өтөк, Кара-Тэңги** ж.б.

³⁶ Топонимдерге байланыштуу фактылар авторлордун өздүк материалдары жана жарык көргөн төмөндөгү эмгектер пайданаланылды: Д.Исаевдин “Жер-Суу аттарынын сыры” (1977), К.Коңкобаевдин “Топонимия Южной киргизии” (1980), “Кыргыз жергеси” (Энциклопедия, 1990), Д.И.Исаев, Ш.Т.Токомбаев, З.А.Алиев, С.М.Мурзахматовдордун “Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү” (долбоор, 1962), “Кыргыз ССРинин административдик-территориялык бөлүнүшү” (1966), “Кыргыз Совет Энциклопедиясы” (1976-1980, 1-6-т.).

2) Ичкилик (түштүк-батыш) диалектисиндеги топонимдерде тажик, өзбек тилдеринен кабыл алынган: а) **кэлтэ** - “кыска”; б) **кэмэр** – “үңкүр”³⁷; в) **пас** – “ылдый, төмөн”; г) **пая** – “жүгөрүнүн сабагы” деген сөздөр жер-суу аттарында көп жолугат. Мисалы,

а) **Кэттэ-Боз, Кэлтэ Караганды, Кэлтэ-Төр** ж.б.

б) **Талыш-Кэмэр, Кара Кэмэр** ж.б.

в) **Паскы-Төлөйкөн, Паскы-Көчө** ж.б.

г) **Жоо-Пая, Арпа-Пая, Сер-Пая** ж.б.

Бардык эле топонимдердин билдирген мааниси говордук, диалектилик өзгөчөлүктөрдү чагылдырган болуп саналбайт. Алардын айрымдары, алсак, Лейлек районунун аймагындагы **Төө-Жайлоо, Ортоң-Түз, Шырыкты** дегендер жалпы элге белгилүү сөз болсо, айрымдары архаизм болот, буга **Ак-Татыр, Лепши** дегендерди айтсак болот, а кээ бирлери башка элдерден калган же жергилүктүү элдин тилдик өзгөчөлүктөрү менен эч байланышы жок топонимдер болуп саналат. Алсак, Лейлек районунун аймагындагы **Исфана, Баул (Бавул)** деген географиялык аттар. Мына ошондуктан топонимдер диалектилик өзгөчөлүктөрдү чагылдыруучу күзгү жана тилдик архаикалык көрүнүштөрдү сактоочу арсенал да болуп саналат.

Кыргызстандын аймагындагы географиялык аттардын аталышы ар түрдүү: Түндүк Кыргызстанда, тагырак айтканда, Ысык-Көлдө, Тянь-Шанда, Чүйдө көбүрөөк моңголчо же моңгол сөздөрү менен аталган **Улахол, Боом, Нарын, Дөрбөлжүн, Оргочор: Кужур: Кара-Кужур, сеңир: Кара-Сеңир, кызыл-Сеңир** сыяктуу жер-суу аттары көбүрөөк жолукса, Түштүк Кыргызстандын батыш жагында, тагырак айтканда, ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинин аймагында тажик сөзү менен аталган **Абшир** (таж. Об – “суу” + шир – “сүт” – кашка суу же тунук суу), **Ноокат** (таж. нау, нав – “жаңы” + кант – “айыл, село”, башкача айтканда, жаңы айыл), **Баткен** (таж. бод – “шамал, жел” + кант – “айыл, село”, башкача айтканда, “шамалдуу айыл”) сыяктуу топонимдер көбүрөөк учурайт.

Лейлек районунун аймагындагы Төө-Жайлоо деген аймакта Ичкерт деген жайыттын, конуштун аты бар. Мындай жер-суу атын Кыргызстандын түндүгүнөн кезиктире албайбыз. “Ичкер” деген сөздү “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” (1984, 414-б.) учуратабыз. Анда: “1. Этиштин аркылуу мамилеси жана 2. Ичкертүү, ичкелештирүү” деп берилген, ал эми К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (1965) “ичкер – ичкер этишинин буйрук мамилеси” деп көрсөтүлгөн. Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” (1976) “Баткенде – ичкертки – ич жактагы” деп көрсөтүлгөн. Д.Исаевдин, К.Коңкобаевдин жогоруда аты аталган эмгектеринде мындай топоним кезикпейт.

Ичкерт топоними – Лейлек аймагында капчыгай сыяктанып келип, ичи кеңирээк келген бөксө, тоолуу, токойлуу жайыттар айтылат жана түздүк же ойдуң жерлерге карама-каршы мааниде колдонулат. Дагы бир көңүл бура

³⁷ Бирок жергиликтүү элдин тилинде “Үңкүр да болсо үйүм бар (жаман да болсо эрим бар)” деген макал айтыла берет.

турган нерсе, Лейдек районундагы жашаган кыргыз уруулары кыргыз генеологиясы боюнча ичкилик тобуна кире тургандыгын эске алсак, **Ичкерт** деген топонимдин башка ичкилик кыргыздар жашаган аймактардан да жолугат деп айтууга негиз бар.

Антропоним боюнча:

Мында биз кыргыз тилиндеги энчилүү аттар боюнча диалектилик айырмачылыктарга токтолобуз.

Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунда арналган алгачкы изилдөөлөрдө жалаң гана айтым кебинде же сүйлөө речинде кезиккен тилдик өзгөчөлүктөр, фактылар чагылдырылган болсо, улам кийинки эмгектерде тилдик бөтөнчөлүктөргө тарыхый окуялар, фолькулордук жана этнографиялык айырмачылыктар айкалыштырылып изилдене башталды.

Диалектологияны фольклорго, тарыхка жана этнографияга байланыштырып изилдөө, ушул иштердин жетишкен жактарын, ийгиликтерин, фактыларын орду менен пайдалана билүү жакшы көрүнүштөрдөн. Ошону менен катар кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдегенде музыкалык чыгармалар, антропологиялык көрсөткүчтөр, ономастика боюнча бөтөнчөлүктөргө көңүл бурбай же тилдик фактылар менен айкалыштырбай келе жатабыз.

Мындан ары жер-суу аттары менен энчилүү киши ысымдары боюнча өзгөчөлүктөргө монографиялык изилдөөлөрдө, диалектологиялык практикада, диалектилер менен говорлорду классификациялоодо көңүл бурулууга тийишпиз.

Жазма тилинин жана жазмасынын традициясы болбогон, азыркы учурда лексикасы, айрыкча терминдик лексикасы, ошондой эле айрым орфографиялык жана орфоэпиялык маселелери такталуу³⁸, толукталуу учурунда башынан өткөрүп жаткан азыркы кыргыз адабий тили үчүн анын антропонимдерин изилдөө говордук бөтөнчөлүктөрүнөн баштоо – илимий жактан да, методикалык жактан да, факты-материал жагынан да туура деп ойлойбуз.

Качан гана энчилүү адам аттары боюнча говордук жергиликтүү өзгөчөлүктөр кеңири планда изилденгенде, бөтөнчө фонетикалык жактан так транскрипцияланганда, лексикалык жактан семантикасы ачылганда, бир топ натыйжалуу ийгиликтерге жетишкенде, анан аларды жалпы кыргыздык адабий тилдик масштабда, башкача айтканда, фонетикалык, лексика-семантикалык жана синтаксистик аспектиде каралууга тийиш. Бирок, алдын ала айта кетели, кыргыз антропонимдерин говордук аспектиде изилдөөнүн өзү жогорудагы айтылган маселелерди изилдөөнүн ажырагыс бир бөлүгү, алгачкы чыйыры болуп саналат. Ошентип, кыргыз тилиндеги энчилүү адам

³⁸ Буга 1978-1980-жылдары “Ленинчил жаш” газетасынын беттеринде “Кыргыз орфографиясынын маселелери тууралуу” деген рубриканын астында жарыяланган жана андан кийин дагы утурумдук басма сөз беттеринде жарык көргөн маалыматтар, макалалар мисал болот.

аттары боюнча диалектилик айырмачылыктар фонетикалык³⁹ жана лексикалык денгээлде каралса жакшы болчудай.

Энчилүү адам аттарындагы фонетикалык диалектилик айырмачылыктар

Кишинин керт башына колган энчилүү адам аттарын же антропонимдерди диалектилик аспектиде изилдөөнүн мааниси зор: биринчиден, элдин ошондой эле тилдин жазылбай калган же жазылып жаткан тарыхый жазууда, башкача айтканда, элибиздин жана тилибиздин башка элдер, тилдер менен болгон түз жана кыйыр мамилесин, карым катышын аныктоодо; экинчиден, жергиликтүү калктын тилдик өзгөчөлүктөрү чагылдырылган мисалдарга кошумча факты катары кароодо баалуу болуп саналат.

Антропонимдердин форма же тыбыштык жагынан болгон айырмачылыктарын билүү – адам аттарынын тышкы формасы жагынан болгон эволюциялык өзгөрүп-өсүшүн, басып өткөн тарыхый жолун, антропонимдик варианттардын жана антропонимдик-фонетикалык дублеттердин пайда болушун үйрөнүү, аныктоо, тактоо дегендикке жатат.

Кыргыз тилиндеги фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөрдү үндүү жана үнсүз тыбыштары боюнча эки (2) топко ажыратып карайбыз.

Үндүү тыбыштар боюнча:

Кыргыз тилиндеги антропонимдердин үндүү тыбыштар боюнча орчундуу, көп деп эсептелген диалектилик айырмачылыктарын төмөндөгүдөй топторго бөлөбүз:

I. Ичке, кең үндүү [э] тыбышына байланыштуу бөтөнчөлүктөр;

II. Муундун же бир нече тыбыштардын бир антропонимде түшүп калышы жана гаплогиялык көрүнүштөр;

III. Үндүү тыбыштар боюнча алмашуулар.

Эми бул бөлүштүрүүлөрдүн ар бирине токтолууга өтсөк.

I. Ичке, кең үндүү [э] тыбышына байланыштуу бөтөнчөлүктөр

Адабий тилде жолукпаган, түштүк диалектилерде, анан Талас, Тянь-Шань говорунун айрым Түштүккө жакын же чек аралаш жерлеринде, Чүй өрөөнүн батыш жагындагы кээ бир айыл-кыштактарында кээ бир адамдардын кебинде айтылуучу [э] тыбышы иран-тажик тилдеринен жана бул тилдердин таасири көп тийген өзбек, уйгур тилдери аркылуу кыргыз тилине өткөн⁴⁰.

³⁹ Калган (фоно-морфологиялык, лексика-морфологиялык) бөлүмдөр ушул эки топтун айланасында берилди.

⁴⁰ Бул тууралуу академик Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясы” (Фрунзе, Мекпет, 1971, 87-94-бб.) жана проессор Ш.Жапаровдун “Кыргыз тилинин Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү” (кандид. диссерт., Фрунзе, КМУ, 1969, 32-34-бб.) деген эмгектерде кеңири маалыматтар бар.

Бул тыбыш алгачкы убакта кыргыз говорлору менен диалектилерине өтө баштаганда [э//е] же [э] тыбышы менен реализацияланган. Натыйжада, иран, тажик, уйгур жана өзбек тилдериндеги [э] тыбышын берүүчү, билдирүүчү [а] тыбышы менен айтылган антропонимдердин кыргыз говорлору менен диалектилеринде [э//е] тыбышы менен: Медер, Зейнеп, Керемет жана [а] тыбышы менен: Мадар, Зайнап, Карамат болуп айтылган эки варианттын учуратабыз.

Тажик, уйгур, өзбек элдери менен саясий, маданий жана башка ар түрдүү мамилелердин болушуна, территориялык жакындагына байланыштуу [э] тыбышы кыргыз говорлорунда, диалектилеринде оригиналына жакын, кийинчерээк оригиналынаын өзүндөй жана масштабы жагынан да кеңири багытта айтыла баштайт. Ал турсун, аналогиялык таасирдин негизинде төл сөздөрдө да [э] тыбышы учурайт⁴¹. Ошентип, [э] тыбышы менен башталган иран, тажик, араб, уйгур, өзбек тилдериндеги бир эле антропонимдин кыргыз говорлору менен диалектилерине оошкондо 3 (үч) түрдүү айтыла турган болот: Зейнеп, Зайнап, Зэйнэп; Кемел, Камал, Кэмэл; Седеп, Садап, Сэдэп.

Азыркы убакта жогоруда айтылган тилдерде [э] тыбышы менен айтылган антропонимдер кыргыз тилинин аркалык диалектисинде жогоруда белгилегендей алгачкы кабыл алынган формада же тыбыштык түзүлүштө, башкача айтканда, [э] жана [а] тыбыштары менен айтылат: Зейнеп, Зайнап, Медет, Шербет, Керемет, Карамат; аралык диалектисинде [а], [э], [э] тыбыштары менен: Шарбат, Шербет, Шэрбэт; Зайнап, Зейнеп, Зэйнэп; Карамат, Керемет, Кэрэмэт; ал эми ичкилик диалектисинде [э], [э], [а] тыбыштары менен: Шэрбэт, Шербет, Шарбат; Зэйнэп, Зейнеп, Зайнап; Кэрэмэт, Керемет, Карамат болуп айтылат. Булардын ичинен [э] тыбышы өтө активдүү колдонулат. Бирок, жазууда адабий тилдин нормасын сактап [а], [э] тыбыштары менен жазылат.

II. Муундун же бир нече тыбыштардын бир антропонимде түшүп калышы жана гаплогологиялык көрүнүштөр

Антропонимдердеги муундардын түшүп калышынын үч (3) түрү жолугат:

1. Антропонимдердин башында;
2. Антропонимдердин ортосунда;
3. Антропонимдердин аягында.

1. Антропонимдердин башында;

- ма** - : Мамасадык → Масадык;
бү - : Бүбүанар → Бүанар → Анар;
ба - : Бабабек → Баабек.

2. Антропонимдердин ортосунда:

- **ма** - : Кадырмамат → Кадырмат; Шермамат → Шермат;

⁴¹ Б.М.Юнусалиев, аталган эмгек, 52-54-бб.

Калмамат → Калмат; Мамарасул → Мамрасул → Марасул;

- **ды -:** Абдыжапар → Абжапар; Абдыжалил → Абжалил; Абдысамат → Абсамат.

3. Антропонимдердин аягында:

- **ман:** Сулейман → Сулай;
- **бү:** Гүлбүбү → Гүлбү; Сонунбүбү → Сонунбү;
- **ал:** Абдужалил → Абдужал;
- **азар:** Мананзар → Маман;
- **ба:** Бекбаба → Бекбаа → Бекбоо → Бекбо.

III. Үндүү тыбыштар боюнча алмашуулар:

Үндүү тыбыштар боюнча антропонимдердеги алмашууларды тилдин азыркы этабында, синхрондук планда:

1. жоон үндүүлөр боюнча алмашуулар;
2. жоон жана ичке үндүүлөр боюнча алмашуулар;
3. ичке үндүүлөр боюнча алмашуулар – деп үчкө бөлөбүз.

1. Жоон үндүүлөр боюнча алмашуулар;

а/ы: Апал / Апыл, Марапат / Марапыт;

у/а: Суксур / Суксар;

о/а: Шопок / Шапак;

у/о: Борбу / Борбо;

ы/у: Мыскал / Мускал (өтө сейрек), Мырза / Мурза, Айныса / Айнуса;

у/ы: Жамбул / Жамбыл, Зубайда / Зыбайда, Зулайка / Зылайка, Зулпуя / Зылпыя, Зумурт / Зымырыт, Муктар / Мыктар, Пайзулла / Пайзылла, Убайдулла / Убайдылла.

У/ы жана айрым учурда анын тескерисинче төп келген айтуулар иран, араб тилдеринен өткөн антропонимдерге мүнөздүү. Мунун себеби, эринчил үнсүздөрдүн эринсиз үндүүлөргө, уччул үнсүздөрдүн жоон үндүүлөргө тийгизген таасирине байланыштуу.

2. Жоон жана ичке үндүүлөр боюнча алмашуулар:

э/а: Керим / Карим, Кемел / Камал, Сейит / Сайт;

ы/и: Мыйзам / Мийзам, Мыйман / Мийман;

у/ү: Турсун / Түрсүн, Турдубай / Түрдүбай, Нуру / Нүрү, Жусу / Жүсү / Жүзү, Дурдана / Дүрдана;

ө/о: Өмөр / Омор, Өмүрбек / Омурбек, Өмүр / Омур, Өмүрзак / Омурзак, Төтөнбай / Тотонбай.

3. Ичке үндүүлөр боюнча алмашуулар:

э/ө: Беке / Бөкө, Мээр / Мөөр, Мээркан / Мөөркан.

Үнсүз тыбыштар боюнча:

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар антропонимдер боюнча фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөр таралыш чегине жана аймагына карай жалпы жонунан экеге (2) бөлүнөт:

1. Фонетикалык диалектилик (диалектилердин ортосундагы) өзгөчөлүктөр;
2. Фонетикалык говордук өзгөчөлүктөр.

Фонетикалык диалектилик өзгөчөлүктөр

1. Сөз башында жана кээде сөз ортосунда [б-п-м] тыбыштарынын алмашылышы диалектилик белгилердин катарына кирет. Мисалдар:

Аркалык диалектиде	Аралык диалектиде	Ичкилик диалектиде
Болот	Болот	Полот / Болот
Биримкул	Биримкул / Пиримкул	Пиримкул
Бакир	Бакир	Бакир / Пахыр
Барчын	Барчын	Парчын / Парчын
Байыз	Байыз / Пайыз	Пайыз / Пайзы
Базылет	Базылет / Пазылет	Пазылет / Базылет
Барпы	Барпы / Парпы	Парпы / Барпы / Пәрпи

Мисалдарда көрүнүп тургандай, антропонимдерде сөз башында туруктуу түрдө [б] тыбышы – аркалык (түндүк) диалектисинде; [б] тыбышы активдүүрөөк, [п] тыбышы пассивдүүрөөк аралык диалектиде; [п] тыбышы туруктуу, [б] кез-кезде гана ичкилик диалектиде айтылат. Сөз башында төл сөздөрдө [п] тыбышынын ичкилик диалектиде (Полот, Парчын, Парпы) айтылышы – ал диалектинин фонетикалык өзгөчөлүгүн түзөт. (Түрк тилдеринде сөз башында [п-б] тыбыштарынын начар дифференцияланышы түрк тилдеринин чыгыш хун бутагынын кыргыз-алтай тарамынына таандык өзгөчөлүгү).

Кабыл алынган сөздөрдө сөз башында (Пирим, Пахыр, Пайыз / Пайзы, Пазилет) [п] тыбышынын ичкилик диалектисинде туруктуу айтыла баштаганынын себеби, бул диалектиде мурда эле сөз башында [п] тыбышынын айтылышы менен башталган сөздөр, ошондой эле антропонимдер эч кандай өгөйлөнбөстөн эле кабыл алынган⁴², башкача айтканда, бул диалектинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө туура келген да, [п] тыбышы таасир эткен тилдерде кандай айтылса, ошондой эле өткөн. Ал эми аркалык (түндүк) жана аралык диалектилеринде арап-иран тилдериндеги [п] тыбышы менен башталган сөздөр [б] тыбышы менен кабыл алынган, ал эми аркалык диалектисинде айрым сөздөрдө [п] тыбышы [м] тыбышына өтүп да айтылган түрү катталган⁴³.

⁴² Бул жерде биз фонетикалык өзгөчөлүктү гана эсепке алып жатабыз.

⁴³ Араб тилинен кыргыз тилине өткөн жалпы тилдик фактылар жөнүндө академик Б.М.Юнусалиевдин (“Киргизская лексикология, Ф., 1959, 226-230-бб.”), проф. К.Карасаевдин (“Кыргыз орфографиясынын тарыхынан” китепте: Түркологические исследования. Ф., 1970, 75-100-бб.), тилчи З.Акылбекованын (“Об

Ошентип, азыркы кыргыз адабий тилинде сөз башында [п] тыбышынын айтылышы мурда диалектилик гана көрүнүш болсо, кийин араб-иран, орус, ошондой эле орус тили аркылуу кирген интернационалдык сөздөрдүн, терминдердин адабий тилибизге орфографияга байланыштуу кабыл алынышына жараша, адабий тилибиздин калыптануу процессинде пайда болгон жаңы тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн катарына кирери изилденген. Адабий тилибиздин орфографиясы [п-б] тыбышынын дифференциаланышына да түрткү берди.

Кыргыз тилинин говорлорунда, диалектилеринде [б-п-м] тыбыштарынын, өтө сейрек болсо да, алмашылып айтылышы байкалган. Бул тыбыштардын алмашылып айтылышын антропонимдерден да көрүүгө болот. Мисалы, түштүк диалектилеринде Дубана, аркалык (түндүк) диалектисинде Думана, Ысык-Кол, Чүй говорлорунда Байсалбек, Талас говорунда **Байсалбек // Майсалбек**. Ичкилик диалектисинде **Пусурман // Мусурман, Бусурманкул // Мусурманкул**, аралык диалектисинде **Бусурман // Бузурман // Пусурман, Бусурманкул // Пусурманкул**, аркалык диалектисинде **Бусулман // Бусурман // Мусулман**.

Колубуздагы мисалдарга караганда, [б] тыбышынын [м] тыбышына өтүшүнө сөз ичиндеги эринчил, уяң жана жумшак үнсүздөрдүн таасири тийген.

2. [Мб – йб - йм] тыбыштарынын сөз ортосунда алмашылышып, башкача айтканда, аркалык диалектисинде **Кымбат**, аралык диалектисинде **Кымбат // Кыйбат // Кыймат**, ичкилик диалектисинде **Кыймат** түрүндө айтылышы да аатропонимдер боюнча өзгөчөлүктөргө кирет.

Сөз ортосунда [б-м] тыбыштарынын алмашылып айтылышында да айырмачылыктар байкалат. Мисалы, аркалык (түндүк) диалектисинде араб тилиндеги айтылышына жакын **Курбан** түрүндө айтылат. Аркалык (түндүк) менен аралык (ортолук) диалектилеринде **Курман** түрүндө айтылышынын себеби, бул сөздүн биринчи муунунун аягындагы [р] тыбышы жана ушул сөздүн экинчи муунунун аягындагы [н] тыбышынын таасири менен [б] тыбышы [м] тыбышына өткөн, башкача айтканда, уяңдашуу-мурундашуу процесси болгон.

3. Түгөйлөш [д-т] тыбыштары боюнча түштүк диалектилеринде **Тилла // Тиллэ // (← ир. тилло), Шадман // Шэдмән (← ир. Шодман)** деген антропонимдер аркалык (түндүк) диалектиде **Дилде, Шатман** түрүндө айтылат.

4. Сөз ортосунда [й-г] тыбыштарынын алмашуусу, башкача айтканда, аркалык диалектисинде **Жийдекан**, аралык диалектисинде **Жийде, Жигдекан, Жигдегүл**, ичкилик диалектисинде **Жигдекан, Жигдегүл** түрүндө айтылышын да диалектилик өзгөчөлүк катарында көрсөтүүгө болот. Мында жигде – байыркы форма, жийде – жаңы форма, башкача айтканда, [г] → [й] тыбышына өткөн. Мындай көрүнүш жыгырма – жыйырма; туура – туура

арабских заимствования в киргизском языке”, китепте: Материалы по общей түркологии и дунгановедению, ф., “Илим”, 1964, 26-45-бб.) эмгектерине шилтеме жасайбыз.

(байыркы формасы тугру, тугра // тогуры, тугура // → туйра)⁴⁴, Ибрагим → Ыбрайым, Рахим → Райым деген сөздөр, антропонимдер аркылуу да далилденет.

5. Адабий тилибизде сөз ортосунда (интернационалдык-терминдик сөздөрдү эсепке албаганда) геминаттар кезикпейт. Түштүк диалектилеринде тескерисинче, сөз ортосунда эки үнсүз катары (кээде бир эле үнсүз) менен айтылары учурайт. Бул көрүнүшкө төмөндөгү мисалдарды келтирсек: Абдулла, Абдылла // *абдылла* // *абдилла*; Аззам // *эззэм*, Ыраззак // Ыразак – эркектин аты; Макамбай // Макамбей // Маккамбай, Маннан, өтө сейрек Мәннән – эркектин аты; Кәттбек // Каттабек; өтө сейрек Саттар // Сәттәр; Тиллә - эркектин жана эпчинин аты; Жәннәт // Жаннат – эпчинин аты. Аталган антропонимдер аркалык (түндүк) диалектилеринде Абдулда, Абдылда; Дилде, Жандат түрүндө айтылат. Бирок, айрым антропонимдердин ичкилик диалектисинде Молдо // Молдобек, Алдакул, Алдаберди түрүндө айтылгандыгын да учуратабыз. Мындай көрүнүш, башкача айтканда, [лл // лд] тыбыштарынын параллель айтылышы ичкилик диалектисинде окшош кош үнсүздүн сөз ортосунда келиши өзбек, тажик, уйгур тилдеринин бул диалектиге тийгизген таасири катарында каралууга тийиш, эгер сегиз // сәккиз, тогуз // токкуз деген сөздөрдүн эки (2) формада айтылышын да эске ала турган болсок.

Фонетикалык говордук өзгөчөлүктөр

Фонетикалык говордук өзгөчөлүк дегенде – жергиликтүү территориялык айырмачылыкты түшүнүү керек, башкача айтканда, адам аттары боюнча өзгөчөлүктөрдү кыргыз диалектологдору бөлүштүргөн принциптер боюнча кароо зарыл.

Ысык-Көл говору боюнча:

Айрыкча Ысык-Көл говорунда, андан соң Чүй, Тянь-Шань говорлорунун кээ бирлеринде сөз башында [н] тыбышы түшүп калып, адабий тилдеги “нары, найза, нечен, ноопаз” деген сөздөр “ары, айза, ечен, оопаз” болуп айтылат. Сөз башында [н] тыбышы түшүп калып айтылышын энчилүү ысымдардан да көрүүгө болот. Мисалы, Урбай, Уркалый, Урманбет, Урбүбү, Уралы, Орузбай, Усуп, Айманбай, Азар, Огойбай⁴⁵ ж.б. Айтылган ысымдардын кээ бир айылдарда өз башында [н] тыбышы түшүпөй айтылган формаларын да учуратууга болот. Алсак, Нурбүбү, Норузбай, Найманбай, Ногойбай ж.б.

⁴⁴ Мындай көрүнүш Чаткал говоруна мүнөздүү, караңыз: Э.Абдулдаев “Кыргыз тилинин Чаткал говору”, Ф., 1956, 39-40-бб.

⁴⁵ [Н] тыбышынын сөз башында түшүп калышы жергиликтүү авторлордун чыгармаларындагы каармандардан да жолуктурууга болот. Мисалга, М.Элебаевдин “Узак жол” (Ф. 1949) чыгармасын караңыз.

Жогорудагы биз мисалга келтирген антропонимдер –иран, монгол тилдеринен оошкон сөздөр. Демек, бул мисалдар кыргыз тилинде азыркы убакта сөз башында [н] тыбышынын айтыла башташы же Ысык-Көл говорунда кез-кезде айтыла калышы фонетикалык фонетикалык жаңы көрүнүштөн экендигин баяндайт, башкача айтканда, кыргыз тилинин айтайлык же сибирдик доорунда, а балким андан да мурдагы доорлордо да сөз башында [н] тыбышынын колдонулбагандыгын билдирет.⁴⁶ Буга Орхон-Енисей эстеликтери да күбө. Мисалы, Кюль (Күл)-Тегинге арналган жана башка эстеликтерде негизинен айрым гана сурама ат атоочтордун (төл сөздөрдүн) башында [н] тыбышы учурайт⁴⁷.

Монгол, иран, араб тилдеринин таасири менен гана кыргыз тилинин орто азиялык этабында, айрыкча, кокондук-россиялык мезгилинде [н] тыбышынын сөз башында түшүп калышы туруктуураак колдонула башталган.

Ысык-Көл говору өзүнүн [з] чылдыгы менен да башка кыргыз говорлорунан айырмаланары белгилүү. Мындай көрүнүштү ошол аймактан жыйналган антропонимдер боюнча фактылар да коштойт:

Сөздүн бардык позициясында	
Ысык-Көл говорунда	Башка кыргыз говорлорунда
1.Зайра, Зара, Зубанбек	1.Сайра, Сара, Субанбек
2.Сазыкпай, Музаке, Турузбек	2.Сасыкпай, Мусааке, Турусбек
3.Мунапыз, Муңайтпаз, Ырыз.	3.Мунапыс, Муңайтпас, Ырыс.

Чүй говору боюнча

Кыргыз говорлорунун ичинен Чүй говору өзүнүн ашыра [с] чылдыгы менен мүнөздөлөт. Мындай көрүнүштү антропонимдер боюнча топтолгон материалдар да кубаттайт:

Чүй говорунда	Башка кыргыз говорлорунда
1. Сарыл, (Сарлык), Суура, Сыйнат, Сулайка;	1. Зарыл, (Зарлык), Зуура, Зыйнат, Зулайка;
2. Арсыгүл, Байсак, Тасабек, Тесекбай;	2. Арзыгүл, Байзак, Тазабек, Тезекбай;
3. Абдылас, Мундус, Кыйас, Ныйас.	3. Абдылаз, Мундуз, Кыйаз, (Гыйаз), Ныйаз.

⁴⁶ Мындай пикирди И.А.Батмановдун “Современный киргизский язык” (1-болүк, Ф., 1963, 90-91-бб.), Б.М.Юнусалиевдин “заметки о выподении некоторых согласных в основах тюрских языков” (китепте: Вопросы диалектологии тюрских языков, IV том, Баку, 1966, 23-36-бб.) деген эмгектеринен жлуктурууга болот.

⁴⁷ С.Е.Малов Памятники дремнетюркской письменности, М.-Л., 1951, 26, 402-беттерин караңыз.

Чүй говорунда [з] тыбышынын ордуна [с] тыбышынын айтылышы кыргыз тилиндеги фонетикалык эски көрүнүштөрдөн болуп саналат жана мындай көрүнүштүн изи жакын тектеш (алтай) ойрот тилинен да жолугат. Мисалы, кас, кастар, көс, көстөр.⁴⁸

Жумшак уччул [з] тыбышынын ордуна каткалаң уччул [с] тыбышынын айтылышы Талас, Тянь-Шань говорлоруна да таандык. Бирок бул говорлордо аз да болсо [з] менен [с] нын паралель айтылышы учурайт.

Сөз башында [ж/й] тыбышынын ордуна айрым бир энчилүү ысымдарда [н] тыбышы айтылат же ал түшүп калат. Буга кыргыз тилинин көпчүлүк говорлорунда **Жусуп** түрүндө айтылып жүргөн антропоним мисал болот. Аталган ысым Чүй говорунун (казак тилине жакын) жерлеринде **Усуп** (кээде **Нусуп//Жусуп**), Ысык-Көл, Тянь-Шань говорлорунда **Усуп** (кээде **Жусуп//Нусуп**) түрүндө айтылат. Сөз болгон адам аты жакын тектеш жана коңшулаш түрк тилдеринин ичинен өзбек тилинде **Юсуп**, казак тилинде **Жусуп**, **Нусуп**, уйгур тилинде **Усип** болуп айтылат.

Чаткал говору боюнча

Интервокалдык позицияда, башкача айтканда, эки үндүү тыбыштын ортосунда каткалаң, уччул, жылчыкчыл [с] тыбышынын жумшарып, өзүнүн жумшак түгөйү [з] тыбышы менен айтылышы – азыркы убактагы, негизинен Чаткал (ага тектеш Ала-Бука, Жаңы-Жол, Токтогул, Талас жана Тянь-Шандын айрым бир жерлерине) говоруна тиешелүү бөтөнчөлүк. Мисалы, Чаткал говорунда жана аталган аймактарда: Азан, Бузурман, Нузуп⁴⁹, Жузуп, Казым, Өзөр, Ызак, Эзен; башка кыргыз говорлорунда: Асан, Бусулман (Мусулман), Жусуп, Касым, Өсөр, Ысак, Эсен. [С] тыбышынын [з] тыбышына өткөндүгү, [с] тыбышынын интервокалдык позицияда жумшарышы “Туулгандыгы тууралуу актыларды жазуу китебинен” да учуратабыз: Мүзүралиев Жибекжан Өмүрбековна (11.01.1980, Кызыл-Туу айылы, Кызыл-Туу айылдык кеңеши, Жаңы-Жол району, №4-актылардын жазуусу, 1980-жыл); Ызабекова Мавлюда (02.10.1958, жогорудагы дарек, №5-актылардын жазуусу, 1980-жыл).

Чаткал жана ага чектеш говорлордо интервокалдык позицияда [с] тыбышынын [з] тыбышына өтүшүнө, (ошондой эле Ысык-Көл говорунда [с] нын ордуна [з] нын айтылышына да) үндүү тыбыштардын таасири болушу керек.

Мындай көрүнүштү, б.а., [с] нын [з] га өтүшү кыргыз тилинде [п/б], [к, т, ч]⁵⁰ тыбыштарынын интервокалдык абалда жумшарып кетиши (үн катышы боюнча өзгөрүшү) менен түшүндүрүүгө болот. Башка [п/б], [к, т, ч] каткалаң

⁴⁸ Грамматика алтайского языка: (Алтай миссионерлеринин мүчөлөрү түзгөн.- Казань, 1869, 38-бет).

⁴⁹ Мындай көрүнүштөрдү жергиликтүү авторлордун адабий-тарыхый чыгармаларынан да жолуктурууга болот. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романын (Ф., “Кыргызстан”, 1971) 52- жана андан аркы беттерин караңыз.

⁵⁰ (Ч) тыбышынын эки үндүүнүн ортосунда жумшарышына кыргыз говорлорундагы төмөнкү мисалдарды көрсөтөбүз: көчө→көжө→көйө; куначын→кунажын→кунайын.

үнсүз тыбыштардын эки үндүүнүн ортосунда жумшаруу процесси чыгыш түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде мурда башталган фонетикалык өзгөрүштөрдөн болсо, [с] тыбышынын интервокалдык позицияда [з] тыбышына өтүшү же [з] тыбышынын [с] тыбышына өтпөй калышы каткалаң үнсүз тыбыштардан жумшаруу законун кийинчерээк башталган көрүнүшү, уландысы болуп саналат. Ушундай эле өзгөрүштү (б.а., интервокалдык абалда [с] тыбышынын [з] тыбышына өтүшү же [з] тыбышынын [с] тыбышына өтпөй калышы) алтай (ойрот) тилинен да жолуктурабыз, мисалы, энези, жазамам, ортозы⁵¹. Ушундан улам мындай көрүнүш кыргыз тилинин Алтай-Сибирь (Саян-Алтай) же Орто кылымдык түрк тилдеринин доорунда (X-XV) башталган өзгөрүүсү деп айтууга болот.

Кыскасы, антропонимдерге диалектологиялык көз караш менен назар салганда, жогорудагы фонетикалык, лексикалык жана морологиялык диалектилик айырмачылыктар орчундуу фактылардан болуп саналат да, жергиликтүү элдин тилдик бөтөнчөлүктөрүн ажыратууда, үйрөнүүдө жана аларды жоюуда, башкача айтканда, башка фактылар менен байланышта кароо талабы коюлат. Демек, кыргыз антропонимдердин азыркы абалы, ага жараша географиялык шарт, экономикалык-маданий байланыш, тилдик таасир, диндик табынуу да эсепке алынууга тийиш.

Энчилүү адам аттарындагы лексикалык диалектилик айырмачылыктар

Жалпы элдик тилдеги жана анын диалектилери менен говорлорундагы, ошондой эле элдин тарыхындагы же тарыхый катмардагы антропонимдерге терең жана кылдат изилдөө жүргүзгөндө – алардан, айрыкча бир тилдеги болгон өсүш-өзгөрүүлөрдү, башка элдер менен болгон байланыштарды жана антропонимдер менен маданияттын бири экинчисине тийгизген таасирин, өз ара карым-катышын көрүүгө болот.

Кыргыз диалектилери менен говорлорунда башка тилдик фактылардай эле антропонимдер боюнча да окшоштук көп. Ал эми айырмачылыктар болсо өтө эле аз. Ошондой болсо да алар изилдөөнү талап кылат жана окуп-билүү жагынан кызыгууну туудурат.

Аркалык диалектиси боюнча

Аркалык диалектиси боюнча, айрыкча Ысык-Көл, Чүй говорлорунда жыш айтылган, активдүү колдонулган, антропонимдик-лексикалык арсенал катарында эсептелген төмөндөгү аттарды диалектилик өзгөчөлүк катарында

⁵¹ Грамматика алтайского языка (алтай миссионерлеринин мүчөлөрү түзгөн), Казань, 1869, 43, 82, 135 жана 62, 81-беттерди караңыз. Бирок бул тилде, кыргыз тилине салыштырганда, уяң, үнсүздөрдөн кийин [с] тыбышынын [з] тыбышына өткөндүгү байкалат: тапкайзың (86-б.), алзын (62-б.), келзе (81-б.), ыйламзыра (48-б.).

кароого жана тактоого сунуш кылабыз. Лексикалык-этнографиялык антропонимдер⁵² боюнча:

1. Аруун (Арун, Арын), Балбак, Барктабас, Белек, Бурулча, Дегенбай, Жалпетек (Жалпыетек), Жайчы, Жалгасын, Желдең (Желдеңбай), Жээринди⁵³, Зарна, Кененбай, Кенемте, Керээз (Керез, Керес, Керээс), Күрөң (Күрөңкөй), Кычан, Мукай, Мукан, Майрык, Мистекан, Отор, Оторбай, Серке, Салмоор (Салмор, Салмоорбек), Саманчы, Сарт (Сартбай, Карасарт, Жамансарт), Солтобай, Таарын, Тарынчы, Телегей, Текебай, Тойгонбай, Төкөлдөш, Төлгө (Төлгөбай), Түмөн (Түнмөнбай), Түнкатар, Чекир, Черик (Черикбай, Черикчи), Чечейбай (Чечебай), Чоро, Чылабай, Шыйкымбай, Шайым (Шайымбет), Эдил (Эдилбай), Элебес, Эстебес ж.б.

Мындай антропонимдер айрыкча ичкилик диалектиде (Лейлектен Ноокатка чейинки аралыкта жашаган кыргыздардын тилинде) жана аралык диалектиде (Ноокаттан – Алай – Таш-Көмүргө чейинки аралыктагы кыргыздардын тилинде) аз жолугат же кезикпейт.

Морфологиялык антропонимдер боюнча

2. Жуманын күндөрүнүн аттарына байланыштуу коюлган: Жекшенбай, Жекшенбек; Дүйшөнбай, Дүйшөнбек, Дүйшөналы, Дүйшөкө; Шейшенбай, Шейшенбек, Шейшеналы, Шейшеке, Шейшегүл; Шаршенбай, Шаршенбек, Шаршеналы, Шаршенкул; Бейшемби, Бейшеналы, Бейшегүл ж.б.

Кален дарлык аттардын бир катмарын түзгөн, тилдин ички өсүш закондорунун негизинде өнүккөн, ат коюунун бир процессин (бир жолун) чагылдырып көрсөткөн бул сыяктуу аттар жана мындай ысым ыйгаруу салты түштүк диалектиде, бөтөнчө ичкилик диалектисинде жолуга бербейт.

Морфология-фонетикалык антропонимдер боюнча

3. Азем, Алай, Калый, Керим (Керимкул), Кудайменде, Маана (Маанайкул), Мейизгүл (Мейизкан), Мамбет, Медет, Обоз, Садыбакас, Самар, Хусейин (Кусейин) ж.б.

Келтирилген мисалдар-антропонимдер түштүк диалектилерге салыштырганда, аркалык диалектиде формасы-тыбыштык түзүлүшү жагынан гана айырмаланат да, дээрлик алардын негизин кабыл алынган сөздөр, ысымдар түзөт:

Диалектологиялык сөздүктөр жөнүндө

⁵² “Лексикалык-этнографиялык антропонимдер”, “Лексика-морфологиялык антропонимдер”, “Морфология-фонетикалык антропонимдер” деп шартуу түрдө алынды. Келечекте мындай багыттагы терминдерге тактоо киргизилүүгө тийиш.

⁵³ Байыркы созулмалардан изи антропонимдерден да байкалгансыйт. Мисалы, Жээринди (Шүкүралиева, Киров району, Бакайыр кыштагы), Оорун (Жаңы-Жол районунун Жаңы-Жол айыл советинде 1977-жылы туулган кыз баланын аты), Жээрен (Болотбеков, Ат-Башы району). Кийинки мисалды адам аттарынан байкалган жаңы созулмалардын түрү катарында кароого болот.

Кыргыз тилинин говорлору, диалектилери боюнча монографиялык изилдөөлөрдүн көпчүлүгүнүн аягында сөздүк берилип, түшүндүрмөсү берилет. Бул маселеге боюнча атайын изилдөөгө арналган академик Б.М.Юнусалиевдин 1971-жылы чыккан “Кыргыз диалектологиясы”, профессор Ш.Жапаровдун 1969-жылы жарык көргөн “Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү” деген эмгектерде диалектологиялык сөздөр берилип, алардын таралыш чеги, мааниси жана окуу китептерине сөздүкчө киргизүүнүн зарылчылыгы жөнүндө айтылат (аталган китептин 262-291-беттерин караңыз).

1972-жылы таанымал диалектолог Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” деген эмгеги Кыргыз Республикасынын УИАсынын “Илим” басмасынан 712 бет (84, 25 б.т.) 1000 (миң) нуска менен жарык көрөт. Бул эмгек – кыргыз диалектологиясындагы алгачкы фундаменталдуу сөздүк. (Ал жөнүндө төмөндө токтолобуз).

Түркологияда диалектологиялык сөздүктөр 1930-жылдары эле жарык көрө баштайт. Буга профессор Н.И.Ашмариндин демилгеси жана жетекчилиги менен “Азербайжан тилинин диалектология сөздүгү” (1930, 1931) жарык көргөн. 1964-жылы “Азербайжан тилинин диалектология сөздүгү” бир топ автордун аракети жана мындан мурдагы ушул багыттагы сөздүктөрдүн тажрыйбасына таянып түзүлгөн. Бүгүнкү күндө казак (1969), татар (1948, 1953, 1958, 1969), өзбек (1971), башкырт (1967, 1970, 1987), чубаш (1968) жана башка түрк тилдеринин диалектологиялык сөздүктөрү жарык көргөн (2001).

Түрк тилдериндеги диалектологиялык сөздүктөр, алардын типтери, түрлөрү, ошондой эле диалектологиялык сөздүктөргө сөздөрдү тандоо жана жайгаштыруу, түшүндүрмө берүү сыяктуу теориялык маселелери Ш.Ш.Сарыбаевдин “Казахская региональная лексикология” (1976) деген эмгегинде каралган.

Диалектологиялык сөздүктүн теориялык да, практикалык да мааниси зор. Адабий тилде колдонулбаган сөздөрдү жарыкка чыгарып, коомчулукка жарыя кылуу жана коомдун мүчөлөрүнүн энчисине айландыруу, дагы башкачараак айтканда, элден алып, элге берүү өзгөчө бир маданий аракеттерден болуп саналат.

Диалектологиялык сөздүк (мындан ары бул термин кыскарган түрдө ДС деп берилет) өзүнүн өзгөчөлүгү боюнча кош тилдүү (эки тилдүү) сөздүктөрдү, түшүндүрмө жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүчүлөр үчүн көптөгөн омоктуу маалыматтарды берет. Текстологиялык изилдөө иштерин жүргүзүүчүлөр үчүн диалектилик өзгөчөлүктөрдүн сырын ачууда айтарлык абалда көмөк көрсөтөт. ЖОЖдор менен ООЖдо окуп жатышкан студенттер менен окуучулар үчүн ДС кошумча окуу куралы боло алат. Мектеп мугалимдери үчүн окуучулардын жазуу иштериндеги диалектилик мүнөздөгү каталарды таап (көрсөтүп), аларды түзөтүүдө да ДСтин кызматы арбын. Ошондой эле этимологиялык маселелерин изилдөөдө да айтарлык пайда берет.

ДСтин принциби боюнча эң биринчи (жолдун башында) реестрлик сөз берилет, андан кийин кашаанын ичине ошол сөз жазылып алынган облус (аймак) менен райондун аты (керек болуп калган учурда кыштагы да) көрсөтүлөт, андан кийин реестрдеги сөздүн түшүндүрмөсү берилет же адабий тилдеги синоним көрсөтүлөт. Мындан соң диалектологиялык экспедициядан жыйнаган материал менен шөкөттөлөт да, анан маалыматын кай жерден жазылып алынгандыгы тууралуу географиялык документация берилет (керек болуп калган учурда көркөм адабияттан же утурумдук басма сөздөн мисал коштолуп, зарылчылыгына жараша ар кандай кошумча түшүндүрмөлөр берилет).

Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнө” (1972) жана кыргыз тили менен адабиятынын өнүгүшүнө бут тосушкан Э.Абдулдаев, А.Каниметов, Т.Усубалиев сыяктуу оппозиционерлер (экстремисттер, нигилисттер, скептиктер) каршы чыгышып, андан “идеологиялык жана методологиялык ката” издешет. Авторду кысымга алышат, жүдөтүшөт. Натыйжада, ошол эмгек төрт жылдан кийин толукталып-ондолуп экинчи жолу ошол эле “Илим” басмасынан ошол эле аты менен 1976-жылы 724 бет (48, 75, б.т.) көлөмүндө 500 (беш жүз) нуска менен басылып чыгат. ДСтин кийинки томдорунун басылышына чоң кедерги болот.

Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” биринчи (1972) басылышы да, экинчи басылышы (1976) да фундаменталдуу, залкар лексикографиялык-диалектологиялык эмгектеринин катарына кирет.

Бул окумуштуунун аракети жана ою боюнча “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” дагы төрт тому даяр болгон. Ар бир тому болжол менен 200 (эки жүз) басма табактан турган. Азыркы убакта аталган эмгектин кол жазмалары (жарык көрө элек төрт тому) окумуштуунун бала-чакасынын колунда (өзүнүн архивинде). Аны КРнын УИАсынын Тил илими институтун директору профессор К.Конкобаев жубайы Мадина эже менен биргеликте колго алып, 2009-жылы 1324-бет менен, ... нускада басмадан чыгарган.

Ж.Мукамбаевдин аталган эмгеги лексикографиялык жактан да, диалектологиялык жактан да, терминологиялык жактан атайын иликтөөгө арзыйт. Мына ошондуктан биз бул жерге кыскача гана окуу процесинин талабына ылайык токтолобуз.

Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” жөнүндө

Автор Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарында бир гана жолу эмес, бир нече жолу болуп, ар кандай кесиптеги, ар кандай жаштагы кишилер менен ар кандай мезгилде жана жагдайда жолугушуп, аңгемелешүүнүн, кебине байкоо жүргүзүүнүн, диалектилик өзгөчөлүктөрүн өтө кылдаттык менен иргеп алып, системалаштыруунун, жыйырма жылга жакын

үзгүлтүксүз иштөөнүн натыйжасында жана кыргыз диалектологиясы боюнча жарык көргөн эмгектердин материалын пайдалануу аркылуу ушул эмгегин жаратты.

Диалектолог болуш үчүн (жалаң гана тилчик билим аздык кылат): биринчиден, патриот жана интернационалист, элдин ишине бүткүл жан дүйнөсү менен берилген окумуштуу болуш керек, экинчиден, адабиятчы жана тарыхчы, этнограф жана географ-саясатчы болуш керек. Ж.Мукамбаевде ушул сапаттардын баары бар эле. Ошондуктан ал диалектолог боло алды жана “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүн” (1972, 1976, 2009) жазды.

ДС жөнүндө толугураак маалымат берүү үчүн Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектология сөздүгүнөн” бир нече мисал келтиребиз:

1972-жылы жарык көргөн ДСтен:

Бөкөлөк лейл., батк.к. **бөгөлөк**; сыйырды бөкөлөк качырды (сал. уйг. бөкөн “сайгак”, алт. бөкөнөк “чиркей”).

Бөкөлөктө – лейл., батк. сайгакта; падалар бөкөлөктөп качып кетти.

Бөкөн чүй жаныбардын аты; бөкөн жаныбар күлүк болот экен, эмне менен куусу да, алдынан кыя өтүп, анан качат (бул жаныбардын алдынкы колунун туягынын ачасында колду өрдөп өпкөгө чейин кеткен тешик түтүкчөсү болот да, анын ичи майда түктүү келет).

Кара чоку ак бөкөн чүй кыл кыяктын күүсү (373-374-б.).

1976-жылы жарык көргөн ДСтен:

Аккөз өзг. көзү уюган айрандай аппак келген, жүнү кызгылт, канатынын талдары ичке, качырганда жердин бети менен күүлөнгөн бүркүт; **аккөз – жүдө кыраак пүркүт болот** (кээде ал “Алайдын аккөз” деп да аталат.)

Аккөйнөк тал. Буудайдын ак кабыкчасы; **буудайды түктөгөндө аккөйнөгү чыгат.**

Аккула алб. эск. илгери жетим-жесирге берүү үчүн бөлүнүп коюлган эгин; **жаман үрөндөн жакшы түшүм түшпөсө да аккула бөлүп койчу** (азыр бул жоюлган) (41-42-б.).

Сөздүктүн илимий маанисине токтоло турган болсок, анда “арчы” деген сөзгө мындайча түшүнүк берген “Арчы 1 сүл. эск. 1. Саан азайган кезде бир нече үй өз ара биригип, уйлардын өз ара бир-эки күн бирөө, дагы бир-эки күн экинчиси, анан үчүнчүсү саап, сүтүн, майын жыйнап алуусу” (1, 103-б.).

Арчы – бул тилдик, тарыхый жана этнографиялык факты. Эгерде бул сөзгө тарыхый-этнографиялык аспектиде көңүл бөлсөк, биринчиден, мындай көрүнүштүн элибиздин турмушунда мурда болуп, анын айрым изи биздин күнгө жеткендигин; экинчиден, биргелешип аракеттенүүнүн артыкчылыгын сезгендигин жана мындайча биргелешип аракеттенүү жолу менен азык-түлүк (продукты) даярдоонун эффективдүүлүгүнө, артыкчылыгына жогору баа бергендигин билебиз.

Мына ушундай фактылар кыргыз этнографтарына белгисиз, бирок алар изилденүүгө тийиш. Демек, мындан диалектологиялык сөздүктөрдүн, анын

ичинде Жээнбай Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн” өтө баалуу этнографиялык, тарыхый, тилдик фактыларды илимий чөйрөгө алып чыккандыгы менен залкарлана тургандыгын көрөбүз.

Жалпы эле лексикографиялык-диалектологиялык эмгектер, сөздүктөр сыяктуу Ж.Мукамбаевдин бул эмгеги кыргыз тилинин, ошондой эле түрк тилдеринин, диалектологиялык, этимологиялык, түшүндүрмө, тарыхый ж.б. сөздүктөрүн түзүүгө, сөзсү, өз салымын кошот. Ошондуктан бул эмгекти түркологиялык мааниси бар эмгек деп айтууга болот. Ж.Мукамбаев аталган эмгегиндеги ар бир сөзгө диалектолог, лексиколог, этнограф катарына мамиле жасагандыгы жана мындай “Сөздүктү” түзүш үчүн аябай залкар эмгек сарпталгандыгын, көп окугандыгын, көп үйрөнгөндүгүн, өз кезегинде бул эмгек бизди, б.а, тилчилерди, адабиятчыларды, тарыхчыларды, этнографтарды жана башкаларды илимдин ар кандай жактарын көпкө үйрөтө тургандыгын көрөбүз.

Бизде, кыргыз тилинин тарыхында, өсүш этаптарына тилибиздин тарыхын чагылдырган жазма эстеликтер аз. Ошондуктан, тарыхый-салыштырма эмгектерди жазганда да, тилдин тарыхын жазганда да сөзсүз диалектилик фактыларга таянабыз. Ансыз бизде мындай эмгектерди жазууга такыр мүмкүн эмес. Мына ошондой көз караш менен алганда бул “Диалектологиялык сөздүк” ченеми жок алтын казына болуп саналат.

Сөздүн практикалык мааниси

Адабий тилибиздин негизги ички баюу булактарынын бири диалектилик, говордук лексика болуп саналат жана кыргыз адабий тилинин лексикасы, айрыкча терминологиялык лексикасы, азыркы учурда такталуу, толукталуу процессти өз башынан өткөрүп жатат. Мына ушул абалды көз алдыбызга келтирип туруп, Ж.Мукамбаевдин “Диалектологиялык сөздүгүнө” баа бере турган болсок, ал эмгек кыргыз тилинде өзүнүн баалуулугу боюнча академик К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнөн” (1965) кийинки эле орунду ээлей турган фундаменталдуу лексикографиялык эмгек болуп саналат. Бул “Сөздүктө” кыргыз диалектилеринин, говорлорунун лексикасы биринчи жолу жыйналып олурганына карабастан, иллюстративдүү материалдар менен толугураак жана кеңири түрдө түшүндүрүлөт, таралыш ареалы мүмкүн болушунча так көрсөтүлөт. Ушул жерде айта кетүүчү бир нерсе, сөздөрдүн таралыш ареалы менен көрсөтүү – диалектологиялык эмгектердин өтө жооптуу жана баалуу жактарынын бири. Диалектологиялык сөздүктүн дагы бир орчундуу практикалык жагы жергиликтүү тилдин бөтөнчөлүктү жоюп, адабий тилдин нормасын элге үйрөтүүдө, элдин маданиятын жогорулатууда, зор эмгек сиңирет. Мисалы, **Бигиз** (1976, 283), **ынтыл**, **калак** деген сөздөрдү ичкилик (түштүк-батыш) диалектиде көп колдонулат. Мындай сөздөрдүн түшүндүрмөсүн, эквивалентин-синонимин мугалимдер “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн” гана таба алат.

Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнө” кирбей калган регионалдык мүнөздөгү сөздөр да учурайт. Алардын кээ бирлерин адабий тилде колдонууга сунуш кылса да болчудай. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

Шарпа – кырг.ад. тилинде “кабар, маалымат, белги” дегенди билдирет: Энебиз Канымкүл кенже баласы Токтобекти үйлөнүптүр деген шарпаны укканбыз (Ж.Мавлянов, Нан, 1973, 204-бет). Эч кандай шарпа угулбайт (аталган эмгек, 163-б.).

Нымшы – ад.т. тердөө: Кенжекандын алаканы нымшып чыкты (Ж.Малянов, Нан, 1973, 343-бет).

Жад (жады) – ад.т. эс (эси): Токтобектин тоюна келгенде ... мындай деп кеп кылышкандары жадынан чыкпаптыр (Ж.Мавлянов, Нан, 1973, 204-бет).

Жайжанда – ад.т. жайдарылануу: - Жакшысызбы, Жаңыл эже? Бүгүн ишке чыкпадыңызбы? – деп жайдандады Сейилкан (Ж.Мавлянов, Нан, 1973, 162-бет).

Түштөнүү – ад.т. түшкү тамак ичүү; жеөө: Түштөнүү учурунда үйдөгү аксакалдардын колуна суу куюп чыкса... (Ж.Каримов, Чоконун жоруктары: “Кыргызстан маданияты”, 20, 50, 82, 16-бет).

Ынтык – ад.т. демик (демигүү): Өзү чуркап келгенде [Чоробай] эми ынтыга үн чыгарды (Ж.Мавлянов, Нан, 1973, 156-бет).

ТРАНСКРИПЦИЯ ЖӨНҮНДӨ

Транскрипция деген сөз латындын transcripio деген сөзүнөн алынган. Кыргыз тилинде “көчүрүп жазуу” дегенди түшүндүрөт. Диалектологиялык аспектиде алганда бул сөз диалектинин өкүлүнүн же информанттын сүйлөгөн сөзүн изилдөөчүнүн (диалектологдун) алдына койгон илимий максатына ылайык кагаз бетине түшүрүү ыгы. Мындай ыктын фонематикалык же фонологиялык жана фонетикалык деген түрлөрү бар. Кыргыз диалектологдору көбүнесе фонетикалык транскрипция деген түрүн колдонушат. Ал эми фонологиялык транскрипцияны өтө сейрек пайдаланышат.

Транскрипциянын маанисин, кыргыз диалектологиясындагы транскрипциялык белгилерди же тамгаларды өздөштүрбөй туруп, диалектология сабагын окуганда түшүнүксүз болуп калат. Мына ошондуктан “Транскрипция” бөлүмүн окуганда ал жөнүндө жана анын түрлөрү тууралуу студент кабардар болууга тийиш. Мындай маалыматтар академик Б.М.Юнусалиевдин 1971-жылы жарык көргөн “Кыргыз диалектологиясы” деген эмгегинин 26-32-беттеринен, Г.И.Донидзенин “Инструкция по русской передаче географических названий Киргизской ССР” (М., 1975, 5-9-бб.) аттуу эмгегинен, Ш.Жапаровдун “Кыргыз антропонимдерин орусчага транскрипциялоонун принциптери жана жолдору” (китепте: Кыргыз терминологиясынын маселелери, Фрунзе, 1975, 157-170-бб.) макаласынан, Ш.Джапаров, А.Суеркулованын “Фамилии, имена и псевдонимы киргизских

авторов в русской транскрипции”: (Практическое пособие, 1990) деген китебинен жана Ш.Жапаровдун “Способы передачи кыргызских личных имен на русский язык” (китепте: Кыргызская антропонимика. – Бишкек, 1992, 159-168-бб.); С.Сыдыковдун “Кыргыз диалектологиясындагы фонетикалык транскрипция маселесине карата” (Изд. АН Кирг. ССР. Сер. Общ. Наук, 1960, 2 т. – Вып. 1. (Лингвистика), 23-29-бб.) деген эмгектеринен алууга болот.

Транскрипция бир жагынан диалектология, экинчи жагынан кыргыз алфавити же жазуусу менен байланышкан. Дал ушул көрүнүш студенттен кыргыз орфографиясы менен орфоэпиясын да көңүлдүн борборунда тутушун талап кылат. Бул багытта төмөнкү адабияттар менен тааныш болуш керек: Х.К.Карасаев “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн” (Фр., 1966, 751-763-б.); Б.М.Юнусалиев “Орфографиянын негизги принциптери” (“Кыргызстан маданияты”, 15.05.1968); М.Мураталиев “Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын маселелери” (Фр., 1968, 9-20, 34-47-б.); Н.Бейшекеев “Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери” (“Кыргызстан маданияты”, 21.01.1972); С.Кудайбергенов “Орфография киргизского языка” (Орфография тюркских литературных языков СССР, М., 1973, 140-152-б.); С.Үсөналиев “Кыргыз орфографиясын окутуунун очерки” (Фр., 1973, 3-114-б.); Э.Абдулдаев, Д.Исаев “Кыргыз орфографиясынын эрежелери” (Фр., 1977); Ахматов Т.К. “Кыргыз адабий тилинин айтымы жөнүндө” (“Заман Кыргызстан”, 24.06.1994; 01.07.1994).

Максатына, кызматына жараша транскрипция фонетикалык жана грамматикалык болуп бөлүнөт. Диалектология сабагы үчүн булардын экөө тең эле бирдей маанилүү, себеби биринчиси ооздон чыккан сөздү же речти тагыраак, толугураак берүүнү көздөсө, экинчиси орфографияга, анын мүмкүнчүлүгүнө таянуу менен жазылышын тамга (тыбыш) аркылуу оригиналына жакыныраак келтирүүгө багытталат. Ар кандай тилдин, анын ичинде кыргыз тилинин, демек, диалектологиясынын да транскрипциясы элдин алфавитине, көнүп-үйрөнгөн тыбыштык (тамгалык) ассоциацияга негизделет.

Көркөм чыгармаларда диалектизмдерди колдонуу жана диалектологиялык-текстологиялык маселелер

Көркөм чыгармалардын тилиндеги диалектизмдерди жыйноо жана текшерүү – кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө жолдорунун бир тармагы.

Диалектологиялык-текстологиялык иш айрыкча кат тааныбаган жана диалектизмдерди көп колдонгон автор, элге жеткирүүдө жүргүзүлөт.

Диалектологиялык-текстологиялык иштин максаты:

1. Ошол чыгармадагы диалектизмдерди, алардын өзгөчөлүгүн массага жеткирүү;

2. Эмне себептен диалектизм айтылгандыгын же колдонулбагандыгын, алардын көркөмдүк каражатын түшүндүрүп берүү;

3. Чыгарманын оригиналдуулугун, бул же тигил диалектиге таандыгын, ошону менен кошо анын тарыхый экендигин, бөтөнчөлүгүн белгилеп корсетүү.

Диалектологиялык-текстологиялык иш жалаң гана тил, диалектология, адабият эмес, тарых, этнография менен да тыгыз байланышта. Себеби, чыгармадагы диалектизмдер жергиликтүү элдин тарыхына, салт-санаасына да байланышкан. Мына ошондуктан көркөм чыгармада, жергиликтүү басма сөздө (райондук, облустук газеталарда) диалектизмдерди төмөндөгүдөй учурларда гана колдонууга жол берилет:

а) персонаждын тил өзгөчөлүгүн, жергиликтүү колоритти көрсөтүү үчүн;

б) диалектилердеги жана говорлордогу адабий тилге мүнөздүү болбогон же өзүнүн көркөмдүгү, таамайлыгы менен айырмаланган сөздөрдү же сөз тизмектерин (фразеологизмдерди, накыл сөздөрдү) пайдаланган учурда;

в) тексттеги бир эле сөздүн бир нече жолу кайталанышынан качкан убакта;

г) “экономизм” учурунда, б.а., адабий тилде узун сөздүк тизмектердин ордуна жергиликтүү кыска түрмөктөрдү колдонгон мезгилде;

д) этнографиялык б.а., жергиликтүү өкүлдөрдүн мүнөздүү үрп-адатын чагылдыруучу сөздөрдүн адабий тилде синоними жок сөздөргө.

Диалектологиялык-текстологиялык маселелер азырынча окуу программалары менен окуу китептеринен орун ала элек. Ошондой болсо да, бул учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат жана соңку изилдөөлөрдө атайын көңүл бурууну талап кылат.

Кыргыз диалектологиясында диалектология-текстологияга байланыштуу төмөндөгүдөй эмгектер, макалалар жарык көргөн:

К.Бекназаровдун “Барпынын чыгармаларындагы өзгөчөлүктөр” (“Мугалимдер газетасы”, 12.12.1961); К.Бекназаровдун “Жазуучулардын чыгармаларындагы диалектизмдер” (Фрунзе, Илим, 1987, 54 б.); Н.Бейшекеевдин “М.Абдукаримовдун “Жашагым келет” романынын тилиндеги диалектизмдер” (“Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери”, Фрунзе, 1965); Ж.Мукамбаевдин “М. Абдукаримовдун “Жаңырык” романындагы диалектизмдер” (“Кыргызстан маданияты”, 22.07.1969); “Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү жана аларды көркөм чыгармаларда колдонуу” (“Ала-Тоо”, 1969, № 4); “Сөздүн күчү” (“Кыргызстан маданияты”, 05.01.1972).

Түркологияда текстология ишине да көңүл бурула баштаган. Буга П.Ш.Шамсиевдин “Исследования по узбекской текстологии” (Ташкент, 1986), Э.И.Фазыловдун “Тюркская текстология: итоги и перспективы” (“Советская тюркология”, 1985, № 5); “Анализ текстов по истории татарского литературного языка” (Казан, 1987) деген эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Текстология – филология илиминин тармагы. Бул же тигил диалектинин өкүлүнүн жазып калтырган же бирөөлөр жазып алган текстке лингвистикалык-диалектологиялык анализ жүргүзүү иши диалектологдордун мидетине кирет. Мындан биз анын диалектологиялык аспектин көрөбүз. Ошондой эле текстологиялык изилдөө жумуштары мектепке сабак берүү иштери менен да байланышкан.

Аталган темага карата Б.М.Юнусалиевдин ичкилик диалектисинин өкүлү, азыркы Кадамжай районунун аймагында жашап, санат-насыят ырларын жазган акын Молдо Нияздын чыгармаларына жасаган анализи – (Б.М.Юнусалиев, “Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза”, // Тюркологические исследования, Фрунзе, 1970, 48-72-б.); М.Сырдыбаев менен С.Турганбаевдин “Токтогулдун чыгармаларынын текстологиялык изилдөө маселелери” (Фрунзе, 1975) деген эмгектер жана М.Мураталиевдин “Эл тарыхын үйрөнүүдө эпостордун тили” (“Кыргызстан маданияты”, 04.11.1976); З.Чокоевдин “Текстология илими туурасында” (“Кыргызстан маданияты”, 07.04.1977) деген макалалары окууда сунуш кылынат.

Кыргыз адабиятында айрым чыгармаларда диалектизмдерге көбүрөөк көңүл жол берилген болсо (мисалы, М.Абдукаримовдун “Жашагым келет” романынын)⁵⁴, айрымдарында тескерисинче, диалектизм берилүүгө тийиш болсо, берилбей калган же өтө аз берилген. Мисалы, жазуучу Саткын Сасыкбаевдин “Түпкүрдөгү нур” (Фрунзе, 1958) романындагы сүрөттөлгөн окуя ичкилик диалектисинин аймагында, башкача айтканда, Сүлүктү шаарынын айланасында өтөт.

Бул романдагы окуя сүрөттөлгөн мезгилде гана эмес, азыр да ичкилик диалектисинин Лейлек говорунун өкүлдөрүнүн речинде (кыргыз адабий тилине, башка кыргыз говорлоруна, салыштырмалуу) жергиликтүү тилдин таасири өзгөчө күчтүү. Ошого карабастан, аталган эмгектен жергиликтүү тилдик бөтөнчөлүк өтө аз орун алган. Мунун себеби жазуучунун өзү башка диалектинин өкүлү болгондугу, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктү жакшы түшүнбөгөндүгү, аны көркөм чыгармада колдоно албагандыгы жана колдонууга маани бербегендиги менен түшүндүрүлөт. Ал эми адабияттык аспектиде караганда аталган маселе кыргыз адабиятынын жаштыгы, тарыйбасынын аздыгы менен байланыштуу.

1970-жылдары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун “Кол жазмалар жана жарыялоо секторунан” бир топ эмгектер жарык көрдү. Аларда текстологиялык иш анча эмес. Мисалга, “Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары” (Фрунзе, “Илим”, 1973) деген китептин 133-139-беттериндеги “61-терменин” тексттин алсак болот. Мында: “Кайыры болбойт каттыктын” (135-б.) деген мисалда “каттык” – “катуу” деп түшүндүрмө берген. Чындыгында, ушул контексте “каттык” сөзү – **саран, битир** маанисинде

⁵⁴ Жазуучу Ж.Мавляновдун чыгармалары, айрыкча “Ана” (1973) деген эмгеги лексикалык-диалектилик жактан изилдөөгө кызыктуу.

айтылып жатат. “Бейсаатка кеп айтсаң, Мойнун буруп тил албайт” (ыр). Мында (эгерде текстте туура жазылган болсо) “бейсаатка” – **бакытсызга** деген мааниде түшүнүк берилиш керек эле. Кыскасы, ушул эле 61-терменин өзүндө диалектизм сөздөрдү түшүндүрүү боюнча да, пунктуациялык белгилери жана башка дагы белгилери боюнча каталар арбын жолугат.

Мисалы:

1. *Моймолжуган сулуу кыз.*
2. *Март жигитке туш болот.*
3. *Кар эрисе сув болот.*
4. *Карыса сакал кув болот.*
5. *Кан белгиси тув болот.*
6. *Кан сактаган чоорунун*⁵⁵.
7. *Жүрөгү зардап суу болот.*
8. *Мергендин белин какшаткан.*
9. *Беи карыш тике ув болот.* (135-б.).

Келтирилген үзүндү-мисал (текст) боюнча алганда, “кар, эрисе, карыса” деген (3-4-сапта) – **са** мүчөсү уланган этиштерден кийин үтүр коюлуш керек, анткени дал ушул – **са** мүчөсү айтылган жерде сүйлөмдүн чеги жатат.

Ушул эле үзүндүнүн 3, 4, 9-саптарындагы **сулуу**, **суу** болуп айтылышын кантип түшүндүрөбүз? Же информант бирде дифтонг менен, бирде созулма менен айта береби? Андай дейин десең, эч жерде эч кандай эскертүү жок. Демек, мындан диалектологиялык-текстологиялык анализ жүргүзүлбөй туруп чыгарманы жарыялаганда, элдик алтын казынага, мураска жоопкерчилик менен мамиле кылынбагандыгын, оозеки чыгарманын басылышында (жарык көрүшүндө) оригиналынан (оозеки – түп нускасынан) алыстап, көркөмдүгү менен илимий деңгээлинин начардагандыгын көрөбүз.

Ушул эле китептин, ушул эле термеден дагы бир мисал:

1. “Элинде **давлет** болбосо,
2. **Эгиздеп** көчүң чаңдабайт” (136-б.). Бул мисалдын 2-сабындагы “**эгиздеп**” деген сөзгө **бийиктен** деп түшүндүрмө берилиши керек болчу. Ал эми 1-саптагы **давлет** деп жазылган сөз **дэвлэт** же **дэвлат** болуп жазылышы керек эле, себеби, ушул сөздө сингорманизм-үндөшүү закону сакталбагандыгы даана көрүнүп турат, андан калса, жоон үндүү тыбыштардан кийин үндөшүүнүн бузулушу текст жазылып алынган аймактан байкала элек.

Келтирилген мисалдарга караганда алардын жазылып алынышы менен жарыяланышында чоң жетишпегендиктер, дефект бар экендигин, диалектологиялык-текстологиялык маселелердин тилге да, адабиятка да тиешелүү экендигин көрөбүз.

⁵⁵ Эгерде текст туура транскрипцияланган болсо, бул мисалдан Араван районунун Төө-Моюн айылында жашаган кыргыздардын тилинде да байыркы же азыркы (жаңы) созулманын бир түрү бар деп айтууга болот. Анан калса “61-термеге” (ушул китептин 346-бетинде) берген түшүнүктөрдө информанттын кайсы уруудан экендиги эскертилбеген.

Диалектологиялык-текстологиялык иш жүргүзүүдө Б.Алыкуловдун, А.Үсөбаевдин, К.Акиевдин чыгармалары жана алардын айтуусундагы эпостор; М.Абдукаримовдун, Ш.Абдрамановдун, С.Өмурбаевдин (“Телегей”), Т.Касымбековдун (“Сынган кылыч”) деген эмгектери, китептери, элдик оозеки чыгармалар кызыктуу жана бир топ баалуу фактыларды берет.

Диалектилик тексттерди талдоо

Кыргыздын улуттук адабий тили – кыргыз элинин түгөнгүс кенчи. Кыргыздын адабий тили – жаш, ал азыр өнүгүп бара жаткан тилдердин катарына кирет жан үстүбүздөгү учурда башынан абдан жагымдуу жагдайды, прогрессивдүү таасирди өткөрүп жатат. Анын маданияттуулугун көтөрүп, лексикалык байлыгын арттырууда тилчи-окумуштууларга, тилчи-мугалимдерге айрыкча роль таандык, ошондуктан диалектилик тексттерди талдоодо бул маселелерди көңүлдүн борборунда тутуп, ар бир фактыга, мисалга бөтөнчө кылдат мамиле кылыш керек.

Ошентип, фонетикалык, грамматикалык, лексикалык айырмачылыктар менен таанышкан соң, диалектологиялык башка илимдер менен байланышы, өзгөчөлүгү, диалектологиялык-текстологиялык маселелер боюнча маалымат алгандан кийин, транскрипцияланган диалектилик тексттерди талдоого өтүү керек, тактап айтканда, алынган текстти тилдик да, классификациялык да багытта талдоо жүргүзүүгө болот. Ал үчүн биринчи кезекте алынган текстти тилдик жагынан ажыратып, анан классификациялык аспектиде талдоо керек. Мисалы: *Мэйли, селер шойерге көмгүлө*. Мында, тилдик жагынан алганда, фонетикалык (*мэйли* - адабий тилде *мейли*, селер - адабий тилде *силер*), башкача айтканда, биринчи сөздө адабий тилдеги [а] тыбышына говордо [э] тыбышы айтылды. Кийинки мисалда адабий тилдеги [и] тыбышынын ордуна говордо [э] тыбышы колдонулду. Экинчи жагынан алганда, **селер** – морфологиялык жагынан айырмачылык. Классификациялык-территориялык жактан алганда – ичкилик же түштүк-батыш диалектиге таандык. Дагы бир мисал: *Башыга айалдар орон жүргөн ак чүпүрөктү кэлэк дейт*. Башыга – адабий тилде башына, демек, морфологиялык, анын ичинен III жактын таандык мүчөсүнө уланган зат атоочтун жөнделүшүндөгү барыш жөндөмө боюнча айырмачылык. *Кэлэк* – адабий тилде “элечек” – лексикалык⁵⁶ өзгөчөлүк. Аймактык жагынан алганда, ичкилик (түштүк-батыш) диалектиге таандык айырмачылык. Ошондой эле алынган текстти лингвистикалык, географиялык, тарыхый багытта да талдоого болот.

Талдоо үчүн тексттер Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясынын” (1971), “Кыргыз диалектологиясынын очеркинин”, Ш.Жапаров, Т.Сыдыковалардын “Кыргыз диалектологиясынын” (2001) жана Э.Абдулдаевдин “Кыргыз говорлорунун” аягында берилген.

⁵⁶ Лексикалык бөтөнчөлүктөрдү анализдегенде, этнографиялык талдоо жүргүзүүгө да болот.

Диалектологиялык материалдарды жыйноо

Диалектологиялык факт-материалдарды кантип жыйноо керек экендиги боюнча маалыматтарды биз академик Б.М.Юнусалиевдин 1971-жылы жырык көргөн “Кыргыз диалектологиясы” деген эмгегинен алдык. Булар менен ар бир студент-практикант сөзсүз түрдө таанышышы керек. Себеби, академик Б.М.Юнусалиев көптү көргөн, көптү билген диалектолог-окумуштуу. Практикалык материалдарды жыйноодо Б.М.Юнусалиевдин айткан ой-пикирлери биз үчүн да баа жеткис байлык болуп берет жана анын айткан жол-жоболору баалуу кеңеш. Ошондуктан ал эмгекте кандай болсо ошондой боюнча төмөнкүлөрдү бердик.

БАЙКОО ЖҮРГҮЗҮҮ ҮЧҮН ОБЪЕКТИНИ ТАЛДОО⁵⁷

Говорду мүнөздөп жазуу үчүн диалектолог өзүнүн алдына кандай милдет койсо, ошого жараша ал байкоо жүргүзүү үчүн объект тандап алыш керек. Эгерде диалектолог өзүнүн алдына тарыхка байланышкан милдетти – говордун өткөн тарыхын ачуу үчүн, тилдин тарыхына материал жыйноону максат кылып койсо, анда ал эски традициялык диалектини өзүнүн речинде көбүрөөк сактаган жергиликтүү адамдардын тилин мүнөздөөчү материалдарды топтоо тийиш. Кыргыз тилинин диалектологиялык атласын даярдоого зарылдуу материалдар да ошондой объектилерден алынмак.

Азыркы кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин тарыхын изилдөөчүлөр үчүн байкоо жүргүзүүнүн объектиси катарында традициялык говордун өкүлүнөн материал жыйналыш керек. Диалектологиялык атласка керектүү материалдар да биринчи кезекте ошол объектилерден алынат. Бирок диалектологиялык атласка ошону менен катар диалектилердин азыркы өнүгүш абалын көрсөтүүчү материал да, башкача айтканда, айыл-кыштактын алдыңкы катардагы адамдарынын, селолук активдердин тилиндеги өзгөрүштөрдү мүнөздөөчү фактылар да жыйналыш керек. Бул объектилердин тилине жүргүзүлүүчү байкоолор алардын речинде диалектинин кайсыл белгилери туруктуу сакталып келаткан, кайсылары унутулуп, адабий тилдин формалары менен алмаштырылууда, адабий тилдин лексикасынын кайсылары тезирээк өздөштүрүлүп жатат деген сыяктуу маселелерди байкоого мүмкүнчүлүк бермек.

Диалектилерди мүнөздөп жазуу иши кыргыз говорлорунун чыгышы жана алардын байыркы тарыхы маселелеринен башка милдеттерди да коюш мүмкүн. Диалектолог өзүнүн алдына социалдык жана жарандык жагынан дифференциацияланган азыркы айыл-кыштактын тилин бардык жагынан толук мүнөздөөнү, азыркы кездеги айыл-кыштактагы тилдик процессти байкоону өзүнө милдет кылыш мүмкүн. Бул учурда диалектолог тандап алган элдүү пункттагы ар түрлүү адамдардын – алдыңкылардын да, артта

⁵⁷ Б.М.Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясы”. - Фрунзе, 1971. – 242-248-б.

калгандардын да, карылардын да, жаштардын да, аялдардын да, эркектердин да, ар түрлүү адистеги жана кесиптеги адамдардан мүмкүн катары көбүрөөк фактылуу материалдарды жыйнап, тилге кең түрдө анализ жүргүзүүгө тийиш. Ошону менен бирге диалектолог бир кылка топтогу жергиликтүү элдин тилинин ар түрдүү стилине жана жанрына, күндөлүк турмуштук речке, жыйналыштагы речке, оозеки адабияттын ар түрдүү формаларына байланышкан материалдарды топтоого көңүл бурмак. Ошентип, жыйналган материалдар айрым адамдар боюнча, алардын топтору боюнча, стилдер жана жанрлар боюнча иргелип, топтолгон болууга тийиш. Жыйналган материалдын мындай топтоштурулушу изилдөөчүгө говордун негизги традициялык системасын байкап, ошонун негизинде аздыр-көптүр адабий тилге жакындап бараткан говордук түрлөрдү тактоого жардам берет. Мындай изилдөөлөр советтик доордо кыргыз говорлоруна асиресе кийинки он жылдарда активдүү жүрүп жаткан тилдик процесстерге туура корутунду чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

ДИАЛЕКТОЛОГДУН АЙЫЛ-КЫШТАКТАГЫ ИШ ШАРТЫ

Диалектиде сүйлөөчүнүн речине байкоо жүргүзүү, адис-диалектолог тарабынан байкалган фактыларды кагаз бетине туура түшүрүү – диалектилерди изилдөөнүн негизги амалдары болуп саналат.

Диалектологдун айыл-кыштакта жүргүзүүчү иши – эң оор жана абдан жооптуу. Андан адамга абдан кылдаттык менен мамиле кылуу талап кылынат. Жергиликтүү эл менен адамгерчиликтүү, достук мамиле жасап, өзүнө ишенич тургузуу – бул кыштакка келүүдөгү алгачкы милдет. Ишеничке ээ болбой туруп, иш баштоого болбойт. Ишеничке ээ болуу милдети ар түрлүү жолдор менен, ар түрлүү конкреттик шарттарда жетишилет.

Биздин колхоздук, совхоздук шарттарда районго жеткенден кийин эле райатком, рай эл агартуу бөлүм жана башка жергиликтүү коомдук уюмдар менен байланыш жасоо керек. Диалектологго же экспедицияга (эгерде изилдөөнү бир топ киши жүргүзсө) жардам берүүнүн зарылдыгы жөнүндө айыл-кыштак уюмдарына жана мектеп администрациясына райаткомдон кат жаздырып алуу ыңгайлуу. Барар жерге жеткенде, айыл-кыштактын советтик жана коомдук уюмдар менен, мектеп менен тыгыз мамиле түзүш зарыл. Айыл-кыштак активдеринин жардамы аркылуу жергиликтүү эл менен тыгыз байланыш жасалып, жергиликтүү адамдардан алынган жалпы маалыматтын негизинде изилдөө үчүн объект тандалып алынмак.

Ар бир диалектолог өзү эл менен тыгыз байланыш түзүү аракетинде колхоздун, совхоздун өндүрүштүк ишине, мүмкүн катары кол-кабыш жасоо, айылдык саясий, маданий чараларына жардамдашуу тийиш. Эмгекчилерге партия менен өкмөттүн кийинки чечимдерин түшүндүрүү, күндөлүк басма сөздө берилген эл аралык абалды жана ички турмушту түшүндүрүү,

жергиликтүү мугалимдин ишине байланыштуу кеңеш берүү сыяктуу коомдук милдетти орундоо зарыл. Көп болбосо да, мүмкүн болушунча колхозчулардын ишине кол кабыш кылуу аркылуу диалектолог эл арасында ишенимге жана кадырга ээ болуп, өзүнүн ишин ийгиликтүү жүргүзүү үчүн шарт түзмөк. Жергиликтүү коомдук жана чарба иштерге диалектологдун катышуу даражасы диалектологдун өзүнүн милдетин аткарууга канча убакыт турушуна байланышкан, эгерде ал монографиялык материал жыйноого келсе, анын эл менен байланышы тереңирээк жана ар тараптуу болмок.

Айылга келер замат эле диалектолог жазып алууга киришпөө керек. Ал бир нече күн говордун өзгөчөлүктөрү менен жалпы таанышып, системасын өздөштүрүү зарыл. Мына ошондон кийин гана диалектолог байкоо үчүн говордун мүнөздүү объектилерин белгилеп ала алат. Байкоо үчүн канча убакыт сарп кылуу маселеси диалектологдун атайы келген милдетине жараша чечилет.

Келген максаттары жөнүндө диалектологдун жергиликтүү элди түшүндүрүшүнүн практикалык мааниси чоң. Бул жөнүндө түшүнөрлүк түрдө айтып берген оң. Биздин келгендеги максат, деш керек диалектолог, жергиликтүү элдин (кыштактын) тарыхын: буга байланыштуу эски үрп-адатты, салтты, жомокту изилдөө, ушул жердегилердин чарбасын, турмушун, айыл чарбасын, өнөр-кесибин жана тилин үйрөнүү. Бул сыяктуу фактылардын так жыйналышынын зарылдыгын айтуу керек.

Тил боюнча изилдөөнү элдин үрп-адатты, өндүрүштүк жана турмуштук темаларынан баштоо оңдуу болот. Келген кыштактын тарыхын, жанындагы кыштактар, райондук борбор, жакын жердеги шаар, аларга бара турган жолдор жөнүндө, айыл чарба аспаптары, техникалык өсүмдүктөр, эгиндер, өстүрүлүүчү малдар жөнүндө, ошол элдин кол кесипчилиги (килем, шырдак, кийим, идиш-аяк ж. б. жасоо) жөнүндө, мергенчилик, балык уулоо, там салуу, тамак-аш, эски ар түрлүү адеттер, кыз берүү, келин алуу, аш-тойдун түрлөрү ж. б. жөрөлгөлөр жөнүндө аңгеме жүргүзүү ылайык. Мындай темалардын бир катары эркектер менен сүйлөшүүгө ылайык болсо, кээ бирөөлөрү аялдарга оңдуу, кээ бирөөлөрү улгайган адамдарга, кээ бирөөлөрү жаштарга ылайык келет. Ар кайсыл жер үчүн темалардын ар кандай мааниси бар. Аңгемелешип жазуу жүргүзүү үчүн барган элге, убакытка жана сүйлөшүүчү кишиге жараша теманы тандап алуу зарыл.

Диалектологиялык ишти эки киши биригип жүргүзүү дурус натыйжа берерин тажрыйба далилдеди, бул учурда диалектологдун бирөө аңгеме жүргүзсө, экинчиси жазып отурат. Кээде көп адамдан турган группа да барып калышы мүмкүн. Бул учурда бир адам мыкты тажрыйбалуу болуш керек.

Диалектологиялык аңгеме жүргүзгөндө диалектолог өзү мүмкүн катары аз сүйлөө керек, анын милдети суроо берүү аркылуу сүйлөтүү. Суроого жооп берилген кезде диалектолог жазууга пайдаланат. Мүмкүн болушунча сүйлөм толук жазылат, бирок барлык учурда тактык талап кылынат. Кээде тактык максатында сүйлөмдүн бир бөлүмүн, жада калса айрым сөздөр эле жазылып калынат.

Диалектолог өтө сылык болот, тили изилденип жаткан элдин кадырын сактап, кызыкчылыгын эске алып, өзү маданияттуу мамиле кылып, адептүү жүрөт.

Изилдөөчү ошол говордун (диалектинин) тилдик өзгөчөлүктөрүн жакшы билсе же ал ошол говордун өкүлү болсо, жазуу жүргүзүүдө аны пайдаланат. Бул абал изилденип жаткан объектини шаардын (адабий тилдин) формасына окшотуу аракетин жасатпайт. Шаардан, адабий тилде гана сүйлөөчү адамдар келгенде диалектиде сүйлөөчү адамдар көп учурда өзүнүн диалектилик өзгөчөлүктөрүн колдонбой, адабий форманы колдонууга аракет кылаары диалектологиялык практикада белгилүү. Эгерде диалектолог объектинин өкүлүнөн болсо, мындай бурмалоого жол берилбейт.

Эгерде диалектолог өзү аңгемелешпей, объектилердин өздөрү сүйлөшүп жатканда жазып алса абдан ыңгайлуу. Мындай учурлар көбүнчө объектилердин коомдук жыйналышында же аш-тойдо көп байкалат. Диалектолог объектинин үй-бүлөсүндө жатса, алардын өз ара сүйлөшкөн сөздөрү ал үчүн ишеничтүү материал болуп эсептелет.

Диалектологдун иштөө мөөнөтү анын алдына койгон милдеттерине жараша болот. Пайдалана турган объектилердин саны да ошол милдетке байланыштуу. Мүмкүн болушунча кыштактын ар кайсы жеринде жашаган адамдардан материал алыныш керек. Кээде бир эле кыштакта ар кайсыл говордун өкүлдөрү жашай тургандык эске алынуу зарыл.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК МАТЕРИАЛДЫ ПАСПОРТИЗАЦИЯЛОО

Диалектологиялык материал жыйноо үчүн барган кыштактын азыркы (эгер өзгөргөн болсо, мурунку) аталышы, району, областы айтылышы боюнча так жазылат. Кыштакка жакын шаар же райондук пункт, ага бара турган жол жазылап, картага түшүрүлөт. Карыялар менен сүйлөшкөндө кыштактын качан салынышы, кайдан келиши, кайсы уруулардан турушу сыяктуу тарыхый маалыматтар алынат. Кыштак жөнүндө, анда жашаган эл жөнүндө легендалар суралып жазылат.

Айтып берген адамдын аты, фамилиясы, жашы, сабаттуулук даражасы, кесиби жазылып алынат. Ошону менен катар ал адам кайсыл шаарга, алыскы районго эмне үчүн барып, канча убакыт жашаганын жазып алуунун мааниси бар. Ар бир жолу дептерге материалдын кимден жазылып алынганы көрсөтүлөт. Кээде күтүлбөгөн шартта чукул жазылган материалга объектинин ким экени көрсөтүлбөй калыш мүмкүн. Бул учурда белгисиз адамдан жазылганы айтылыш зарыл.

Туура паспортизация болмоюнча изилдөөчү говордун системасын, анын өзгөчөлүктөрүнүн мүнөзүн, тилдеги эски жана жаңы процесстерди аныктай албайт.

ГОВОРЛОРГО БАЙКОО ЖҮРГҮЗҮҮ

Диалектологиялык жазуу жергиликтүү адамдын ээн эркин сүйлөөсүн байкоонун негизинде жүргүзүлөт. Сүйлөнүп жаткан речтин бөлүгү мүмкүн катары так фонетикалык жазуу боюнча кагаз бетине түшүрүлөт. Говордун күндөлүк жөнөкөй тилине мүнөздүү материалды алууга аракеттенгенде диалектолог өзү болжолдогон форманы же сөздү өзү айтуу аркылуу жооп алууга тырышпоо керек, анын максаты – говордун өкүлү кандай айтса, ошондой түрдө транскрипциялар кагазга түшүрүү. Ошондуктан “силерде мындай деп айтабы?” же “силерде баланча деген сөз барбы?” деген сыяктуу тике суроолор берилбөө керек. Мындай суроолор берилгенде говордун өкүлү же “бар” же “жок” деген чолок жоопторду берет же диалектологдон уккан сөздү, говор үчүн мүнөздүү болбосо да, кайталаш мүмкүн.

Ошентип, негизги материал суроо аркылуу эмес, говордун өкүлүнүн эркин диалогдун же монологдук речине байкоо жүргүзүү аркылуу жыйналыш керек. Албетте, бул суроо методу такыр колдонулбасын дегенге жатпайт.

Суроо методу негизинен лексикалык материалдарды жыйноодо, асиресе, айыл чарбалык заттар жана үй буюмдары менен таанышуу учурунда колдонулат. Мындай учурларда “бул эмне деген зат?”, “бул буюмду эмне деп атайт?” деген сыяктуу суроолорду колдонуу зарыл болот. “Музоону эмне дейсинер?” деп сурабай, музоону көрсөтүп туруп, мунун аты кандай айтылат?” деп, суроого жооп алуу дурус.

Фонетикага, морфологияга жана синтаксиске байланыштуу материалдарды жыйноодо чукул суроо методун колдонуу ылайык эмес. Көбүнчө темага байланышкан аңгеме, кең түрдө жооп берүүнү талап кылган суроолор жакшы натыйжа берет. Бирок бул учурда диалектологдун берген суроосу керектүү сөзгө же формага объектинин толук жооп берүүсүнө себепкер болсун.

Фонетикалык жана морфологиялык материалдарды ар кандай темада аңгемелешүүдө жазып алууга болот. Бул бөлүмдөр боюнча негизги материал жөнөкөй сүйлөшүүдө эле жазылып алынат. Кээде, албетте, атайын суроону талап кылган темалар да болот.

Фонетика менен морфологияга керек болот деп жыйнаган материалдар толук жана ар тараптуу болсо, ошол эле материал лексикалык теманы да канааттандырууга тийиш.

Материал жыйноо жагынан алганда тилдин бөлүмдөрү боюнча талдап караганда кайсы бөлүмдөн аз жыйналганы байкалат. Бул учурда ал бөлүмгө зарылдуу фактыларды дагы, кошумча жазып алуу керек болот.

Тилдин айрым бөлүмдөрү боюнча жыйналган материалдар бири-бирин толуктап турушу мүмкүн. Мисалы, фонетикага арналып жыйналган материалдар морфологияга да керек болот, анткени фонетика үчүн аз болсо да контекст талап кылынат. Ошондуктан фонетикага материал жыйнаганда кыска фразалар же анын бөлүмдөрү жазылып алынат. Ал тургай кээде айрым

сөздөр да жалаң фонетика үчүн гана эмес, морфологияга ылайыктуу материал боло алат.

Синтаксис үчүн жазылып алынган материалдардан да морфологиялык фактыларды мүнөздөй тургандарын таап алууга болот. Бирок ошондой болсо да тилдин ар бир бөлүмү, асиресе морфология жана синтаксис бөлүмдөрү үчүн мүнөздүү фактыларды топтоо, өзүнчө атайын материалдар жыйноону талап кыларын унутпоо керек.

Фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык бөлүмгө байланыштуу материалдар фонетикалык транскрипция менен жазылат, ал эми синтаксистик материалдар көп жана тез сүйлөгөндүктөн транскрипциясыз жазылып, зарылдуу жерлерине эскерме берилиши мүмкүн.

Лексикалык планда айрым сөздү, кыска контекстти же толук фразаны (сүйлөмдү) жазып алганда говордо (диалектиге) мүнөздүү сөздүн семантикалык мааниси такталыш зарыл. Бул үчүн адабий тилде учурабаган же учураса да башка мааниде колдонулган сөз (сөздөр) диалектологиялык тексттин аягындагы атайы эскермеге жазылып, анын семантикалык мааниси говордун өкүлүнөн суралып, түшүндүрмө берилет.

Кээ бир тажрыйбасыз диалектолог говордун өкүлү менен аңгемелешкенде өзү үчүн айырмалуу же адабий тил үчүн мүнөздүү эмес фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык формаларды гана жазууга аракет кылып, адабий тилге окшош болгондорун эске албайт. Бул туура метод эмес. Говордун речине толук жана туура мүнөздөмө бериш үчүн адабий тилге окшош формалары да, говорго гана мүнөздүүлөрү да жазылып алынышы керек. Ошондо гана говорлорго толук объективдүү мүнөздөмө берилиши мүмкүн.

Говордун (диалектинин) тилин изилдөө иши техникалык аспаптар чыга электе диалектолог укканын кагазга түшүрүү аркылуу жүргүзүлгөн. Азыр изилдөөдө иши техникалык каражаттарды (магнитофонду ж. б.) пайдалануу менен ишке ашырылыш керек. Мүмкүн болушунча магнитофондун ар түрлүү шартта иштей ала турган түрүн пайдаланыш керек. Бул жагынан алганда магнитофондун электр кубаты менен эмес, батареянын күчү менен иштей турганын пайдаланган өтө пайдалуу.

Техниканы пайдалануу аркылуу диалектини изилдөө ишине да кылдат даярдык көрүлөт. Говордун өкүлдөрүнө бериле турган суроолор тилдин ар бир бөлүмү боюнча күн мурун дардалып коюлат. Ошону менен катар экспедицияга бара турган адамдар доош жазып алуучу техникалык аспапты ар бири өздөштүрөт, анын курулушун, бузулуп калса, оңдой турган амалдарын, аппаратын кассетасын, пленкаларын ж. б. бөлүктөрүн өздөштүрүп, бузулса, оңдоо амалдарын жетерлик түрдө өздөштүрөт. Пайдаланууга алып бара турган магнитофондун запас бөлүктөрү жетерлик түрдө даярдалат.

Экспедицияга барган кыштактан кете электе эле жазылып алынган материалдарды угуп текшерүү иштери жүргүзүлөт (кол менен жазылганы да, магнитофон менен жазылганы да). Бул текшерүүдө жазылган

материалдардан так эместик же кемчилик байкалса, фактыны берген объект менен кайта байланышып, материалды толуктап, тактап алат. Эгерде магнитофондун пленкасы бүт бузулган болсо, бүт кайта жазып алат.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК МАТЕРИАЛДЫ ИШТЕП ЧЫГУУ

(обработка жасоо)

Диалектологиялык материал жыйноо үчүн барган жерге диалектолог кайта-кайта бара бербейт, ал балким өмүрүндө бир барар. Ал жерге ошол максат менен диалектологдун кийинки мууну гана көп жылдардан (балким ондогон жылдардан) кийин гана барыш мүмкүн. Ошондуктан диалектологдун бир жолу жазганы ал говор үчүн кайталанбаган өтө баалуу эстелик болууга тийиш. Бул абалдан диалектологдун иши илим үчүн өтө чоң жооптуулугун байкоого болот. Ошондуктан диалектолог, говордун өкүлүнөн уккан, дурус экендигине көзү жеткен фактыны так жыйнайт.

Жазылган материалдарды тилдин бөлүмдөрү боюнча, фонетикалык, грамматикалык, лексикалык түрлөр боюнча бөлүп иштеп чыгуу жумушун диалектолог күн сайын, материал жазылган жерде жүргүзөт. Иштин мындай жүрүшү кайсы маселелер боюнча материалдын толук же кем жыйналгандыгын көрсөтүп турат. Материалды иштеп чыгууну кийинкиге, экспедициядан кайтканга калтырганда түшүнүксүз фактылардын объектилерден сурап тактоого же кем жазылган бөлүмдөрдү дагы толуктап жазууга мүмкүн болбой калат.

Жыйналган материалды иштеп чыгыш (обработка кылыш) үчүн атайын баракчалар дайындалат. Материал жыйноо иши атайын түзүлгөн программа боюнча жүргүзүлсө, программанын ар бир суроосу үчүн өзүнчө баракча белгиленет. Баракчанын жогорку оң четине иш жүргүзүлгөн элдүү пункттын аты, сол четине программадагы суронун номери жазылат. Андан кийин программанын суроосуна берилген жооптор бүт баракчага жазылат.

Эгерде материал коллектив менен жыйналган болсо, анын иштөө да колективдүү түрдө болот.⁵⁸

ЭКИ ТИЛДҮҮЛҮК ЖӨНҮНДӨ

Иран лексикасын өздөштүрүү айрыкча Фергана өрөөнүндөгү Өзбекстанга караштуу райондордо, Тажикистандын Мургап, Жерге-Тал райондорунда, башка кыргыз говорлоруна караганда, активдүү жүрүп жатат. Натыйжада, бул аймакта эки тилде – кыргызча жана өзбекче, кыргызча жана тажикче сүйлөө небак пайда болгон.

Сөздүк составы жагынан алганда өзбек жана тажик тилдерин (алар тектеш болбосо да) жакындаштырып турган маанилүү жалпылык (тажик тили үчүн төл сөздөр болуп санаган) иран лексикасы. Бул лексика өзбек тилинин сөздүк жана тажик тилдеринин экөөнүн тең таасиринде болуп

⁵⁸ Б.М.Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясы”. - Фрунзе, 1971. –249-б.

келген же ошондой эле таасиринде азыр да турган кыргыз говорлору ирандык лексиканы өздөштүрүү үчүн эки эселенген таасирде. Бул эки тилдүүлүктү тездетүүчү маанилүү фактор.

Колдо болгон маалыматтарга караганда, Кытайда, Монголияда, Афганистанда, Казакстандагы, Түркиядагы, Тарбагатайдагы кыргыздар да эки тилде сүйлөшөт.

Кыргыз тилинин (диалектилери менен говорлорунун) тарыхый жана кыргыз адабий тилинин кыргыз диалектилери менен говорлору (айрыкча Кыргызстандын чегинен тышкары жерде жашаган кыргыздардын тилине) тийгизген таасирин изилдөөдө, үйрөнүүдө билингвизм – эки тилде бирдей сүйлөгөн говорлордун (информанттардын) маалыматы, өтө баалуу болуп саналат.

КӨНҮГҮҮЛӨР

1-көнүгүү⁵⁹.

Келтирилген мисалдардан диалектилик өзгөчөлүктөрдү тапкыла жана аларга лингвистикалык (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык) талдоо жүргүзүлө.

Лейлек говоруна

1. Маңа⁶⁰ шу элде жоғ өнөрдү үгрөтсөңүз экен. 2. Базарға апарып, беш тиллэгэ сатыптыр. 3. Гүл онун қолуға барвай, тарық болуп чачылып қалған экен. 4. Ону берки чөжөлүw тооқ болуп, терип жеп қойот. 5. Паашанын кәйпи үчүп, үксөңдөйт. 6. Кәсәл соқто болуп қклыпмын. 7. Ойлий, машына әйдәйби? 8. Гөргө, тез эле пүтүптүр. 9. Сүлүктүгө бир барып қойдулар. 10. Энем эрттеге айылға варааттар. 11. Ол шум эле, жортеки әйткән дә. 12. Жәwлик бир пайса чай [чәй] берет экен. 13. Шу үч [жуп – Ш.Ж.] палбардар бирини-бири жыгытышса, (күрөш) тамам болот. 14. Одоноңду оронуп ал. 15. Көп жирке бербө. 16. Байлуулу [байуwлу] деген куш мурда байдын uwлу болғон экен. 17. Баласы әйтәтки: “Булардын сөзү эч нерсеге туwру кевейт”. 18. Тарс әтирип, татыр қолтукқа бир койдум. 19. Жуурқан дечи эдек, энди көрпө деп қалдық. 20. Маңа төңкөп салды. 21. Чуктап қойду. 22. Жамыйла өз қарқыты үчүн мени чакырыптыр. 23. Жазғының чығып, күйүп өлөсүң⁶¹. 24. Балам суw соқто.

Чаткал говоруна

⁵⁹ Көнүгүү үчүн берилген тексттер кыргыз диалектологиясы боюнча жарык көргөн эмгектерден, диалектологиялык практиканын жана авторлордун өздүк материалдарынан алынды.

⁶⁰ Диалектилик өзгөчөлүктөрдү анализ кылган кезде ар дайым адабий тилге таянып, аны салыштыруу керек.

⁶¹ Бул мисал Лейлек районунун Шакек (Кальцо) кыштагында жашаган тейит уруусунун өкүлү 1947-жылы туулган Турдубаева Тажинисандан 1979-жылы май айында жазылып алынды.

1. Жоғуң экә, алтынды мен аганын жоқ // йок. 2. Ону кимиси урдағанын билбей туру. 3. Эй, чырақтарым, бис жолоwчулап параттық, ону шээргә сатайық да, пул қылайық, бээривис тууушқанбыс, қойғула, апкегиле ону. 4. Ошендетип, улуwu мине қыларын билбей, әмәли қуйрулат. 5. Э, әйтиң, әйтиң, үкә, ол мине арыс. 6. Бис жолоwчулап келатырық. 7. Абал мем бир тавышмақ айтам. 8. Ол бағбан өз бағына оғо эле гөп гүл өстүрөт. 9. Ол бақтың оро-парасына көп қыстар ойун куруп ойношуптур. 10. Одон кийин улуwu дағы сурайт. 11. Музапыр болуп қалат. 12. Уйруну таап қойду. 13. Ээзин сыйлазаң, итине зөөк сал. 14. Туйрамчыдан туғаның болсо... 15. Уйру талапташ, бөрү қулақташ. 16. Қазанға жақындазаң, көwү жуғат, уйруға жақындазаң чууу жуғат. 17. Андыс деген қуйрай бар. 18. Нандан туйрасаң. 19. Иштев атырық, баратырық, көрүү отурук, келип жүрүк. 20. Илекини севеттей ғылып оронот экен.

Талас говорунан

1.Өрүwdө сенин кийгениң, Ачықтуw қысыл туварбы? (ыр). 2. Тапанчаға нан жаптық, қалғанын қазанға бышырдық. 3. Тәттинин көв алып келсе деле балдарға түтпөйт. Ай пулут аралап кетип пара атыры. 5. Кичи-Қапқаға чейин көп пар. 6. Шышырды (чөптү – Ш.Ж.) чаап, чөп қылдық. 7. Қаммүштөк сүт ичет экен. 8. Ушу көжө мойунча менин бээм сүттүw. 9. Жерден бойу көрүнбөйт, силердики жики чөптү же қурайбы? (Кироа – азыркы Кара-Буура районунун “Октябрь таңы” газетасы, 19.07.1973, 4-б., № 84). 10. Суw өнөwөй ағып жатыр/ы/. 11. Топу (чақ) жаап атыры. 12. Апа, мунағусу кимики? 13. Көчөдөн Чатқалга кетти. 14. Көйө ич. 15. Қыстар тоғоноқ ташысын, эркек балдар дайындасын. 16. Биз тамақты сыздық (жедик, ичтик – Ш.Ж.). 17. Апчем келив атыры.

Тянь-Шань говорунан

1. Ныйасбектин сегис бегинин балдары. 2. Сөскө өкөөн бириктирип койуптур. 3. Қоқон ғандығынан уруксат алған экен. 4. Асық гөтөрүп келди. 5. Атазы, иниси//инизи бар да. 6. Чоң сақал Нусуппайга тийген, андан уул торөйт. 7. Әмнеки бөлүштүрүүнү болсо, Наал эже қатышчу экен. 8. Олдо ғайран тай тайлақ, балдарың жүрсүн тай-тайлап. 9. Қара ғыйғақ чөв экен. Мобу жерди ғарасаң (ыр). 10. Бағылдарың бат атқан, Текечерин тес атқан (ыр). 11. Ағ уйуман аяқ-аяқ сүт ағат. 12. Қоов ичейин десем, қойнума ылдый төгүлөт. 13. Адамға дәри болчу арқар оту, бознач, кереч (геренч – Ш.Ж.) деген чөптөр болот. 14. Ай менен үркөр сәэл жанаша гелип қалса, аны койун дейвис. 15. Күзүндөсү эгин тартуу, башқа жумуш жоқ. 16. Быжыны бөөнгө салып, боордон жасайт. 17. Немине бересис? Деди. 18. Сен кечендеткениң жоқпу? 19. Көвүнчөсү Қочқорғо мүнөстүү.

Чүй говорунан

1. Ылай басып қалғандан кийин, гүн ысық болсо, үч эле гүндө, төрт гүндө тышына жерден чыгып қалат. 2. Отоғон гесте гиши көп болсо, балыр ирип, сууға тарап кетет. 3. Тесте ғылып қойсо, даны гүбүлүп қалат. 4. Ортосунда бир гиши божу менен айдай берет. 5. Қуваттын уулу Қулмырса, досум, Чөнтөгүң толғон бул мырса, досум (ыр). 6. Апыкем айтты, мен сундум, досум. 7. Бос қойумду қосқойун. 8. Өкөөнү арачалап, бирөөнү башыма, бирөөнү айағыма қойуп, қаттырып салдым. 9. Қыздын баласы – жээн, жээндін баласы – жээнчер, жээнчердин баласы – тоғончор. 10. Чавалакейдин чоңун энекей, кичинесин балақай дейт. 11. Эки жақты ғарадым, эштеңке түк көрбөдүм. 12. Чертмек чертип бериңис. 13. Эжемдин чермейи//көкүрөкчөсү. 14. Келгиле, ағай, төргө өткүлө.

Ысык-Көл говоруна

1. Арында эгин қандай экен? 2. Ойғуттан чыққан Жаңыл-Мырза. 3. Айзасын ала ғойуп қачырып сала верген. 4. Эрлик қалсын бижерде, Эсиңиз барсын ажерге (ыр). 5. Тасторқонго мис тавақ. 6. Қырғыз ала буға дейт, орус асман дейт. 7. Өкүмат былан берет. 8. Бир жаңғыз балаға кезек келип жатат. 9. Балдар оруздайбыз, айттайбыз деп чапқылап, ар қайсы үйгө гелип, көчө жешет. 10. Мында үч байда вар. 11. Жығырма гүн қалды. 12. Сен барып келгин//келгиниң. 13. Сен китепти маға//маған//маа берген жоқсуң. 14. Уйду саону эмне қыйындығы вар дейсиң. 15. Атамын инисинин айылы тетереги қоқтауда. 16. Қурсағына дан берем дедик. 17. Учурмаға келип қонду. 18. Мыйаз, мурч саттық. 19. Мову чанзывы? 20. Зайрақан Зувамбек менен зайда жүрөт.

2-көнүгүү

Мисалдардағы диалектилик өзгөчөлүктөр қайсы говорго, диалектиге таандық жана анын эмне үчүн ошол говорго же диалектиге таандық экендигин түшүндүргүлө, далилдегиле.

1. Бул иш асанта экен. 2. Муноғу таштын ичинде мине вар? 3. Энезин чақырып, одон сурады, айт чынынды деди. 4. Анаву эгиздеги Тамаша-Ташқа чықсаңыз, хаммасы көрүнөт. 5. Бир ээн дэшкә токтошот. 6. Кечээ буурчак жаады. 7. Кәмпирләргә кәләк жәрәшәт. 8. Жонго чыгып мара. 9. Өрөгү эгиз тоғдо мен турам, (саңа) Домбура чертип ыр сунам (ыр). 10. Иттер жытталап қойду. 11. Ачқыл ичкени келдиңби? 12. Аны чермий деп жүрү ғо. 13. Азыртада келдим. 14. Айры бал алған. 15. Чайанды айры дейт.

3-көнүгүү

Келтирилген мисалдардағы диалектилик өзгөчөлүктөрдүн таралыш чегин (лингво-географиялык ареалын) аныктагыла.

1. Кетээринде маған жолуға кет. 2. Экөw бир баратыр//баратыры. 3. Топуйа кийген башына, Торку илеки түшүптүр (ыр). 4. Бөй да музow баш сыяктуw қара волот. Бул чағат, чакқанда да ийикпей өлөт. 5. Қара чеке кудк гилас окшош мөмө алат. 6. Көлдөлөң салды. 7. Бис жөw келив иштеп жүрчүк. 8. Чүйлүктөр ыңдоо дейт экен, биз қычы дейбиз. 9. Қычқачты алғының. 10. Суw таңқыс эмес. 11. Қыштата жеш үчүн қамынған. 12. – Орун барбы? – Орун ғым (көп – Ш.Ж.). 13. Сиздики (систики) алдыңқы, ошореки. 14. Натаван жигит. 15. Эсиз ғана гилем, эсиз (эсиз гана) эмгек.

4-көнүгүү

Мисалдардағы диалектилик бөтөнчөлүктөрдү тилдик аспектиде аныктағыла жана мындай айырмачылыктардын пайда болуш себебин түшүндүргүлө.

1. Көрсө, бүрөөнө (өтүгүмө – Ж.Ш.) колумдун майын сүртүп, бирөөнө // бүрөөнө сүртпөй ғойсом, саа//саға май сыйпап, маа//маға сыйпавай ғойду деп, экөө мушташыv атқан экен. 2. Эки қунайын алып келди. 3. Кичи пейил жақшы/на/ экен. 4. Мойнуңа таққан берметиң, Мөймөлжүп бешик тербеттиң (ыр). 5. Мен өзүм үч кәм эликке, айалым беш кәм эликке чықты. 6. Бирдемени шылтақ қылып, терисини апарса. 7. Биздин жерлерде мама қаймақ, печек өсөт. 8. Ол чатақ-талашты билүw үчүн экә-үкәләрин чоғултат. 9. Күнүң барып, күнүң қайра келсе – жақшы. 10. Аттан – эгиз, иттен – пас (тавышмақ, жандырмағы: - эгер).

5-көнүгүү

Диалектилик-тарыхый бағытта талдоо жүргүзгүлө жана бул фактынын қоңшу тектеш тилдерде жолугушуна көңүл бургула, ошондой эле лексика-тематикалык (мал чарбалыгына, тамекичиликке, кол өнөрчүлүккө байланыштуу лексика деп) топторго да ажыраткыла.

1. Сыйырды бөкөлөк қачырды. 2. Эшикте бөчө жүрөт. 3. Пакиңизди бере туруң. 4. Астанада туруп, сүйлөй берди. 5. Аваңнын тәгигә пөстөк сал. 6. Узун бойлоw сап жигиттер. 7. Токтудан өткөннөн кийин ишек (шишек), анан кийин чары. 8. Қотоздор оттоп жүрөт. 9. Жасқы ыраңды оттосо, семис полот. 10. Муруттун байлачығы, жаактын эргүнөрү. 11. Қышы суук, жайы салқын тарагай, Қатқан чилде, нөшөрүнө қаравай (ыр). 12. Бул жер тийактан өлкөрөөк эмеспи, жылуулугу вар. 13. Бир қол жер экен, мал қайда кетет дейсиң.

6-көнүгүү

Мындағы лексикалык диалектилик айырмачылыктарга этнографиялык көз қараиш менен талдоо жүргүзгүлө.

1. Бээни саап келет, анан сүзгүчкө-көлөккө сүзөт. 2. Адегенде кымызды кәсәкүл өзү ичет. 3. Эчкәмэр адамды чагат. 4. Соорунуға кой койғону – кой койот, пул койғону – пул койот. 5. Улақ тартыштын айағыда алды-алды калат. 6. Уйум туwду деген ойунду атамдар ойноғон. 7. Менин қысым жеңе деп, энесин айтат. 8. Гилемдин ғылычы, тақтасы, күзүгү, шериги волот. 9. Домбура дейт ону, чопон чалат. 10. Булар сағыр балдар. 11. Қышындасы йәм кырғыз үйдө турат эле.

7-көнүгүү

Диалектилик, говордук классификациялык белгилер боюнча ажыраткыла.

1. Оwsу жаман эл бусат, буту жаман жол бусат. 2. Суwға түшсө - биттә, суwдан чыкса - миңтә (табышмак; жандырмагы: - аттын куйругу). 3. Муноғуну алғым келив атыры. 4. Эсен әкә, бери келе кетиң. 5. Энди уwлуңзду үйлөбөйсүзбү? 6. Кәттә қызыға қат жүгөрүптүр. 7. Көп шәһәрди оңдоду, мурунғудан сас қылып (ыр). 8. Алайчы жигиттер. 9. Кәэр деген же сары эмес, же күрөң эмес, орто жолдо турған түс болот. 10. Зайрақан Арындан келди. 11. Шөрөгү машина турған жолғо чыксаңыз, “Белес” ләгири көрүнөт. 12. Өссөчү! Не болуптур?... 13. Эттәң, әттиң, әттәң ай!... қапылет басып, неге бардым экен...

8-көнүгүү

Фонетика боюнча. Диалектилик, фонетикалык өзгөчөлүктөрдү тапкыла, бөлүнүш түрүнө (тыбыштардын алмашылышы, өз ара таасири, ассимиляция, диссимиляциясы, үндөшүү, үндөшпөө, метатеза ж. б.), закондорго карай ажыраткыла жана себебин түшүндүргүлө.

1. Қолхоз мойунча беш бирғада вар. 2. Мазелен, бир үй-бүлөдө он киши волсо, он сентинер//сентинир эгим берген. 3. Қунайынды арқандап келдим. 4. Чызықты пор менен чызды. 5. Үзүмдөн алып жегиле. 6. Сиске бистин арысығыс бар. 7. Эгези аптазына бир келет. 8. Биринчи ыйулдан баштап, биринчи лөмкө (тамеки жулук - Ш.Ж.) башталат. 9. Маңа бере веде. 10. Қонуз өрмөлөп жүрөт. 11. Бир чоң дарыяға кез келишет.

9-көнүгүү

Морфология боюнча. Кайсы сөз түркүмүнө, кандай категорияға таандык өзгөчөлүк экендигин аныктагыла.

1. Қара-Суwға барып келиптир. 2. Қышындатан бери келе элексиң. 3. Не қылып жүрсүн? (жүрөсүң – Ш.Ж.). 4. Энди бирөw қалды. 5. Ал суwду көздөй баратыры. 6. Тиги апамын шырдамалы. 7. Ол курутту уқалай баштады. 8. Қаванқы ити байлақ. 9. Кәмбайындар келе атыры, апты пастағы эгинди чаап бүткөн го. 10. Мен ону көрдүм, некин ол мени көргөн жок. 11. Тарай

кылдым, чакыра турғанды чакырбайсыңбы? 12. Эй, үкә, сен аған жоксунбу? 13. Авал-мурда мем бир тавышмақ айтам, ону тавыңар. 14. Ушундетип, экөв суу ичишет. 15. Тилекматтын күмбөзүн ошондон чыққан бышқан гирпичтерди атқа, төөгө жүктөп келип салдырыптыр. 16. Мобу жерди ғарасаң. 17. Эшек минет экендер. 18. Кечейи(н)-күндүз жүрө верет. 19. Бизге ақала суу кедейт. 20. Мойсапыттар эйтиптирки: “Апта жәшәди, энди сиз ниме дейсиз?”.

10-көнүгүү

Лексика боюнча. Лексика-семантикалык, туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер), сөздөрдүн компоненттери боюнча талдоо жүргүзүлө.

1. Тыгыт жасаған экен. 2. Бекинбечек ойноду. 3. Тагырада//тағарада суу бар. 4. Көрпө жазап жатат. 5. Тапанчадан жей отур. 6. Чарыдай козу семиртип, чарбадар қылат пайданы (ыр). 7. Көпчүлүк журтту байытты, Көтөрмө қарзыны сап қылып (ыр). 8. Март айында аары сирке салат. Сирке салғаны – жумуртка таштағаны волот. 9. Мешти ыстаған тикенди имне дейт, апа? 10. Болуп қойду. 11. Алайға түштү. 12. Тийишип әйтәттәр мазақтап. 13. Арзаваз//арзыабаз – (Ш.Ж.) менен аған. 14. Қыпчы қатын колду чағат//қысат. 15. Бешик тербет жыландын көзүнү ойуу алат. 16. Шундай қараталаш ки, көв урушат. 17. Муну эл көчөт (жаныбар – Ш.Ж.) дейт.

11-көнүгүү

Өз алдынча иштөө үчүн тапшырма.

Өзүңүздүн жериңиздеги байкалган жергиликтүү тилдик айырмачылыктарды мисалдар менен жазыңыз жана ага лингвистикалык, этнографиялык, тарыхый талдоо жүргүзүп, сынак учурда айтып бериңиз. Ошондой эле ушундай фактыларды мектепте окутуудагы, аларды адабий тилдин нормасына салуудагы жекече пикиринизди да билдириңиз.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ БОЮНЧА СУНУШ КЫЛЫНГАН ЖАЗУУ ИШТЕРИНИН БОЛЖОЛДУУ ТЕМАЛАРЫ

Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорунун филология факультеттеринин окуу программасына ылайык кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча текшерүү, курстук, дипломдук иш жазуу каралган.

Бул багытта текшерүү иштери сырттан окуунун системасына жана диалектология курсунун өзгөчөлүгүнө жараша аныкталган. Ошентип, кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча жазуу иштеринин темалары төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүлүп берилет.

**Диалектилерди изилдөө методу, илимий-теориялык проблемалары
боюнча**

Азыркы кездеги диалектилерди изилдөө методдору, аларга коюлуучу талаптар.⁶²

Кыргыз тилинин диалектилери менен говорлорунун классификациялоонун принциптери жана системасы.

Агглютинативдик тилдердин фонетикалык структурасынын өзгөчөлүгү жана анын кыргыз тилинин диалектилерине катышы.

Кыргыз диалектилери менен говорлорунун бөлүнүшү (классификацияланышы).

Этнографиялык жана лингвистикалык фактылардын карым-катышы жөнүндө.

Ономастикалык маалыматтардын диалектологияга катышы.

Диалектилердин тарыхы, лингво-география маселелери, анын башка диалектилер менен байланышы, адабий тил менен диалектилердин карым-катышы боюнча

Диалектилер менен говорлордогу интернациялык көрүнүштөр, алардын факторлору.

Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен алган орду, тарыхы.

Кыргыз диалектилери менен говорлорунун изилдениш тарыхы жана азыркы актуалдуу проблемалары.

Кыргыз диалектологиясындагы транскрипция жана транслитерация маселелери.

Көрүнүктүү кыргыз диалектологдору, алардын изилдөө багыттары.

Тилдин тарыхы менен элдин тарыхынын же элдин тарыхы менен тилдин тарыхынын байланышы.

Диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдүн пайда болушуна экстро-лингвистикалык факторлордун таасири.

Диалектилердеги байыркы реликт, сенек көрүнүштөр.

Историзмдердин диалектизмге катышы.

Диалектилердеги субстрат, суперстрат (адстрат) көрүнүштөрү.

Диалектилердеги тарыхый-социалдык көрүнүштөр.

Кыргыз диалектологиясынын тарыхы жана кыргыз диалектологдор жөнүндө

Игорь Алексеевич Батмановдун кыргыз диалектологиясынын изилденишине кошкон салымы.

Академик Константин Кузьмич Юдахин – көрүнүктүү лексикограф жана диалектолог.

---

⁶²Теманы тандоо, тактоо жана ага карата материал жыйноо сыяктуу маселелер боюнча диалектолог-жетекчиге кайрылуу керек.

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин диалектологиялык эмгектери жана анын окумуштуулук өзгөчөлүгү.

Профессор Жээнбай Мукамбаевдин кыргыз диалектологиясына байланыштуу эмгектери.

Диалектолог Гүлжамал Бакинованын – кыргыз диалектологиясынын изилденишине кошкон салымы.

Профессор Токтосун Ахматовдун диалектологиялык эмгектери.

Академик Бүбүйна Орузбаеванын кыргыз диалектологиясынын изилдешине жана кыргыз адабий тилинин калыптанышына кошкон салымы.

Диалектолог Эсенгул Абдулдаевдин эмгектери.

Сагалы Сыдыков менен Сагыйпа Коңдучаеванын кыргыз диалектологиясына байланыштуу изилдөөлөрү.

Намасбек Бейшекеев – белгилүү диалектолог жана библиограф.

Кеңешбек Бекназаров, Шералы Жапаров, Жээнкул Жумалиевдердин – кыргыз диалектологиясындагы орду.

Кийинки мезгилдердеги диалектолог-жаш окумуштуулар жана алардын изилдөөлөрү.

Лингвистикалык география, ареал, изогласса боюнча

Маргиналдык (латералдык) тилдик көрүнүштөрдүн регионалдык ареалга тийгизген таасири жана аны менен карым-катышы.

Диалектилик ареалдардын типологиялык маселелери.

Диалектилик карталардын интерпретациясы.

Лингвистикалык атластар жана карталар жөнүндө.

Говорлордогу регионалдык катыштар.

Фонетикалык, грамматикалык изоглассалардын консервацияланышы, аларга карата тарыхый мамиле.

Кыргыз диалектилериндеги изогласса, ареал маселелери.

Лингвистикалык география, анын объектиси, проблемалары.

Регионалдык, маргиналдык изоглассаларды, белгилерди картага түшүрүү.

Лингвистикалык географиялык арал (островок), толкун (вибрация), контракт, тоскоол (барьер), пучок сыяктуу маселелери, алардын субстрат, архаизм менен байланышы.

“Кыргыз ССР – Киргизская ССР” 1987, (24, 29-32-б) деген атласта лингвистикалык маалыматтардын чагылдырылышы.

Бакинова Гүлжамалдын “Лексика диалектов киргизского языка в реальном освещении” (Фрунзе: Илим, 1990.- 88 б.) деген эмгеги тууралуу.

Диалектологиялык-текстологиялык анализ

Молдо Кылычтын ырларындагы (“Казалдарындагы”) диалектилик көрүнүштөр.

Молдо Ныяздын чыгармаларындагы (“Санаттарындагы”) диалектизмдер.

Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер.

Айрым авторлордун чыгармаларындагы диалектилик өзгөчөлүктөргө текстологиялык мамиле (б. а., аларды бастырып чыгуудагы коюлуучу талаптар).

Эпостордогу диалектилик-текстологиялык өзгөчөлүктөр, ага карата адабий тилдин мамилеси жана алардын илимий мааниси.

Диалектологиялык изилдөөлөргө тиркеме-текст берүүнүн максаты.

Диалектологиялык изилдөөлөргө сөздүк-тиркеме берүүнүн максаты жана өзгөчөлүгү.

Кыргыз диалектологиясындагы транскрипция жана транслитерация маселеси.

Диалектологиялык эмгектердин аягында аттардын көрсөткүчүн (именной указатель) берүүнүн мааниси.

Диалектологиялык материалды сактоо (же сакталышы жөнүндө).

Диалектологиянын практикалык маселелери, аны окутуу боюнча

Жергиликтүү (ошол бир аймактагы) топонимдердеги диалектилик, реликт белгилердин сакталышы.

Кыргызстандын аймагындагы топонимдердеги иран лексикасынын катмары (параллелдүүлүк) жана анын кыргыз диалектологиясы менен байланышы.

Топонимдердеги фонетика-морфологиялык жана лексикалык реликт белгилердин сакталышы.

Жергиликтүү географиялык терминдердин мааниси жана диалектология менен карым-катышы.

Адам аттарындагы (антропонимдердеги) лексикалык диалектилик өзгөчөлүктөр.

Антропонимдердеги фонетика-морфологиялык диалектилик бөтөнчөлүктөр.

Лексика-этнографиялык антропонимдер боюнча диалектилик айырмачылыктар.

Антропонимдердеги архаикалык-диалектилик көрүнүштөр.

Этнонимдерге, алардын номенклатурасына (атына) байланыштуу диалектинин изи жана лексика-этнографиялык, лексика-этимологиялык маселелер.

Этнонимдердин интерпретациясы маселеси.

Этнонимдер боюнча материал жыйноонун өзгөчөлүгү.

Эпостордогу энчилүү аттар боюнча архаизмдик, диалектилик, реликтик элементтер, көрүнүштөр жана алардын кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү жагы.

Онамастиканын дагы башка тармактары боюнча диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө.

Диалектологиянын практикалык маселелери, аны окутуу боюнча

Көркөм чыгармаларды диалектизмдерди колдонууга мүмкүн болгон жана мүмкүн болбогон учурлары.

Көркөм чыгармаларды, жергиликтүү газеталардагы диалектизмдердин интеллектуалдык, экспрессия жана эмоционалдык маани менен байланышы.

Диалектизмдерди (жергиликтүү тилдин өзгөчөлүктөрүн) жоюудагы, окутуудагы методикалык ыкмалар.

Диалектикалык, фонетикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөр боюнча

Үндүү тыбыштар боюнча айырмачылыктар, алардын себептери.

Кыргыз диалектилериндеги дифтонгулар, созулма үндүүлөргө байланыштуу көз караштар.

Үнсүз тыбыштар боюнча айырмачылыктар.

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнө байланыштуу бөтөнчөлүктөр.

Тарыхый фонетика, аны түзүүнүн максаты жана милдети.

Говорлордогу табыш жана элес тууранды сөздөр боюнча фонетикалык варианттар, айырмачылыктар.

Морфологиялык өзгөчөлүктөрдүн грамматикалык мүнөзү жөнүндө

Говорлордогу, диалектилердеги барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн функциясы, формасы (мүчөсү) боюнча интеграция, дифференция маселелери.

Шилтеме ат атоочтор боюнча говордук өзгөчөлүктөр.

Сан атоочтор боюнча бөтөнчөлүктөр.

Сырдык сөздөр боюнча говорлордогу айырмачылыктар.

Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча өзгөчөлүктөр.

Тарыхый грамматика жана анын максаты.

Диалектилик лексикалык өзгөчөлүктөр (Лексика-тематикалык, терминологиялык багыты боюнча).

Жибекчиликке (пиллачиликке) байланыштуу лексика.

Тамекичиликке байланыштуу терминдер тууралуу.

Кол өнөрчүлүккө байланыштуу терминдер (Лексика-семантикалык, лексика-этнографиялык аспектилер).

Диалектикалык окказионализмдер.

Арсеналдык сөздөр.

Диалектилер боюнча говорлордогу мейкиндик жана мезгилдик маанини туюндурган сөздөр.

Говорлордогу фразеологизмдер, алардын пайда болуу булактары, жашоо себептери.

Говорлордогу балдардын речине байланыштуу айтылуучу сөздөр (лексикондор).

Лексика-семантикалык маанилер боюнча

Диалектилик сөздүн негизги белгилери, өзгөчөлүгү.

Лексикалык диалектизмдердин типтери.

Диалектилерде сөз маанисинин кеңейиши, анын полисемия, стилистика менен байланышы.

Сөздүн семантикалык маанисин ажыратуу (семантикалык микрополе-кичи мейкиндик) маселеси.

Диалектилик омонимдер.

Диалектилик синонимдер.

Диалектилик контексттик синонимдер.

Диалектилердеги, говорлордогу кабыл алынган сөздөр.

Тарыхый диалектология жана анын аспекти, предмети, максаты.

Диалектологиялык сөздүк түзүү иши боюнча

Диалектологиялык сөздүктүн өзгөчөлүгү.

Диалектологиялык сөздүктүн илимий, практикалык маанилери⁶³.

Кыргыз тилиндеги диалектологиялык сөздүк түзүүнүн тарыхы.

Диалектологиялык адабияттардын⁶⁴ библиографиясы боюнча

Диалектологиялык адабияттар менен таанышуунун ыктары жана бул багытта жазуу, текшерүү иштерге, библиография түзүүнүн зарылдыгы, принциптери.

Диалектологиялык адабияттарды мазмуну жагынан топторго бөлүштүрүүнүн жолдору.

Библиографиялык мамлекеттик стандарт жөнүндө.

Жазуу иштерине коюлуучу талаптар

---

⁶³ Ушул сунуш кылынган “жазуу иштеринин темаларынан” башка студент өзү сунуш кылган тема боюнча жазууга да болот, бирок кафедрада ал жөнүндө жетекчи менен макулдашуу керек.

⁶⁴ 1970-жылга чейинки кыргыз диалектологиясына байланыштуу адабияттарды Н.Бейшекеевдин “Кыргыз тили” (библиографиялык көрсөткүч, Ф., 1961, 1985), Ш.Жапаровдун “Кыргыз диалектологиясы” (сырттан окуган филология факультетинин студенттери үчүн методикалык көрсөтмө. Ф., КМУ, 1976, 1982) деген эмгектерин да кароо керек.

1. Жазуу иштерин аткаруудан, киришүүдөн мурда алынган темага ылайык адабияттар менен таанышып, иштин планына ылайык материалды бөлүштүрүп туруп, анан жазууга киришүү керек.

2. Ишти жазууда кандайдыр бир түшүнбөстүк, кыйынчылык болсо, жетекчиге же кафедрага кат менен консультация сурап кайрылуу зарыл.

3. Текшерүү иш сыя менен таза жана даана, адабий тилде, орфографиялык жактан туура жазылууга тийиш.

4. Диалектилик тексттин же мисалдын асты толкун сызык менен сызылып же тегерек кашаанын ичине берилип, түшүндүрмө тексттен (автордун сөзүнөн) айырмаланып турсун.

5. Текст же мисал транскрипция менен жазылышы керек.

6. Ишти жазууда жасалган шилтемелер (сноскалар) так болсун, б. а., алар тырмакчага алынып, автору, аты, чыккан жылы, басмасы, тиркеме-текст же сөздүк-индекс берилиши керек.

7. Жазуу ишине бет коюлуп, жетекчинин сын-пикири, ою жазыла турган, белги кое турган, оң жагынан тилке (поле) калтырылган жана таза баракка жазылсын.

8. Иш көрсөтүлгөн мөөнөттө жөнөтүлсүн.

9. Жазуу ишинин⁶⁵ сыртында: окуган жайы, факультети, студенттин өзүнүн фамилиясы менен аты, курсу, аткарган темасы, дареги, жазып бүткөн убагы жана жетекчиси тууралуу маалымат болушу керек.

Жазуу ишине материал жыйноо

Сырттан окуган студенттер үчүн диалектология боюнча материал жыйноо (стационарда окугандарга салыштырганда) бир кыйла жеңил жана кызыктуу болот. Анткени алар дайыма диалектинин өкүлдөрүнүн арасында болот же студент ошол диалектинин өкүлү болуп саналат да, тилдик диалектилик фактыны толук жана мисалдары менен “эркин” жазып алууга, ал турсун, таралыш чегине, бул же тигил чөйрөдө айтылышына чейин билүүгө, информаторлорду (респонденттерди) туура тандоого мүмкүндүк туулат.

Материал канчалык көп жана так болсо – текшерүү иши ошончолук оңой болот.

Диалектологиянын өзгөчөлүгүнө ылайык материал ошол жерде туруктуу жашаган карыя, сабатсыз же чала сабаттуу кишилерден жыйналууга тийиш. Ошондой эле информаторлор (респонденттер) жөнүндө толук (фамилиясы, аты, жашы, уруусу, уругу, сабаттуулугу, туруктуулугу, речинин айтымынын өзгөчөлүгү жөнүндө) кабар берүү зарыл жана бул жазуу ишинин “Киришүү” бөлүмүндө да көрсөтүлүүгө тийиш.

Диалектологиялык материал жыйналган кыштак, айыл тууралуу толук кабар (эски, жаңы аты, кайсы административдик, акимдик бөлүнүшкө

---

⁶⁵ Жазуу ишине коюлуучу дагы башка талаптар, алардын өзгөчөлүгү жөнүндө жетекчиден, кафедрадан, кафедранын башчысынан суроого болот.

кириши), анын элинин тарыхы, улуттук составы, башка элдер менен байланышы тууралуу маалыматтын болушу зарыл.

Диалектилик материалды речтик аппаратында (оозунда) деффекти бар (мурду маңка, тиши орсок, кемээк, аптыгып, туттугуп сүйлөгөн, тили чүчүк) кишилерден жазууга болбойт.

Материал жыйноодо Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча программасын” (Фрунзе, КМУ, 1966), Г.Бакинованын “Кыргыз тилинин диалектологиялык атласын түзүү үчүн материал жыйноонун программасын” (Фрунзе, Кыргыз ССР ИА, 1963) жана Ш.Жапаровдун “Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасын” (Фрунзе, КМУ, 1974), А.Биялиевдин “Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы жана методикалык көрсөтмөсүн” (1988) пайдаланса болот.

ТЕКШЕРҮҮ ИШТЕРИНИН БОЛЖОЛДУУ ТУТУМУ

1. Киришүү

Киришүү бөлүмүндө алынган теманын жазылып жаткан ишке чейин изилдениши, ага карата илимдеги айтылган пикирлер, адабияттар жөнүндө сөз болуп, иликтөөгө алынган курстук, дипломдук теманын максаты, материалынын топтолушу, алынган объектиси же тема жана информанттар тууралуу маалыматтар берилиши керек.

2. Негизги бөлүм же бөлүмдөр, баптар (главалар).

Бул бөлүмдө студенттер өзү жыйнаган маалыматтарга (фактыларына), мисалдарына таянып оюн түшүндүрүүгө, далилдөөгө аракет жасаш керек. Оюн далилдөөгө, түшүндүрүүдө бул багытта айтылган айрым окумуштуулардын пикирлерине таянып, ал пикирлерге шилтеме жасоого ылайыктуу болот. Ойду түшүндүрүүдө жана далилдөөдө үчтөн кем болбогон мисал келтирип, келтирилген мисалдар транскрипцияланып берилүүгө тийиш. Илимий анализ кыска түшүнүктүү берүүнү талап кылат.

3. Жыйынтык

Иликтөөнүн негизги бөлүмүндө же бөлүмдөрүндө айтылган ойлор иштин аягында жыйынтыкталууга (эгер мүмкүн болсо пунктарга бөлүнүп көрсөтүлүүгө) тийиш.

4. Тиркеме

Диалектологиялык изилдөөнүн жана предметтин өзгөчөлүгүнө жараша иликтөөнүн корутунду бөлүмүнөн соң диалектологиялык сөздүк-тиркеме же диалектологиялык транскрипцияланган текст, ошондой эле изилдөөгө алынган объектинин картасы да кошо берилет.

5. Библиография (жазуу ишинде пайдаланылган адабияттардын

тизмеси)

Библиографияны берүүдө биринчи кезекте классикалык-методологиялык адабияттар, андан кийин илимий эмгектер, андан соң көркөм адабияттар алфавиттик тартип менен хронологиялык принципте: автору же авторлору, чыгарманын толук аты, чыгарган басмасы, жылы, бети көрсөтүлүүгө тийиш.

“Кыргыз диалектологиясы” адистеги боюнча тематикалык план

№	Лекциялык сабак. мазмуну	сааты	Практикалык сабак. мазмуну	сааты
1-модуль				
1.	Диалектология илими жөнүндө жалпы түшүнүк	1	Кыргыз тили илиминдеги диалектология бөлүмү жөнүндө маалымат	1
2.	Кыргыздар жөнүндө тарыхый жана географиялык маалымат	1		
3.	Кыргыз тилинин түрк тилдер системасынан алган орду	1		
4.	Кыргыз адабий тили	1	Кыргыз адабий тили жана диалектология илими	1
5.	Кыргыз диалектилеринин изилдениши	1	Кыргыз диалектологиясынын изилдениши	1
6.	Кыргыз тилинин диалектилерге жана говорлорго бөлүнүшү	2	Кыргыз тилиндеги диалекти, говорлор	2
7.	Академик Б.М.Юнусалиевдин классификациясы	2	Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилиндеги диалекти, говорлорду бөлүштүрүүсү	2
1-модулда:		9		7
2-модуль				
8.	Кыргыз диалектологторунун тил илимине кошкон салымдары	1	И.А.Батмановдун, К.К.Юдахиндин классификациялары	1
9.	Кыргыз диалектилеринин тыбыштык системасы	1	Ж.Мукамбаевдин, Э.Абдулдаевдин диалекти, говорлорго	

			бөлүштүрүүлөрү	1
10.	Диалектилик грамматикалык өзгөчөлүктөр	1	Профессор Ш.Жапаровдун классификациясы	1
11.	Лексикалык диалектизмдер	1	Г.Бакинованын диалектология илимине кошкон салымы	1
12.	Ономастикадагы жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр	1	Т.К.Ахматовдун диалектологиялык изилдөөлөрү	1
13.	Ж.Мукамбаевдин “Диалектологиялык сөздүгү”.	1	Ж.Мукамбаевдин диалектология илимине кошкон салымы	1
14.	Кыргыз диалектологдору	1	Кыргыз диалектологиясын изилдеген окумуштуулар	1
2-модулда:		7		7
Жалпы:		16		14

Модулдун суроолору

1-модуль боюнча:

1. Элдин тарыхы – тилдин тарыхы же тилдин тарыхы элдин тарыхы
2. Диалектология деген эмне?
3. Диалектология илимин окутуунун максаты жана милдети
4. Кыргыз диалектологиясынын изилдениши
5. Түрк тилдери (түркология, түркологдор) жана булардын кыргыз тили менен байланышы
6. Диалектология илиминин түрлөрү
7. Кыргыз диалектологиясына кайсыл окумуштуулар изилдөө иштерин жүргүзүшкөн?
8. Академик Б.М.Юнусалиевдин классификациясы?
9. Б.М.Юнусалиевдин классификациясы башка диалектологдордон эмнеси менен айырмаланат?
10. Илимий диалектология эмнени изилдейт?
11. Б.М.Юнусалиевдин кандай эмгектерин билесиң?
12. Кыргыз диалектология илими кыргыз тили илиминин башка бөлүмдөрү менен байланышы жана айырмасы.
13. Түндүк диалектинин говорлору.
14. Түштүк-чыгыш диалектисинде канча говор бар?
15. Түштүк-батыш диалектиси кайыл аймакты кучагына камтыйт?

2-модуль боюнча:

1. К.К.Юдахиндин классификациясы?
2. Бул окумуштуунун классификациясындагы айырмачылык.
3. К.К.Юдахиндин диалектологиялык изилдөөлөрү
4. Ж.Мукамбаевдин диалектологиялык изилдөөлөрү
5. Г.Бакинованын көз караштары
6. Ш.Жапаровдун диалектологиялык изилдөөлөрү
7. Т.К.Ахматовдун диалектология илимине кошкон салымы
8. Ж.Жумалиев диалектология илимине кандай салым кошкон?
9. Диалектология боюнча кандай эмгектер жарык көргөн?
10. Соңку жылдардагы диалектологиялык изилдөөлөр.
11. Кандай эмгектерди билесиң?
12. Э.Абдулдаевдин классификациясы.
13. Сиз кайсыл диалектологдун классификациясына кошуласың?
Эмне себептен?
14. А.Биалиевдин диалектология илими боюнча кандай эмгектери жарык көргөн?
15. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. “Кыргыз диалектологиясы” деген эмгеги кайсыл жылы чыыкан?
16. Т.Ахматовдун “Талас говору” деген эмгегинде эмнелер баяндалган?
17. Ш.Жапаров кайсыл говорду изилдеген?
18. Кыргыз диалектологиясынын ономастика илими менен байланышы.

“Кыргыз диалектологиясына” тест

1. Кыргыз адабий тили деген эмне?
  - а) Жалпы кыргыз элине бирдей түшүнүктүү болгон маданий, перспективдүү тил
  - б) Күн сайын эле сүйлөнүп турган тил
  - в) Кыргыздын чечендери сүйдөгөн тил
  - г) Кыргызстандын чегинен сырткары жашаган кыргыздардын тили
2. Диалектология илими эмнени изилдейт?
  - а) кыргыз тилиндеги тыбыштарды
  - б) муунду изилдейт
  - в) жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү
  - г) сөздөрдүн жалпы жыйындысын
3. Диалектология илиминин бөлүнүшү?
  - а) тыбыштык диалектология
  - б) морфологиялык диалектология

- в) семантикалык диалектология
г) илимий, тарыхый, практикалык диалектология
4. Кыргыз диалектологиясынын изилдениши кайсыл мезгилден башталат?
а) 1925-жылдан бери
б) 1940-жылдан бери
в) 1950-жылдан бери
г) 1930-жылдан бери
5. Кыргыз диалектологиясы илимий негизде качан окутула баштаган?
а) 1924-жылдан бери
б) Кыргыз тили кыргыз мектептеринде окутула баштаганда
в) Кыргыздардын тарыхы менен катар эле
г) Б.М.Юнусалиевдин сунушу менен окутула баштаган.
6. Кыргыз диалектологдору кимдер?
а) Орузбаева Б.Ө., Токтоналиев Т.К., Авдубалиев И.
б) Юнусалиев Б.М., Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж.
в) Мусаев С., Маразыков Т., Жапаров Н.
г) Каратаева С., Зулпукаров К., Семенова Ж.
7. Академик Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз диалектологиясы» деген эмгеги кайсыл жылы жарык көргөн?
а) 1970-жылы
б) 1975-жылы
в) 1985-жылы
г) 1971-жылы
8. Диалектолог Г.Бакинованын «Кыргыз тилинин Ош говорлору» деген эмгеги кайсыл жылы жарык көргөн?
а) 1965-жылы
б) 1956-жылы
в) 1983-жылы
г) 2001-жылы
9. «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн» автору?
а) Мукамбаев Ж.
б) Юнусалиев Б.М.
в) Коңкобаев К.
г) Жапаров Ш.
10. Профессор Ш. Жапаровдун кандидаттык диссертациясынын темасы кайсыл?
а) «Талас говору»
б) «Нарын говору»

- в) «Чүй говорунун грамматикалык өзгөчөлүктөрү»
- г) «Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү»

11. «Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрүн кайсыл окумуштуу изилдеген?

- а) Юнусалиев Б.М.
- б) Юдахин К.К.
- в) Бейшекеев Н.
- г) Ахматов Т.К.

12. И.А. Батмановдун «Кыргыз тилинин түндүк диалектилери» деген эмгеги кайсыл жылы жарык көргөн?

- а) 2000-жылы
- б) 1965-жылы
- в) 1940-жылы
- г) 1938-жылы

13. Кыргыз тилин түндүк жанат түштүк диалектиге кайсыл окумуштуу бөлгөн?

- а) Юнусалиев Б.М.
- б) Жапаров Ш.
- в) Батманов И.А.
- г) Юдахин К.К.

14. И.А. Батмановдун классификациясы кайсыл?

- а) түндүк, түштүк наречие
- б) түндүк, түштүк диалекти
- в) түштүк-чыгыш, түштүк-батыш, түндүк диалект
- г) ичкилик, тышкылык, ортолук диалекти

15. Т.К. Ахматов кайсыл говорду изилдеген?

- а) Чүй говорун
- б) Талас говорун
- в) Ош говорун
- г) Нарын говорун

16. Жерге-Тал говорун кайсыл окумуштуу изилдеген?

- а) Жапаров Ш.
- б) Жумалиев Ж.
- в) Бакинова Г.
- г) Мукамбаев Ж.

17. Ш. Жапаров менен Т. Сыдыкованын «Кыргыз тилинин диалектологиясы» деген эмгеги кайсыл жылы жарык көргөн?

- а) 2001-жылы
- б) 2000-жылы

- в) 1999-жылы
- г) 2005-жылы

18. Диалект деген эмне?

- а) жергиликтүү тилдик өзгөчөлүк
- б) кыргыз тилинин тыбыштары
- в) кыргыз тилинин лексикасы
- г) сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби

19. Говор деген эмне?

- а) жергиликтүү тилдик өзгөчөлүк
- б) диалектинин ичиндеги тилдик өзгөчөлүк
- в) кыргыз тилинин лексикасы
- г) кыргыз тилиндеги морфемалар

20. Ж. Шүкүров кайсыл эмгекти жазган?

- а) «Кыргыз диалектологиясы»
- б) «Лейлек говорунун тилдик өзгөчөлүктөрү»
- в) «Алай говорунун материалдыры жөнүндө»
- г) «Кыргыз тилинин түндүк диалектиси»

21. Кыргыз диалектологиясы менен кыргыз ономологиясын байланыштырып изилдеген окумуштуу ким?

- а) Жумалиев Ж.
- б) Биялиев А.
- в) Жапаров Ш.
- г) Бакинова Г.

22. Ж. Мукамбаевдин 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» канча сөз камтылган?

- а) 32000 ге жакын
- б) 40000
- в) 35000 г ежакын
- г) 50000

23. Ж. Мукамбаевдин 2009-жылы чыккан «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүн» кайсыл окумуштуу басмага даярдаган?

- а) Абдубалиев И., Толубаев М.
- б) Маразыков Т.
- в) Мусаев С.
- г) Коңкобаев К.

24. Б.М. Юнусалиевдин классификациясы кайсыл?

- а) түндүк, түштүк наречие

- б) түндүк, түштүк диалекти
- в) түштүк-чыгыш, түштүк-батыш, түндүк диалект
- г) ичкилик, тышкылык, ортолук диалекти

25. “Ысык-Көл говору” деген эмгекти ким жазган?

- а) С.Кондучалова
- б) Б.Орузбаева
- в) И.А.Батманова
- г) Г.Бакинова

ТИРКЕМЕЛЕР

Чет мамлекеттерде жашаган кыргыздардын өз ооздоруна өзүбүз жазып алган жана ар кандай мезгилде утурумдук басылмалардын беттерине жарыяланган тексттерди (материалды) пайдаландык, аларга түшүндүрмө бердик.

МЕН КӨРГӨН КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАР

Төлөк Төрөкан – белгилүү санжырачы, тарыхчы. 17.03.1932.

Табышмактуу сакталып калган байыркы китептерден которуп жыйнап, кыргыздардын эң байыркы жана байыркы тарыхын саймедиреп айтып жаздырган куйма кулак санжырачы. Төлөк аксакал тарых жыйноочу катары да жалпы журтка белгилүү инсан.

Төлөк аксакалдын авторлугу астында жарык көргөн “Санжыра” (04.1996) аттуу китеп эки бөлүктөн турат:

1. Кыргыз улутунун келип чыгышы
2. Кыргыз элинин хандык доорлору.

Китептин экинчи бөлүгү 23 темадан турат: 1. Акылбектин ал-жайы, 2. Жада таш урушу, 3. Калач хан доору, 4. Күүнүн башы Камбаркан, 5. Алалыктын азабы, 6. Арстандар доору, 7. Кыз калыңы, 8. Жеке сайышуу, 9. Хан чарышы, 10. Кайра эстөө, 11. Хан тою, 12. Кара Тажаал окуясы, 13. Урумхандын бала асырап алышы, Алихандын элин коргоп калышы, 14. Салихандын чоң союлу менен чабышы, 15. Ханга чоро коюу, 16. Тайитхандын арманы, 17. Таш Кулактын жөөттөр менен бирлеши жана кыргыздарга дүмөк салышы, 18. Алача хан менен Карача хандын чырлашы, 19. Ал жетпесе акыл тап, 20. Нооруз майрамынын келип чыгышы, 21. Ботой, 22. Хан зарлык, 23. Бурулуш доору.

Жакында Үрүмчү шаарындагы Шинжан эл басмасынан жарык көргөн “Көөнө кыргыздардын тарыхы” – History Story of Kirghiz nationality аттуу

көлөмдүү китебинин бир нускасын мага көрсөтүштү. Китептин мазмуну негизинен 1430-жылдарда Бухарадан фарси тилинен басылып чыккан “Кыргызия – түгөнбөгөн зар заман” аттуу эбегейсиз чоң китептин сериясынан алынып жазылган...

“Кыргыздын эң байыркы тарыхы Милладиден (биздин заманга чейинки 5600-жылдарга таандык 130 уруудан башталат. Алаш хандын алты уулунан 60 уруу кыргыз тарайт деп айтылат. Ошол замандарга туш болгон уруулардын ичинде байыркы уруулар катары эсептелген кыргыздын уруулары: Черик уруусу, Кыпчак эли, Кушчу (кутчу), Чоң багыш, Мундуз, Саруу – сол канатка бөлүнөт. Найман, Кесек, Тейит Жедигердин жети уулунан тараган урууларга кошулат”, - дейт Төлөк аксакал. Жедигерден тарагандар Эне-Сайдан акырындап жылып отуруп, Булгарлар жашаган Түрк дөөлөтүнүн аймагында отрукташат да, Орто-Тоо жана Чоң-Чоку аттуу аймактарда жүздөгөн жылдар бою турушуп, андан ары Эдил тоосунун аркасына жылышып, азыркы Венгриянын аймагына чейин жетишет... Байыркы тарыхтын таржымалын жазмага түшүргөн, анын ичинде кыргыздардын тарыхын тизмектетип китеп кылып тараткан заман 1435-1485-жылдарга туш келет. “Кыргызия – түгөнбөс зар заман” аттуу эбегейсиз чоң китептин сериясы XV кылымдын башында (1430-жылы) Бухарада басылып чыккандыгы элге-журтка эчак эле белгилүү болгон. Сериялуу китептердин аттары – “Удудул аалам”, “Забрани аалам”, “Тарыхый индос”, “Кысысул амбия”, “Муңдуу зар”, “Зар заман”, “Кыргызия санжыра” жана “Тарыхый памуз” сыяктуу араб тамгасы менен фарси тилинде жазылган китептерден турат. Бул китептердин сериясы бир канча жолу басмадан кайрадан басылып чыккандыгы маалим. Акыркы сериялары XIX кылымда Казан шаарында басылып чыккан.

Өз учурунда китептин басылып чыгышына Баатыр хан аттуу атагы алыска кеткен бай адам зор салым кошкон. Ал адам 32 казы жана 16 молдону жана 70 чеченди жыйнап алып, “кыргыздардын байыркыдан баштап бүгүнкүгө чейинки чыныгы тарыхын жазып чыгасыңар” деген тапшырма берет. Алар далай убакыт кетирип жазып чыгышат. Тарыхый жыйналган материалдар топтолуп, хронологиялык тартиби боюнча иретке келтирилип, ошол убактагы орто кылымда белгилүү болгон Бухарадагы басмадан басып чыгарылат. Тарых жана санжыра топтоочулар жалпы ишине жана басмадан чыгаруу үчүн 45 000 (кырк беш миң) койдун наркына татый турган эбегейсиз көп каражат бөлүп берген экен. Натыйжада баш аягы 99 дастандан турган төрт томдуу китеп “Кыргызия – түгөнбөс зар заман” деген ат менен элге жайылып, учурунда эбегейсиз кызыгууну туудурган – деп айтылат. Китептердин даңазасы алыска тарайт. Кийин Кокон хандыгынын тушунда кыргыздардын тарыхын түп тамыры менен жоготуш үчүн акыркы басмадан чыгарылган китептер ырайымсыздык менен өрттөлөт. Каттылып калгандарды катуу изилдөөгө алынып, жок кылууга буйрук берилет. Аларды сактаган адамдар: илимпоздор, жогорку сабаттуу молдолор куугунтукталып, камакка алынат. Табышмактуу түрдө жок кылынат. Кокон хандыгынын артынан –

Орто Азияны өзүнө каратып алган Орус падышалык империясы да кыргыздардын тарыхына байланыштуу китептерди катуу куугунтуктоого алышат. Табылганын өрттөшүп же дайынсыз жоготууга бардык күчүн жумшашат. Ошондой катаал заманда байыркы тарых жазылган китептерди сактап калууда Данияр казы менен Акун казынын кошкон салымы эбегейсиз зор”, - деп айтылган тарыхта. (Бул өзүнчө кызыктуу тарыхый окуя).

Төлөк аксакалдын байыркы китептерде жазылган маалыматтарга таянып айтуусу боюнча кыргыздардын чачылуусу IV кылымдан кийин башталып, 41 дөөлөткө тарап кеткендиги ошол байыркы китептерде баяндалат деп айтылат. Китептерде “чачылган элди жыйнаган Манастын доору 1400 жыл мурун болуп өткөн окуя же V кылымдын башына туш келет” деген божомол бар. Анын канчалык деңгээлде тарыхка жакын экендигине эч ким кепил боло албаса керек. Манас баатырдын кылымдарга калтырган мурасы бүгүнкү кыргыздар жашаган жер жана чачылган кыргызды жыйнагандан калган 40 уруулуу эл деп катуу айтылат экен.

Жунго (Кытай Эл Республикасы) мамлекетинде жашаган кыргыздардын жалпы саны 180 000 ден ашып, 200 000 ге чейин жете турган болсо, анын 155 000 ге жакыны ушул Кызыл Суу Кыргыз автономдук облусунда жашайт. Андан тышкары:

1. Иле – казак автономдуу облусунун территориясында 20 000 ге жакын кыргыз жашайт. Анын ичинде Тарбагатайда – 2500 кыргыз, Текесте – 10 000 жакын адам бир айылда отурукташкан;

2. Ак-Суу аймагында 12 000 кыргыз ар кайсы айылдарда жашашат;

3. Кашгар аймагында 7 000 кыргыз ар кайсы айылдарда жашайт;

4. Үрүмчү шаарында 2000 ге чукул кыргыз жашайт;

5. Хотен аймагында (Кең-Кыр айылдык өкмөтү) 1100 жакын адам жашайт;

Фуйу жергесинде (ичкерки Кытайда) Хэйлюнзиан провинциясында 1500 ге жакын кытайлашып кеткен кыргыздар бар.

КСКАО Жунго мамлекетинин өзгөчө аймак катары эсептелген стратегиялык мааниси бар жерде жайгашкан.

Асанбек ТОКТОГУЛОВ,
дүйнөлүк мурастарды сактоо
боюнча эксперт, санжыра жана
тарых изилдөөчү жана жыйноочу
“Кыргыз туусу” (газета, 2012, 8-
июнь, 11-б.- №44 (23633)).

“КӨЧҮП КЕЛҮҮНҮ КӨКСӨЙБҮЗ . . .”

Бул текст-аңгемени өзү кыргызстандык кыргыз, “Кыргыз Туусу” газетасынын өз кабарчысы Төлөн Насирдинов 1995-жылы август айында Бишкек шаарында “Манас” эпосунун 1000 жылдыгына Түркиядан келген 48

жаштагы бир аз сабаттуу Мамат Жумадан магнитофонго жазып алып, кагаз бетине түшүргөн. Маалымат-материал “Кыргыз туусуна” – (19.10.1995) жарыяланган.

“Макеме миң жылдык маареке учурунда филармонияда жолуктум. Европалык кийимчен, капкара мурутчан, орто бойлуу, өзүмө куракташ, ыйманы ысык жигит негедир мени өзүнө тартты. Анын тасмадагы сөзүн сыдыргыга салбастан тартуулап турганым.

* * *

- Чоң атам Алайдан ооп барган экен. Ооганстандан жетимиш токусунчу жылында Пакистанга келген эдек. Токсон экиде⁶⁶ Түркияга барганбыз, 300 түтүн. 1700 киши. Түркия өкүматы бир замангаче ичмек-жемегибизди берди. Баарыбызды жерлештирип, үй салып берген. Үй башыга ондон кой, бирден инек⁶⁷, берди. Колунан келген жардамын кылды.

- **Эмне иш кыласыңар?** – Макем бул сурооо араң түшүндү. Чала кайрылдымбы деп, кийин тасмадан кайра уксам, суроону так эле берген экем. Нечен жыл алыс жүрүп, сөзүбүз бөлөк түшкөнүн карачы!

- О жерде тери иш бар⁶⁸. Балдарым бар, машине тигебиз. Аны апарып сатабыз. Алыш-бериш, ижарат кылабыз. Жүз элик киши өкүматка ишлейт. Онон калганыбыз ар жерде ишлеп жүрөбүз.

- **“Манас” маарекеси жөнүндө качан уктуңуздар?**

- Манастын, тоюга бизге мурунтан кагаз-магаз барбаган. Түркиянын зор кишилери бизди чогултуп: “Ван көлүнүн чекесиде Манастын тоюну кылабыз” деген эле. Биз бейкам турсак, айдын жыйырма үчү күнү мындан “Түркиядагы кыргыздардан да бир канча киши келсин” деп кагаз барып калды. 3 киши шо кагаз боюнча келе бердик.

- **Канча уулуңуз бар? Үйлүү-жайлуубу?**

- 3 уул, 3 кызым бар. Зор уулум аскерлигин бүткөрүп келгендин кийин, Ракманкулкан деген менин бажам болот, шо кишинин кызын алып бергем. Онон кийинкиси былтыр лисейди бүтүрүп, Ыстамбыл университетине кирген эде, сыноодон көчө албай койду. Эми окууга өтүүгө даярданып, иштеп жүрөт.

Азыр калың биздин Памырдагыдай ончо күчтүү эмес. Биз Ооганстанда жашаган убактыда көп калың алатын эде. Мен өзүм Толубай ажы, Толубай кан деген киши болот эде, шонун кызын алып бергенде, жүз элик кой бергенбиз. Бажам Ракманкул кан 200 кой, 100 котоз⁶⁹ берген.

- **Канча жаштасыз?**

- **Чоң атаңыз Ооганстанга качан кетиптир?**

⁶⁶1992-жылы - деген мааниде.

⁶⁷Инек – уй.

⁶⁸Ол жерде тери иш бар – Ал жерде тери иштетебиз (ашатабыз).

⁶⁹Котоз – топоз.

1935-40 – жылдардын арасында. Калдар⁷⁰ уруусунанбыз. Алайдан келген үчүн алайчы деп коёт. Алайга барып, жерибизди, туугандарыбызды көрүп кетем деп турамын.

- Силерде кайсы уруулар бар? Кимиси көптүк кылат?

- Ракманкул хандын уруусу кочкор. Олор бааридан⁷¹ көбүрөөк. Ондон кийин шайымдар, отунчулар. Кыпчак, тейит, кутандар бар. Биз да, Кудайга шүгүр, эллик үйбүз.

- “Манасты” мурда уккансызбы?

- “Манасты” биз мурунтан билет эдек. Манас ата деген бар деп, Ооганстанда жүргөндө “Манастын” жомокторун айткандар бар эде. Түркияга келгенден кийин “Манастын” тарых китабдарын алып окудук. Түркчө. Манас кандай болгондугун анан билдик. Ондө түрктөр бүт, билесиз, Ататүрккө багынат. Манас да биздин баарибиздин атабыз. 10-15 жыл жерде калдык. Манас атанын тоюга келип, бүгүн бир жаңы туулгандай, жаңыдан дүйнөгө келгендей болуп жатамын.

- Чоң памирлик манасчы Ашым Афезди билесизби?

- Ону билбейт экемин.

- Канча малыңыз бар?

- Ван көлүнүн 90 километрчилик чекесинде өкүматтын, чифлик дейт экен олор, малдарчылык⁷² жери бар экен, жарымын бизге бөлүп берген, жарымында давлат чикили бар. Обол биз 300 үйлүү келген эдек, 1700 киши эдек. Кудайга шүкүр, 6-7 жылдын арасында 2000 ден ашып баратат. Жаңыдан үйлөнгөндөр бар. Жерибиз тарып кетип баратат. Өкүмат киргизген үйгө батышпай бара жатабыз. Өкүматтан тиледик: “өкүматтын жерин да, котозду да көбөйтө алабыз.

Менин кыркча коюм, 2-3 инегим бар.

- Ракманкулдун көз жумушу силерге катык тийгендир?

- Манас ата катарындагы үчүнчү киши болуп калган. Үрп-адатыбызды, динибизди, тилибизди жоготпой, баарибизди бир арага топлап келген. “Азырынча Түркияда жашап туралы. Биздин жаныбызда туугандарыбыз бар, кыргыздарыбыз бар, аталарыбыздын жери бар, шого кетебиз” деп насият айтат эде. Алланын кызматы экен, шо киши өлгөндө биз шашып, мине кыларыбызды билбей калдык. Баарыбыз шо кишиге ишенген адам эдек.

- Түркия эми өз үй, өлөң төшөгүңөр болуп калгандыр?

- Колунан келген жардамын берди. Ону айттым. Бирок биякка алып келсеңер деп көп үмүт кылабыз. Не дегенде о жерде да бизге кыйынчылыгы жок. Аталар айткандай “Үйүрүнү санабас ат болбос, элини санабас эр болбойт”. Жүрөгүбүздө Кыргызстан турат. Силер жөнүндө басилер⁷³ жакшы айтып барат, басилер жаман айтып барат. Кудайга шүгүр, бүгүн өзүбүз көрдүк хич кемчилиги жок экен. Хеч ойлобогон эдек мындай болушуну биз эми бирлешмегибиз керек. Өзүбүздүн ватанибиз, өзүбүздүн жерибиз,

⁷⁰Калдар - кэлдэр (бул жерде [а] ичке үндүү [э] менен болот).

⁷¹Бааридан – болуш керек: бээриден.

⁷²Малдарчылык – мал чарбачылык.

⁷³Басилер – айрымдар, кээ бирөөлөрү.

өзүбүздүн кыргызыбыз үчүн топланып, өз топурагыбызды иштетишибиз керек.

Арзуу кылабыз: биз бир аз узак жердебиз, көчүбүз менен келишке күчүбүз жетпей жатат, шол үчүн бизге өкүмат бир аз жардамчы болсо. Агерда кабыл этсе, бир аз жер берсе...

- Каерге келгениңер бар? Ош жаккабы?

Ракманкул ажы бизди башкалардан коруган, топлаган эде. Мындай кай жерге койсо, баарибиз тууганбыз. Сиздин жаныңызга отурсам да, дагы бир кыргыздын жанында отурсам да болот. Мине дегенде өзүбүздүн ватанибиз⁷⁴ өзүбүздүн элибиз. Баарибизди бир жерге коюуга көп күч кетет го...

Ооганстанда бизге өкүматтан окуу жок эде. Дин окуу, Кара-тигинден келген молдолорубуз бар эде. Түркияда 7 жаштан 70 жашкаче түркчө окумасыны да, жазмасыны да үйрөттү. 2 жылча ар айда бирден күрс берди. Мында келсек да, окуманы, жазманы үйрөтүп койсо... Өзүбүз кыргыз болгонубуз менен каерде эмне жазылганын билбей калсак... Жаштарыбыз бир аз орусча билиши керек... өзүңүз болгонунуз үчүн сизге дартимди⁷⁵ айтып турамын. Башка болгондо дартимди айта албас эдем го.

* * *

Макем айтмакчы, биз эми ордолуу журт, тагдырдын бурганагы буюуктуруп барып, төгөрөктүн төрт бурчунда жүргөн агаиндерибиздин туу тутар тууганы экендигибизди көрсөтөр кезибиз келди”.

Текстке түшүнмөлөр

1. 1992-жылы деген мааниде.
2. Инек – уй.
3. Ол жерде тери иш бар – ал жерде тери иштетебиз (ашатабыз).
4. Котоз – топоз.
5. Калдар – кэлдэр (бул жерде [а] ичке үндүү [э] менен болот).
6. Бааридан – болуш керек [бээридэн].
7. Малдарчылык – мал чарбачылык.
8. Басилер – айрымдар, кээ бирөөлөрү.
9. Ватанимиз – мекенибиз.
10. Дартимди - [дэртимди] – ички сырымды, ыймандай чындыкты.

ТАРБАГАТАЙ КЫРГЫЗДАРЫ

Бул маалымат 1994-жылы август айында “Кыргызстан маданияты” (№13(1412) газетасынын 6-бетине жарыяланган. Маалыматтын автору макаланын аягында берилген – Валиулла Жакей уулу (казак тарыхчысы-окумуштуусу).

* * *

---

⁷⁴Ватанибиз – мекенибиз.

⁷⁵ Дартимди - дэртимди – ички сырымды, ыймандай чындыкты.

“Тарбагатай аймагы (Шинжан Казак облусу) Дөрбүлжүн уезддине караштуу Оркашар тоосунун күңгөйүндө Кыргыздар жашайт. Алар боштондук алдында (1949-жылынан мурда) Муңгул Үкүрдайына караган бир заңгил эл болгон. Аларды муңгулдар “Жасугут сумын” деп атаса, кытайлар “Жасүгүр сусы” деп аташкан. 1949-жылкы эсеп боюнча алардын жан саны 947, булардын бир бөлүгү ислам динине ишенген. Будда динине ишенген кыргыздардын бир бутканагасы болуп, анда 120 дай келең, кечил жашаган. 1958-жылына келгенде, буткана жабылып кыргыз кечилдери эмгекчилер арасына келип, көпчүлүгү үйлөнүп жайланат.

Бара-бара бул жер “Кыргыз күрөө” деп аталчу болгон. Азыркы айылдык өкмөт “Күрө айылы” деп аталат. Коммуналаштыруу кезинде “Ударник гүңше (коммуна)” аталып, анда “Учкун”, “Нурланды”, “Жеңиш нуру” деген дадүйлөрү (бөлүмдөрү) болгон.

1962-жылындагы чегара окуясынан кийин (?), бел жердеки кыргыздардын көп бөлүгү өкмөт жагынан Шавешек (Чугучак) уездине көчүрүлгөн. Азыр алардын мурдакы ата конушу Дөрбөлжүн уездинде 284 жан, Шавешек уездинде 1278 жан, бардыгы 1562 (1984-жылкы эсеп) кыргыз жашайт. Бул кыргыздардын уруулук түзүлүшү мындай: Сарбагыш, Бауриң (Барин), Мундуз, Ак-Найман, Сарт деп жиктелет. Ак-Найман менен Сарт уруусунун пайда болушу жөнүндө эки түрдүү аңыз бар. Биринчиси, кыргыздар “Темир чорго” деген жерди мекендеп турган кезинде Абылай хандын эли менен көбүрөөк барыш-келиш кылып тургандыктан казак ичинде төрөлгөн балдарды “Ак-Найман” деп атаган имиш. Ал эми, Сарт уруусунун түпкү атасы Момун ахун, Кенже ахун, Накахун дегендер экен да, Тогузбай уруусуна чейин сегиз ата өтүптүр (Сарт уруусу Тогузбайга барып кошуларын айтат).

Кудайберген аксакал мындай эскерет: “Кыргыздар эки динге ишене баштаганда, чоң бабаздын бири Сеңгей, силер будда динине кирбедиңер, акын эмес эле чолок этек ахун, сарт болуп кеттиңер!” деген экен. Ошондон баштап алар Сарт деген атка калышыптыр. Экинчиси, казактын Ак-Найман уруусунан кыргыз көчүп келип сиңгендерди ошол өз аты менен аталып калган имиш. Буларды кээде Аң-Найман деп да аташат. Кээ бир даректерде, кыргыздар Ала-Тоодон көчкөн кезде жол үстү кашгарлык Момун деген сарттан мал беребиз деп көп мата алат да, эч нерсе бербей көчүп кетишет. Булардын артынан кууган Момун ахун кыргыз арасында калып, аял алып бала-чакалуу болуп кыргызга сиңген экен. Алардын тукуму “Сарт” деп аталып калган имиш.

Будда динине ишенген кыргыздар муңгулча сүйлөшөт, бирок, казакча жакшы билишет. Ал эми, ислам динине ишенген кыргыздар казак тилинде сүйлөшөт. Бирок, кыргыздын улуттук тилдеринен кошуп сүйлөшөт.

Маселен: “болуптур, экөө, айтпагыла, ээрчитип, чаңкап, билбейм, мага аны, муну, айтабы, жатабы, өбөлгө, тебетей, шырак, соку...” деген өндүү кыргыздын төл сөздөрүн колдонушат. Турмуштук үрп-адат жагынан айтсак, кыз узатканда (күйөөгө бергенде) кошок кошушат. Киши ооруганда, тилек

тилегенде, күүгүм түшкөндө союучу малды кыбылага каратып: “А, кудай-ай, тообо, тообо кылдым жолуна!” деп сыйынышып анан малын союшат. Малы жоктор: “Жети кожо колдойгөр!” деп жети чырак жагып, тообо айтып, кудайга жалынып, тилек тилейт. Бул салт эки динге ишенген кыргыздын баарында бар.

Бул кыргыздардын аксакалдары: “Биздин барбаган жерибиз, баспаган тообуз жок. Ала-Тоону алты айланып жүрүп келдик эмеспи” дешет. Айтууларына караганда, Ала-Тоодон көчкөндө көч баштаган адам Атаке баатыр, Кауке баатыр, Эсентай баатыр деген үч баатыр экен. Бул жөнүндө Кудайберген аксакал мындай деп эскерет: “Жаш кезимде Артык деген ээрди жарык адам бар эле. Аны айыл аксакалдары атабыздын өз канынан калган киши дешчү. Ошого караганда мурунку көч башчыбыз Теке жырык баатыр (Атаке жырык) деп карайм”.

Казактардын ооз эки адабиятындагы дастан болуп кең таралып кеткен Кабанбай (казак) баатыр менен сайгылашкан Теке жырык ошол болсо керек. Ушундай эсептегенде, бул кыргыздардын Тарбагатайга келгенине, кем дегенде 250 жыл болду.

Алар Ала-Тоодон көчүп алды менен Темир-Чорго деген жерге келип мекендешкен. Бирок, жоокерчилик заманы, согуш көп болгондуктан ал жерге турактап туралбай, дагы көчүшүп Тарбагатайдын орто өрөөнү “Майлы” (Майлуу) тоосунун “Сөөк”, “Караганды”, “Кожоке” деген жерлерине келишет. “Сөөк” өрөөнүндө азырка чейин өлгөн адамдардын сөөгү бар. Анткени, ал кезде кыргыздар өлгөн адамдын сөөктөрүн бир жерге жыйнап койчу экен. “Караганды”, “Кожоке” деген жер аттары болсо, ошол жерде өлгөн адамдардын аттарына коюлган дешет.

1976-жылы кыргыздардын 3-кезектүү заңгиси Казак байдын азыркы Кудайбергенге чейин 20 заңги алмашкан. Өз кезегинде кыргыз заңгиси Карач деген адам Бээжинге барып Чиан Луң падышага: “Абылай ханды артка таштап, Эжен ханды бетке кармап келдип...” деп өзүнүн багынганын билдирген экен. Чиан Луң ага: “Чөптүн чүйгүнүн, суунун тунугун ичкиле, эми маа эл болуңар!” деп заңгилик тамга берген экен. Бул адам кайтып келгенден кийин бул жердеки Муңгалдар: “Биз 10 айыл элбиз. Биздин белгилемебизди Шамар, Кыргыз айылдарга гана өз улутунан заңги шайлашса болот. Бирок, бул эки улуттан Үкүрдай шайланбайт делинген” деп нараазы болушат. Кийин Муңгулдан Үкүрдайлы:

“10 айылдын тамгасын басуу керек болду, тамганы бере тургула!” деп кыргыз заңгисин алдап, мас кылып таштап тамгадакы “Ханга төтө карайт” деген жазууну балка менен өчүрүп таштап, өздөрүнө каратууга урунат. “1948-жылы муңгул үкүрдайы тамганы кыргыз заңгисине тапшырып бергенде, тамгадакы маңжуча жана кытайча жазуулар балка менен уруп өчүрүлгөнүн өз көзүм менен көргөн элем” дейт Кудайберген аксакал.

1965-жылы “Кызыл аяк катуюн” (?) деген согуш болгондо, кыргыздар көчүп Алтайдакы Кубда деген жерди 25 жыл мекендешет. Ошол өрөөндөкү Манжунун бийликтеги адамы Чи жаңжүн (генерал Чи) муңгулдар менен

кыргыздарды чогултуп, буткана салдырат. Ошол буткана “Сары сүмбө” (азыркы Алтай шаары) деп аталган. Кыргыздар ал жерден кайра көчүп Тарбагатайдын өрөөнүн (Далингир деген жерди) жаз, күз пайдаланышып, конушташышкан. 100 жыл чамасы мурда, ошол жердеги Муңгул бийлери будда динин кыргыздарга күч менен тараткан. Ошентип, ал жердеки кыргыздар эки динге ишенүүгө мажбур болушкан.

Үч аймак төңкөрүшү кезинде (1944-1949) муңгул тилинде бир класстык мектеп ачылып, бир бөлүм кыргыз балдары ошондо окуду. Калган балдар казакча окуду. 1962-жылына чейин кыргыздардын мурунгул тилинде сабак өтө турган мектеби болгон. Алар өтө таркак жайгашкандыктан, өздөрүнө таандык мектеби болгон эмес. Азыр да кыргыз балдары негизинен муңгул, казак мектептеринде окушат.

Бүгүнкү күндө ошол аз сандуу кыргыздардан чыккан, партия менен өкмөт орундарында иштеген жергиликтүү жетекчи кадрлар, ар кайсыл жерде окуп жетилген зыялылары аз эмес. Казак тилинде аңгеме, ыр жазып жүргөн талапкерлери бар.

Кыскасы, тарбагатай кыргыздары көптөгөн кыргыз-сүргүн, азап-тозокторду баштарынан өткөрүп, өздөрү аз болсо да ушул кезге чейин сакталды. Бул үчүн алар сыймыктанышат, эрденишет. Азыр партия башчылыгында, башкалар менен терезеси тең болуп, социализм үчүн өз салымдарын кошуп келет”.

Эскертүү: Ушул эле материал (бир аз алымча-кошумчасы менен) ушундай эле ат менен “Мугалимдер газетасына” (03.11.1989, 4-б.) жарыяланган.

ООГАНДЫК КЫРГЫЗДАРДА

Бул маалымат оштук журналист Алмаз Нурдиновдун “Оогандык кыргыздарда” (“Советтик Кыргызстан”, 22.11.1989, 3-б.) деген жол очеркинен алынды:

Кыргыз адабий тилинде	Оогандык кыргыздардын тилинде
Ал (же, этиш сөз)	хашаа (ашаа)
Апа	эне
Ата	аба: ата, эне деген сөздөр колдонулбайт. Атасы менен бир туугандардын улуусунун – зор аба, кичүүсүн – кичи аба
Ашуу	дабан
Аял	маждум
Жаз айы	баар

Жай	жаз (жай деген сөз мезгил маанисинде колдонулбайт)
Жакшыбы?	сазбы?
Жакшысызбы?	тетиксиңби? шаксыңбы?
Жүз: жүзү суук, серт	ыраң: ыраңы суук, түсү муздак
Керосин	жер май
[Көйнөк]	жегде (эркектердин көйнөгү)
Маасы	масти (мәсти – Ш.Ж.)
Макулмун	көп жакшы
Машина	матор
Окшо: окшоп кетет	кептен: кептенип кетет
Омуртка: омурткам ооруйт	сээр: сээрим овруйт
Ооба	аңаа
Ооз	овзу
[СССР]	[Сойус, Союз]
Тезирээк	балдырыраак
Тоо: тоону, зоону карачы	кырды карачы
Топоз	котоз
Топурак	топо
Чакыр: чакырып кел	кычыр: кычырып кел
Чоку: чокуга чыгабыз	сап: сапка чыгабыз
Шашпа	алдарашка
Ыракмат (рахмат)	ташокур (ташаккүр – Ш.Ж.)
Эң: эң сонун	көп: көп сонун
Эркек	Эректе Жалынганда: кубатын, топурум, жөлөгүм, алдына кирейин – деп айтат. Урушканда: оозуңа топо телгур, кырылгыр.

Колдонулган адабияттар

Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1966. – 137 б.

Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору (Жалпы мүнөздөмө). –Ф.: Илим, 1966. –128 б.

Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки: (Жогорку окуу жайларынын студенттери менен кыргыз тил мугалимдери үчүн окуу куралы). – Ф.: Кырмамбас, 1959. – 240 б.

Абдулдаев Э., Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. – Фрунзе: Илим, 1960. – 122 б.

Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы1962. – 226 б.

Абдураимов Ш. Кыргыз тилинин сөздүк составын сактоо жана байытуу жөнүндө // Мугалимдерге жардам, 1959, № 4. – 35-38-б.

Абрамзон С.М., Антипина К.И., Васильева Г.П., Махова С.И., Сулайманов Д. Быт колхозников киргизских селении Дархан и Чичкан. – М., 1958. – 322 с.

Абрамзон С.М. Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи. – Л., Наука, 1971. – 404 с.

Айтбаева Ш. Көркөм чыгармалардагы диалектизм маселесине карата // Кыргызстан маданияты, 1969, 26-ноябрь.

Алдеев И. Заамин, Саңзар кыргыздарынын элдик чыгармачылыгы // Кыргызстан маданияты, 1967, 4-июль.

Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе: Илим, 1962. – 288 с.

Асаналиев Ү. “Ысык-Көл говорунун материалдарынан” деген эмгек жөнүндө (Г.Бакинованын “Ысык-Көл говорунун материалынан”, - Фрунзе: 1955, деген китебине сын) // Мугалимдер газетасы, 1956, 5-апрель.

Ахматов Т.К. Кыргыз тилинин Талас говору. – Фрунзе: КМУ, 1959. – 150 б.

Ахматов Т.К. Адабий тилдин нормасы // Эл агартуу, 1978. № 6. – 56-62-б.

Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. –М., Наука, 1973.

Бакеев К.О. Кыргыз тилинин диалектисинин айрым маселелерине карата // Мугалимдер газетасы, 1955. – 3-март.

Бакеев К.О. Чоң-Алай кыргыздарынын говорунда жөндөлүштүн кээ бир морфологиялык жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү // Ученые записи Киргизского Женского Педпгогического института, вып. V, 1960.

Бакинова Г. Кыргыз тилинин Октябрь районунун говору боюнча материалдар // Труды ИЯЛИ Киргиз. ФАН СССР, в. III. 1952. – 49-67-б.

Бакинова Г. Ысык-Көл говорунун материалынан. – Фрунзе: 1955.

Бакинова Г. Диалектологиялык материалдарды жыйноо боюнча справочник. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1955. – 51 б.

Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1956. – 126 б.

Бакинова Г. Кыргыз тилинин диалектологиялык атласын түзүү үчүн материал жыйноо программасы. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1963. -28 б.

Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1959. – 128 б.

Бакинова Г. О цокоющем говоре киргизского языка // Звуковая и семантическая структура языка. – Фрунзе: 1975.

Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в арельном освещении. Фрунзе: Илим, 1990. – 88 с.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюрских языков. – М., 1979. – 274 с.

Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. – М., 1969.

Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка. - Фрунзе, 1938. - 26 б. Вып. 1. - Опыт классификации северных диалектов киргизского языка.

Батманов И.А. Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа //Труды киргизского археолого-этнографической экспедиции, т. II, - Фрунзе: 1959. - 90-103-с.

Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972. – 170 с.

Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар // Кыргыз ССР ИА ТАИ кабарлары. – 1-чыгышы, - 2-т., 1960.

Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1964. – 83 б.

Бейшекеев Н. М.Абдыкаримовдун “Жашагым келет” романын тилиндеги диалектизмдер // Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. – Фрунзе, 1965. – 52-71-б.

Бейшекеев Н. Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери // Кыргызстан маданияты, 1972. – 12-октябрь.

Бекназаров К. Барпынын чыгармаларындагы өзгөчөлүктөр // Мугалимдер газетасы, 1961. – 12 декабрь.

Бекназаров К. Жазуучулардын чыгармаларындагы диалектизмдер. – Фрунзе: Илим, 1987. – 54 б.

Бернштам А.Н. Археологические памятники Юга Киргизии в связи с вопросом о происхождении киргизского народа // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, т. III, - Фрунзе, 1959.

Бешимов Ж. Кыргыздын адабий тилинин түзүлүшү жана өнүгүшү // Ленин жолу (Ош), 1961. – 7-февраль.

Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы жана методикасы көрсөтмө. – Фрунзе: КМУ, 1988. – 12 б.

Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы: (окуу куралы). – Бишкек, 2000. – 100 б.

Буларкиева М. Чыгыш Памир кыргыздарынын оозеки чыгармачылыгы // Ала-Тоо, 1960. - № 6.

Валиканов Ч.Ч. Очерки Джунгарии (Чыгармалар жыйнагы) жооптуу редактору А.Х. Маргулан. – т I. – Алма-Ата, 1961. – 392-426-б.

Винников Я.Р. Родо-племенный состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. т I, - М., 1956.

Виноградов В.С. Киргизское народов музыкальное творчество, как источник изучения проблемы происхождения киргизов // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. т III, - М., 1956.

Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: (Среднеазиатский ареал). – М., 1975.

Жапаров Ш. Лейлектик кыргыздардын айрым этнографиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө// Кыргыз ССР ИАнын кабарлары. 1968. - №1. -91-95-б.

Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнө кыскача стилдик мүнөздөмө //Кыргыз ССР ИАнын кабарлары, 1969. - №1. – 76-83-б.

Жапаров Ш. Кыргыз тилинин Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү (кандидаттык диссертация). - Фрунзе, 1969. - 285 б.

Жапаров Ш. Лексические особенности Ляйлякского говора киргизского языка (автореферат кандидатской диссертации). Фрунзе, 1969. - 20 с.

Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн //Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. - Фрунзе, 1970. - 127-137-б.

Жапаров Ш. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр (рецензия) // Мугалимдер газетасы, 1971. – 24-март.

Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер. – Фрунзе: Мектеп, 1971.

Жапаров Ш. Элдин тарыхы менен тилдин тарыхынын байланышы (рецензия) // Кыргызстан маданияты, 1972. – 30-март.

Жапаров Ш. Кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы. - Фрунзе: КМУ, 1974. - 16 б.

Жапаров Ш. Б.М.Юнусалиев (окумуштууну эскерип) // Эл агартуу, 1975. - 12. - 56-58-б.

Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы: (Сырттан окуган филология факультеттеринин студенттери үчүн методикалык көрсөтмө), - Фрунзе: КМУ, 1976. - 76 б.

Жапаров Ш. Сырттан окуган студенттер үчүн контролдук иштердин суроолору жана аларды аткаруунун жолдору (№3-контролдук иш), - Фрунзе: Мектеп, 1977. – 32 б.

Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы: (Филология факультеттеринин сырттан окуган студенттери үчүн методикалык окуу куралы). - Фрунзе: Мектеп, 1982. - 64 б.

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы – Бишкек: «Сабыр», 2001.-148 б.

Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: (1-бөлүм) Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1966. – 232 б.

Жумалиев Ж. Тилдик бир өзгөчөлүк жөнүндө // Кыргызстан маданияты, 1972. – 3-август.

Жумалиев Ж. Анжиян кыргыздарынын тили. – Фрунзе: Илим, 1983. – 237 б.

Жумалиев Ж. Ферегана кыргыз говорлорунун лексикасы. – Фрунзе: Илим, 1991. – 132 б.

Иманалиек К., Мукамбаев Ж. Памирдик-каратегиндик кыргыздарда. – Фрунзе: Кыргызстан, 1977. – 210 б.

Исаев Д.И., Токомбаев Ш.Т., Алиев Э.А., Мурзахматов С.М. Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү (долбоор). – Фрунзе: 1962.

Исследования в области этимологии алтайских языков. – Л., 1979. (ответственный редактор В.И.Цинциус).

Казыев Н. Кыргыз адам аттарындагы жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр (кандидаттык диссертация авторефераты). Бишкек, 2002.

Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1964. – 94 б.

Корш Ф.Е. Классификация тюркских племен по языкам // Этнографическое обозрение, 1910. - №1-2.

Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – М., 1962.

Махмуд Кашкарий Девони лугат-ит түрк, III том, Ташкент, 1960-1963. Бул чыгарманы өзбекчеге которгон жана басмага даярдаган С.М.Муталибов.

Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр жана алардын келип чыгышы // Эл агартуу, 1975. - №12.

Кыргыз совет энциклопедиясы. – Фрунзе: КСЭ, 1976-1980. - I – VI том.

Кыргызстан тарыхы. – Фрунзе, 1973. I – II том.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М. – Л., 1951. – 447 с.

Малов С.Е. Енесейская письменность тюрков. - М. – Л., 1952. – 216 с.

Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии. – Фрунзе, 1963. – 123 с.

Мамытов Ж. Диалектилердин көркөм адабиятта колдонулушу (Ленин жолу (Ош областынын газетасы)). – 1971. – 2-декабрь.

Мамытов Ж. Көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы // Кыргызстан маданияты, 1977. – 3-март.

Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика жана лексикология). – ЖОЖдордун филфактарынын студенттери үчүн. – Бишкек: Жека, 1999. – 256 б.

Махова Е.И. Материальная культура киргизов, как источник для изучения их этногенеза // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. т III, - Фрунзе, 1959.

Молдо Нияз Санат дигарсттар / Түзгөндөр: Р.Зулпукаров, О.Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. – 176 б.

Мукамбаев Ж. “Материалы по Алайскому говору” деген макалага кошумча // Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, - в. 5, 1956. – 129-132 б.

Мукамбаев Ж. Жерге-Тал говорунун материалдарынан //Труды ИЯЛИ Кирг. ФАН СССР, вып, V, 1956.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектилерин классификациялоо жөнүндө //Мугалимдер газетасы, 1957, №4 (199). — 24- январь.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинде уруу диалектинин калдыктары барбы? // Мугалимдер газетасы, 1957, №47. – 21-ноябрь.

Мукамбаев Ж. Памирдеги кыргыздар //Мугалимдерге жардам, 1957. №2.

Мукамбаев Ж. Баткендиктерден жазылып алынган материалдар боюнча кабарлар// Учение записки филфака Киргизского Государственного университета. – Вып. III, 1957.

Мукамбаев Ж. Лексиклык байлыктарды пайдалануу жөнүндө //Мугалимдер газетасы, 1958, №21. — 22-май.

Мукамбаев Ж. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги тыбыштык айрым өзгөчөлүктөр //Ученые записки филфака Киргизского Государственного университета. — Вып. VII, 1961.

Мукамбаев Ж. “Жаңырык” (М.Абдукаримов) романындагы диалектизмдер // Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы // Кыргызстан маданияты, 1969. – 24-сентябрь.

Мукамбаев Ж. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү жана аларды көркөм чыгармаларда колдонуу // Ала-Тоо, 1969. №4. – 149-169-б.

Мукамбаев Ж. Алтын казына // Кыргызстан маданияты, 19.08.1970. (башы); 26.08.1970 (уландысы).

Мукамбаев Ж. Тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгү, келечеги // Мугалимдер газетасы, 1970. — 23-декабрь.

Мукамбаев Ж. Жерге-Тал (этнографиялык очерк) // Ала-Тоо,1970, №5. – 123-141-б.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. — фрунзе: Илим, 1972. 1-том. — 712 б.

Мукамбаев Ж. Алтындан кымбат казына // Ленинчил жаш, 1974. -9-апрель.

Мукамбаев Ж. Бүр алып келе жаткан илим // Ленинчил жаш, 1974. -13-август.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү (оңдолуп, толукталып экинчи жолу басылышы, 1-том. А-Й), - Фрунзе: Илим, 1976. – 724 б.

Мукамбаев Ж. Ашуудан ашып барып... // Советтик Кыргызстан, 1977. – 15-сентябрь.

- Мукамбаев Ж. Алайды аралап // Кыргызстан маданияты, 1977. – 15-декабрь.
- Мукамбаев Ж. Өлөң // Кыргызстан маданияты, 1978. – 1-декабрь.
- Мукамбаев Ж. Кайда бардык, эмне жыйнадык? // Мугалимдер газетасы, 1978. — 3-март.
- Мукамбаев Ж. Кызыл тил кысылганды билбесе // Ала-Тоо, 1980.
- Мукамбаев Ж. Кеп издеп, сөз издеп // Мугалимдер газетасы, 1984. — 21-декабрь.
- Мукамбаев Ж. Адабий тил жана анын нормалары // Мугалимдер газетасы, 1969. — 3-май.
- Мукамбаев Ж. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр. – Фрунзе: Илим, 1976.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 154 б.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. -Б., 2009.
- Назаралиев Т. Түштүк диалектиде кээ бир термин сөздөр жөнүндө // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1968. – 49-92-б.
- Назаралиев Т. Кыргыз элдик курулуш терминдердеги карым-катыштык байланыштар // Сборник работ аспирантов (серия общественных и гуманитарных работ), Фрунзе, 1976, вып. III., - 75-80-б.
- Назаралиев Т. Адабий тилдин өнүгүшүндөгү диалектизмдердин ролу // Ала-Тоо. 1978. - №10.
- Орузбаев Б.О. Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын ролуна байланыштуу кээ бир маселелер // Ала-Тоо. 1959. - №5. – 115-122-б.
- Орузбаев Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. – Фрунзе: Илим, 1968. – 91 б.
- Орузбаев Б.О. О состоянии и задачах разработки терминологических словарей в современной киргизской языке // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1968.
- Орузбаев Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, 1972.
- Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972 (жооптуу редактору – В.И.Цинциус). – 362 с.
- Петров К.И. Кыргыз элинин түзүлүшүнүн аякташы // Кыргыз ССРнин тарыхы. – Фрунзе, I том, 237-243-б.
- Петров К.И. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойротами в XIII-XV вв. – Фрунзе, 1961.
- Проблемы картографирования в языковании и этнографии. – Л., 1974.
- Радлов В.В. Оразцы народной литературы северно-тюркских племен. Часть V, Спб., 1889.
- Радлов В.В. Опыт словаря наречий, I-IV, Спб., 1893-1911.
- Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.

Расторгуева В.С. Очерки по тажикской диалектологии. – Вып. 3-5, - М., 1956. – 1963.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков (немисчеден которулган), - М., 1955. – 220 с.

Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1971.

Сапарбаев А. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 б.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – 767 с.

Сырдыбаев М., Турганбаев С. Токтогулдун чыгармаларынын текстологиялык изилдөө маселелери. – Фрунзе, 1975.

Тенишев Э. Древнекыргызский язык. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 56 с.

Үсөналиев С. Диалектилик-орфографиялык каталарды талдоо // Мугалимдер газетасы, 1975, №37 (2060). – 5-май.

Үсөналиев С. Жергиликтүү диалектинин шартында кыргыз орфографиясын окутуу. – Фрунзе, 1977.

Үсөналиев С. Диалектинин шартында созулма үндүүлөрдү окутуу // Мугалимдер газетасы, 1976. – 8-декабрь.

Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – 204 б.

Шүкүров Д.Ш. Материалы по Алайскому говору // Белек С.К.Малову. – Фрунзе, 1946. – 60-70-с.

Юдахин К.К. Акын-тракторист // Известия Киргизского ФАН СССР. - В. 2, - 1948. - 29-38-с.

Юдахин К.К. Итоги и задачи изучения киргизских диалектов // Труды ИЯЛИ АН Киргиз. ССР, - В. VI, 1956. - 47-54-с.

Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: СЭ, 1965. – 974 с.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери // Кызыл Кыргызстан, 1954, №257 (8927). – 29-октябрь.

Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародной черт киргизского языка // Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, - в. VI, 1956. – 19-45-с.

Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. ч.1, Фрунзе, 1959. - 248 б.

Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө // Советтик Кыргызстан, 1962. - 5-январь.

Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка // Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. - Фрунзе, - 1965.- 5-21-б.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа. - 4-басылышы, - Фрунзе, 1966. - 14 б.

Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза // Тюркологические исследования. - Фрунзе, - 1970. - 48-72-с.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы: (Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы). - Фрунзе: Мектеп, 1971. - 292 б.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз элинин чыгышы жөнүндө маселе // Кыргыз ССРнин тарыхы. Фрунзе, 1973, 1 том, 152-170-б.

Юнусалиев Б.М. Киргизский язык // Языки народов СССР, Тюркские языки, т. II, М., 1966. 482-504-с.

Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. - Фрунзе; Илим, 1985, 510 б.

Көркөм адабияттар:

Абдыраманов Ш. Тагдыр. – Фрунзе, 1980.

Алымкулов Б. Чыгармалар: (Бир томдук). – Фрунзе: Кыргызстан, мамбас., 1960. – 288 б.

Кыргыз элинин санаат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. – 348 б.

Мавлянов Ж. Нан. - Фрунзе: Кыргызстан, 1973.

Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи: (Памир мени эңсетет: Очерктер, илимий популярдуу публицистикалар). Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 240 б.

Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи: (публицистикалык очерктер). Фрунзе: Адабият, 1990. – 224 б.

Сасыкбаев С. Түпкүрдөгү нур. – Фрунзе, 1958.

Кыргыз диалектологиясындагы колдонула турган кошумча ариптер (транскрипция)

Үндүүлөр боюнча:

ә – тил алды, ичке, кең үндүүнү белгилөө үчүн (мис., кэллә, кәттә).
э - эринчил, жоон, кең үндүү үчүн (мис., бапэр).

Үнсүздөр боюнча:

в – эринге эрин жакындашып айтылган тыбыш (жумшак (б)нын ого бетер жумшарган вариантын белгилеш үчүн. Мис., ава, кевек).
w - эриндер чормоюп айтылган тыбыш, дифтонгдун элементи: tow.
в – эринчил-тилчилди белгилеш үчүн: палван.
х – терең түпчүл увулярдык же сүрүлгүч спирант: хош.
h – орточул-көмөкөйчүл спирант: шәһәр.
ж – жумшак эффрикат: жолдош.
ж - башка тилдерден кирген сөздөрдө учуроочу тыбыш: журнал.
қ – терең түпчүл, артчыл, каткалаң (увулярдык) үнсүз үчүн: карағат.
к - түпчүл, каткалаң үнсүз үчүн: кереге.
ғ – терең түпчүл, орточул жумшак (увулярдык) үнсүз үчүн: томого.
г – түпчүл, жумшак үнсүз үчүн: тегерек.
к – орточул, каткалаң үнсүз үчүн.
г – орточул, жумшак үнсүз үчүн.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

... – калыбыны келтирилген форманы көрсөтөт (мис. сөөк → сөйөк*, жээн → жейен* (йеген)).

∞ - параллелдик форманы билдирет (доош ∞ добуш ∞ дабыш).

// фонетикалык алмашуу белгиси: жөжө // чөжө, умтул // ынтыл.

→ -дан ... га өткөндүктү көрсөтөт.

← га... дан өткөндүктү билдирет.

[ ] – бирде түшүп калып, бирде кошулуп айтылгандыкты белгилеш үчүн: чу[ң]кур, тар[г]ак.

Кыргыз диалектологиясы боюнча материал жыйноодо, эмгекте колдонулган кыскартуулар.

Кыргыз диалектилери менен говорлору боюнча:

ад.т. – кыргыз адабий тилинде.

ад. орфогр. – кыргыз адабий тилинин орфографиясында.

ад. орфоэп. – кыргыз адабий тилинин орфоэпиясында.

- Ал. – Алай районунда (говорунда).
 Алб. – Ала-Бука районунда (говорунда).
 Алк. – Алайкуу өрөөнүндө.
 Анж. обл. – Анжиян областындагы (Өзбек Республикасы) кыргыз
 говорунда.
 Арн. – Араван районунда.
 арх. – айланган (эскирген сөз).
 Атб. – Ат-Башы районунда (говорунда).
 Баз. – Базар-Коргон районунда (говорунда).
 Бк. – Бөкө (Өзбек Республ. Ташкент обл. кыргыздар жашаган жер).
 Бтк. – Баткен районунда (говорунда).
 Б. Чүй – Батыш Чүйдө.
 Жжл. – Жумгал районунда.
 Ичк. – ичкилик диалектисинде (говорунда).
 Каз. – Казакстандагы кыргыздардын тилинде.
 Ллк. – Лейлек говорунда (районунда).
 Лнн. – Ленин (Ноокен) районунда.
 Мрб. – Мургаб (Тажик Республ.) говорунда (өрөөнүндө).
 Нкт. – Ноокат районунда (говорунда).
 Нмнг. обл. – Наманган областындагы (Өзбек Республ.) кыргыз
 говорлорунда.
 Өзг. – Өзгөн районунда (говорунда).
 Пам. – Памирдеги кыргыздардын тилинде.
 сал. – салыштыр.
 Санз. – Саңсардагы (Өзбек Республ.) кыргыздардын тилинде.
 Сзк. – Сузак районунда.
 Смрн. обл. – Самарканд (Жызак) областындагы кыргыз говорлорунда.
 Ткт. – Токтогул районунда (говорунда).
 Тлс. – Талас говорунда.
 Тыш. – Тянь-Шань говорунда.
 түнд. - түндүк диалектиде.
 түнд. г. – түндүк говорлордо.
 түшт. д. – түштүк диалектиде.
 түшт. г. – түштүк говорлордо.
 түшт. -б. – түштүк-батыш диалектиси.
 түшт.-ч. – түштүк-чыгыш диалектиси.
 Фрг. обл. – Фергана областы (Өзбек Республ.).
 Фр. р. – Фрунзе (Кадамжай) району.
 Чткл. – Чаткал говорунда.
 Чүй – Чүй говору.
 Ч.Чүй – Чыгыш Чүйдө.
 Ы.-К. – Ысык-Көл говорунда.

Тектеш жана тарыхый жагынан байланышы бар тилдер боюнча

алт. – алтай (ойрот) тилинде.
 ар. – арабча (араб тилинде).
 ир. – иран (фарс) тилинде.
 каз. – казакча (казак тилинде).
 кырг. кыргызча (кыргыз тилинде).
 ор. – орусча (орус тилинде).
 өзб. – өзбекче (өзбек тилинде).
 монг. – монголчо (монгол тилинде).
 таж. – тажикче (тажик тилинде).
 тув. – тувача (тува тилинде).
 хак. – хакасча (хакас тилинде).
 як. – якутча (якут тилинде.)

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК-ТИРКЕМЕ

Ж.Мукамбаевдин жарык көргөн “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнө” (1972, 1776, 2009) кирбей калган регионалдык мүнөздөгү сөздөр да учурайт. Алардын кээ бирлерин адабий тилибизге тилибизде колдонууга сунуш кылса да болчудай. Мына ошондой сөздөрдүн айрымдары төмөнкүлөр:

БӨӨРҮ: бөөрү кароо таш – түштүк диалектиде: оюндун аты.

АЛА: ала тамак - түштүк диалектиде: кыз-келинде мойнуна тагуучу кооздуктун аты, ал кара ала, кара кызыл ж.б. ар түрдүү шурулардан жасалат.

ЖАД (ЖАДЫ) – ад.т. эс (эси): *Токторбектин тоюна келгенде... мындай деп кеп кылышкандары жадыман чыкпаптыр* (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 204-б.).

ЖАЙДАҢДА – ад.т. жайдарылануу: - *Жакшысызбы, Жаңыл эже? Бүгүн ишке чыкпадыңызбы? – деп жайдаңдады Сейилкан* (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 162-б.).

ЖЕЛПИРГИЧ – диалектилерде: идиш, буюм: жыгачтан оюлуп, жука жасалган, көлөмү кичине, бир жак чекесинде сабы бар жыгач табак.

ИЧКЕРТ – Лейл. тоолуу, токойлуу, капчыгай сыяктуу аймак, жайыт жер: Койчулар ичкертке көчүп кирди.

КАК: коон как – түштүк диалектилерде: коондун узун-узун тизилип кургатылганы. Коон какты үйгө ала кеткиле (оозеки кептен).

КАКЫР – Өзгөн. Чөп чыкпаган же өтө сейрек чыккан жер; кумдуу аймак: *Какырдын күрүчү барбы?*

КАРА: кара тамак - түштүк диалектилерде: кекиликтин жетилип калган балапаны.

КАРМАНА - диалектилерде: көрүндүк.

КЕПШЕР - диалектилерде: күмүш менен жез кыпынынын аралашмасы, зергерчилик термини.

КООМ – ичк. 1. Бир топ, бир далай; 2. Бир аз. Түн бир коом болуп калды. Кыргыз адам аттарында Коомбай деген ысым да кезигет.

МОЙКОК – Лейлек. Сулууга окшогон көп жылдык отоо чөп: *Эгинди моймок басып кетти.*

МУКАРАЛ - диалектилерде: кызматчы сөз: албетте, шексиз.

НЫМШЫ – ад.т. тердөө: *Кенжаскандын алаканы нымшып чыкты* (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 343-б.).

ПАРМАН - түштүк диалектилерде: жыгач көзөгүч.

ПАРМАЧЫК - түштүк диалектилерде: чиркейдин бир түрү.

ТАТЫР – түштүк-батыш диалектилерде: Шордуу жер: Ак-Татыр (топоним, Баткен району).

ТҮШТӨНҮҮ – ад.т. түшкү тамак ичүү: *Түштөнүү учурунда үйдөгү аксакалдардын колуна суу куюп чыкса...* (Ж.Каримов. Чоконун жоруктары // Кыргызстан маданияты, 20.05.1982, 16-б.).

ҮНӨМҮ – ад.т. ар дайыма.

ЧАМАК - диалектилерде: жаранын аты: ириңдегенде ичи ыйлактап, каканактап, жарса ичинен ириң чыгат.

ЧАКЫЛДАК - диалектилерде: тегирмендин чанагына бекитилген жыгач.

ЧЕГЕДЕК - диалектилерде: өсүмдүктүн аты, анын боюнун узундугу 0,5 см. келип, көгүш тоголок дан байлайт, аны элдик медицинада ич ооруга дары катары пайдаланылат.

ЧЕМЕНЕК – диалектилерде: эчкинин оорусу, аны менен эчки ооруганда бакырып, жерди тепкилейт.

ЧЕМГЕР – ад. т. чамгарак.

ЧОҢ ТҮП – ад. т. өсүмдүктүн аты.

ЧОРДОЙ – диалектилерде: алакандын чору.

ЧУЛ – кан таламай оюнунда кишиден алынуучу жаза.

ЧУЛУК – диалектилерде: жемдин түрү.

ШАРПА – кыргыз адабий тилинде “кабар, маалымат, добуш белги” дегенди билдирет: *Энебиз Канымкүл кенже баласы Токтобекти үйлөнтүптүр деген шарпаны укканбыз* (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 204-б.). Эч кандай **шарпа** угулбайт (аталган эмгек. 1963-б.).

ЫНТЫК – адт. т. демик, демигүү: *Өзү чуркап келгендей [Чоробай] эми ынтыга үн чыгарды* (Ж.Мавлянов. Нан. 1973, 156-б.).

Эскертүү: Ушул диалектологиялык сөздүк-тиркемени түзүүдө авторлордун диалектологиялык байкоолорунда жолуккан маалыматтар; Ж.Мукамбаевдин “Сочинение” (“Кыргызстан пионери”, 24.06.1981); жазуучу Ж.Мавляновдун “Нан” (1973) деген чыгармасы жана башка эмгектер пайдаланылды.

КИТЕПТИН АВТОРЛОРУ ЖӨНҮНДӨ

ШЕРАЛЫ ЖАПАРОВ

(1936) Баткен областынын Лейлек районунун Шор-Булак айылында колунда бардар адамдын үйүндө төрөлгөн. КУУда (1960-65), КР УИАсында аспирантурада (1966-69), Москва шаарында докторантурада (1987-89) окуган.

1984-жылы Германиянын Лейпциг шаарында өткөн XV Эл аралык ономастикалык конгресске катышып, «Кыргыз адам аттарындагы уйкаштык» деген темада илимий доклад жасаган. Эмгектери Германияда (1984, 1985), КЭРде (бир нече жолу, соңкусу 2003-ж.), Түркияда (1986) жарык көргөн.

Өзү жана авторлошуп – биргелешип жазган төмөндөгүдөй эмгектери жарык көргөн:

- «Кыргыз адам аттарынын сөздүгү» (1979);
- «Кыргыз диалектологиясы» (1976, 1982, 2001);
- «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984);
- «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986);
- «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988);
- «Киргизская антропонимика» (1992);
- «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (2001);
- «Кыргыз тилинин фонетикасы» (окуу китеби, 2001);
- «Кыргыз тили» (окуу китеби, 1975, 2007);
- «Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008);

«Кыргыз тилчилери» (Биобиблиографиялык тактам, окума: 1-том, 2004, 228 б.; 2-том, 2005, 150 б.).

1989-жылдан бери «Кыргыз тилчилери» деген жаңы багыттагы биобиблиографиялык 3 (үч) томдуу эмгегин жазып бүтөт. Анын үч тому тең жарык көрдү.

1970-жылдан тартып энчилүү кыргыз адам аттарына кызыгып (жыйнап да, изилдеп да) жүрөт. «Адам аттары – эл байлыгы» (1-2-3-бөлүктөрү 2001, 2002, 2004) деген эмгектери жыл сайын чыгып, бестселлерге айланып калды.

2013-жылы “Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби) жарык көрдү.

Ушул кезде Э.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги Мамлекеттик тил жана маданият институтунда профессор болуп эмгектенип жүрөт. Аталган ЖОЖго өзүнүн менчигиндеги 1500 (бир жарым миң) китебин белекке берген.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер наамы берилген.

2010-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн **“Кыргыз тили”** төш белгиси менен сыйланган.

СЫДЫКОВА ТОЛГОНАЙ КӨЧКӨНБАЕВНА

1964-жылы 1-сентябрда Ош областынын Өзгөн районунун Ак-Жар айылында туулган.

1983-жылы КУУнун (КМУнун) филология факультетинин даярдоо курсунда окуган. 1984-жылы биринчи курска өтүп, 1989-жылы ийгиликтүү аяктап, филолог – окутуучу деген квалификацияга ээ болгон. Ушул эле жылы, башкача айтканда, 1989-жылы 15 августта Ош областынын Өзгөн районундагы Киров атындагы орто мектебине кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп кызматка орношкон.

1995-жылы кыргыз тили боюнча аспирантуранын күндүзгү бөлүмүнө тапшырып, аны ийгиликтүү бүтүргөн.

1999-жылы «Кыргыз тилинин теориясы жана практикасы» кафедрасына окутуучулук кызматына кабыл алынган.

2003-жылы «Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер» деген темада кандидаттык диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болот.

2003-2005-жылдар аралыгында Нарын мамлекеттик университетине конкурстук негизде «Кыргыз тили жана аны окутуунун методикасы» кафедрасына доценттин милдетин аткаруучулук кызматына которулуу жолу менен барган.

2005-жылы И.Арабаев атындагы КМУнун «Мамлекеттик тил жана маданияты» институтунун «Кыргыз тили» кафедрасына доценттик кызматка кайра келет.

2006-2007-окуу жылында И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн «Жылдын мыкты доценти» конкурсуна катышып, «2006-2007-окуу жылындагы И.Арабаев атындагы КМУнун мыкты доценти» аттуу диплом менен, 2009-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүүнүн отличниги төш белгиси менен, 2010-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүүнүн Ардак грамотасы менен, 2013-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн **“Кыргыз тили”** төш белгиси менен сыйланган.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Сыдыкова Толгонайдын жарык көргөн айрым, негизги эмгектери:

«Кыргыз тилинини диалектологиясы» (Окуу китеби. –Бишкек: Сабыр, 2001).

- «Кыргыз тилинин фонетикасы»: (Окуу китеби. – Бишкек, 2001).
- «Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 1-том. – Бишкек – Нарын, 2004).
- «Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 2-том. – Бишкек-Нарын, 2005).
- «Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили»: (Окуу куралы, 3-том. – Бишкек, 2006).
- «Кыргыз тили илиминин улуттук календары» (2008).
- «Белес артындагы белестер» (Биобиблиография, 2009).
- «Академик Орузбаева Бүбүна Өмүрзаковна»: (Биобиблиография, 2009).
- «Садыков Ташполот»: (Биобиблиография, 2009).
- «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» (Окуу китеби, 2013) ж.б.

Мазмуну

Баш сөз.....	3
Диалектологияны изилдөөнүн, окутуунун максаты жана милдети.....	8
Кыргыз тилинин түрк тилдер системасынан алган орду.....	12
Кыргыздар жөнүндө тарыхый жана географиялык маалыматтар.....	21
Кыргыз диалектилеринин изилдениши.....	29
Кыргыз диалектологдору.....	31
Кыргыз адабий тили.....	33
Кыргыз тилинин диалектилерге жана говорлорго бөлүнүшү.....	36
Кыргыз диалектилеринин тыбыштык системасы.....	51
Диалектилик грамматикалык өзгөчөлүктөр.....	56
Лексикалык өзгөчөлүктөр.....	60
Ономастика илими жана андагы тилдик өзгөчөлүктөр.....	67
Диалектологиялык сөздүктөр жөнүндө.....	81
Транскрипция.....	85
Көркөм чыгармада диалектизмдерди колдонуу жана диалектологиялык- текстологиялык маселелер.....	86
Диалектилик тексттерди талдоо.....	90
Диалектологиялык материалдарды жыйноо.....	91
Эки тилдүүлүк.....	97
Кыргыз диалектологиясы боюнча сунуш кылынган жазуу иштеринин болжолдуу темалары.....	103
“Кыргыз диалектологиясы” адистеги боюнча тематикалык план.....	111
Модулдун суроолору.....	112
“Кыргыз диалектологиясына” тест.....	113
Тиркемелер.....	117
“Мен көгөн Кытайдагы кыргыздар”.....	117
“Көчүп келүүнү көксөйбүз”.....	119
“Тарбагатай кыргыздары”.....	122
“Оогандык кыргыздарда”.....	125
Колдонулган адабияттар.....	127
Кыргыз диалектологиясындагы колдонула турган кошумча ариптер (транскрипция).....	135
Шарттуу кыскартуулар.....	135
Диалектологиялык сөздүк-тиркеме.....	137
Китептин авторлору жөнүндө.....	139